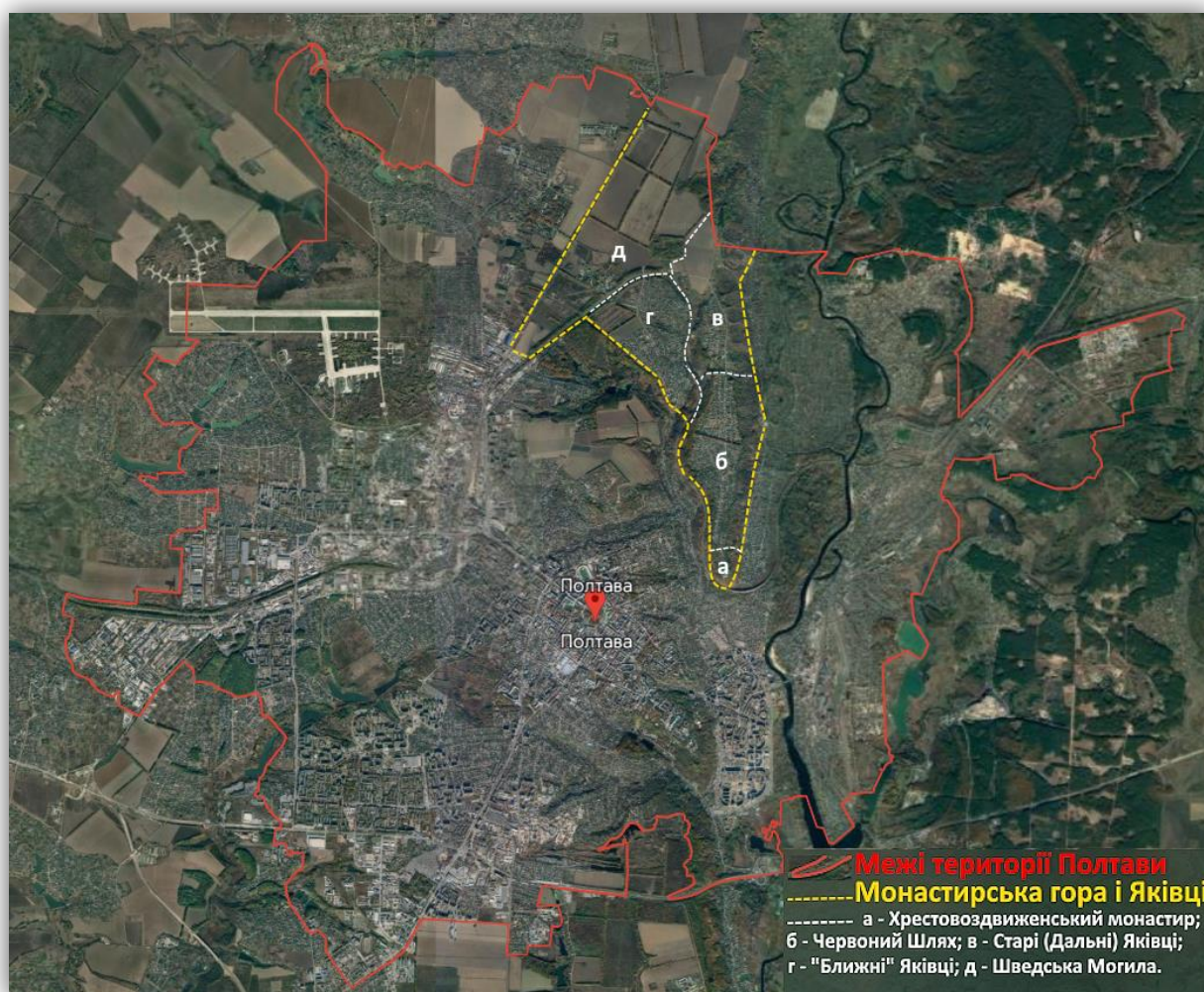

МОНАСТИРСЬКА ГОРА, ЯКІВЦІ, ШВЕДСЬКА МОГИЛА ТА ПОЛЕ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

(Серія: ІСТОРИЧНІ РАЙОНИ ПОЛТАВИ)

УДК 908 + 94 + 911(477.53)
ББК 26.89 + 63.3 (4УКР-4ПОЛ)
Б90

РЕЦЕНЗЕНТИ:

І.М. ПЕТРЕНКО – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі.

І.В. КСЬОНЗ – доктор медичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та лікувальної роботи Полтавського державного медичного університету.

О.М. МАЩЕНКО – кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету.

Рекомендовано до друку президією правління
Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України
(Протокол №1 від 20 березня 2024 р.)

Булава Л. М., Макаренко С.В., Гужва Ю.М., Ароян А.С.,

Б90 Монастирська гора, Яківці, Шведська Могила та Поле Полтавської битви/ за загальною редакцією Л. М. Булави. (Серія: Історичні райони Полтави). Наукове краєзнавче видання. – Полтава, 2024. – 156 с.

Наукове краєзнавче видання із серії «Історичні райони Полтави» є узагальненням результатів авторських та попередніх досліджень п'яти територій, три із яких належать до Монастирської гори, і два – до Поля Полтавської битви.

Автор статті про історію й архітектуру Хрестовоздвиженського монастиря А.С. Ароян. Вступ, загальну характеристику Монастирської гори, статті про «Червоний Шлях», «Дальні» і «Ближні» Яківці, та про родину Скліфосовських виконав Л.М. Булава. Стаття про район «Шведська Могила» – результат співпраці Л.М. Булави і Ю.М. Гужви (перший поєднав матеріали власних досліджень із матеріалами не опублікованої праці Ю.М. Гужви, яка, сподіваємося, ще побачить світ окремо).

Книга ілюстрована картами, планами, фото і фотомонтажами, виконаними або підібраними науковим редактором-упорядником книги.

Для істориків, краєзнавців, мешканців Полтави і гостей міста.

*Книга видана за спонсорської допомоги
Олега Павловича Корби і Лева Анатолійовича Жиденка*

УДК 908 + 94 + 911(477.53)

© Л. М. Булава, С.В. Макаренко, Ю.М. Гужва, А.С. Ароян, 2024
© Л. М. Булава (загальне редагування, художнє оформлення, оригінал-макет).

ВСТУП

Ця книга є третьою в серії про історичні райони, мікрорайони і кутки Полтави. Якщо перша книга «Павленки і Тарновщина» зумовлена територіальною цілісністю колишнього окремого населеного пункту, то третя книга включає характеристики територіально близьких частин сучасної Полтави, історія яких тісно пов'язана з Полтавською битвою 1709 року.

Ці частини Полтави показані на ресурсі Google Планета Земля (с.1, 4): <https://earth.google.com/web/@49.6395412,34.51220044,156.15662289a,5907.07671942d,35y,-0h,0t,0r/data=OgMKATA>, та фото Федора Шевченка (с. 6).

В історико-географічному відношенні названі у «Змісті» книги ділянки групуємо на частини, кожна з яких описується за індивідуальним планом:

- *Монастирська гора* (вузьке плато і його крутосхили), в межах якого розташований *Хрестовоздвиженський монастир*, заснований у середині XVII століття, та мікрорайон із садибною забудовою *Червоний шлях*, який займає більшу частину плато гори (збудова з 1925 року).

Яківці – село, землі якого принаймні з XVIII ст. становили єдине ціле. Із 1938 р. – частина м. Полтави. Тільки в 1984 р. почали застосовувати назву «*Дальні Яківці*», щоб підкреслити кінцевий пункт руху автобусів.

- *Дальні Яківці* розташовані, переважно, в межах північного продовження Монастирської гори. Тут і в Яківцівському яру в XVII ст. й сформувалося село Яківці. Тому їхня умовна назва – «старі» Яківці.
- *Ближні* («нові») *Яківці* відокремлені від Дальніх Яківців Яківцівською балкою та залізницею. Історично (за спільністю землеволодінь), у XVII – XIX століттях Яківці становили єдине ціле. Але землі сучасних Ближніх Яківців до другої половини XX століття, переважно, були орними, і тільки в 1950-х роках їх віддали під садибну забудову.
- Ділянка *Шведська Могила* стала окремим поселенням на межі XIX – XX століть, і увійшла до складу міста Полтави в 1929 році. Разом із прилеглою частиною Ближніх Яківців і землями на захід від Зіньківської дороги Шведська Могила є складовою частиною Державного історико-культурного заповідника «*Поле Полтавської битви*». Монастирська гора й Поле Полтавської битви з поселеннями розташовані в центральній і північній частині Полтави, на підвищеному вододільному плато. Площа території, що характеризується, становить біля 850 гектарів (8,5 км²): максимальна протяжність із півночі на південь $\approx 6,3$ км, максимальна ширина зі сходу на захід ≈ 3 км (від Зіньківської дороги до крутосхилу Ворскли. Північна межа району, що описується, співпадає з північною межею Полтави; західна межа – по вул. Зіньківській (яка орієнтовно співпадає з вододілом між басейнами Ворскли і Полузир'я); південно-західна – по межі з дендропарком, а південна і східна межі оконтурюють Монастирську гору (див. с. 1).

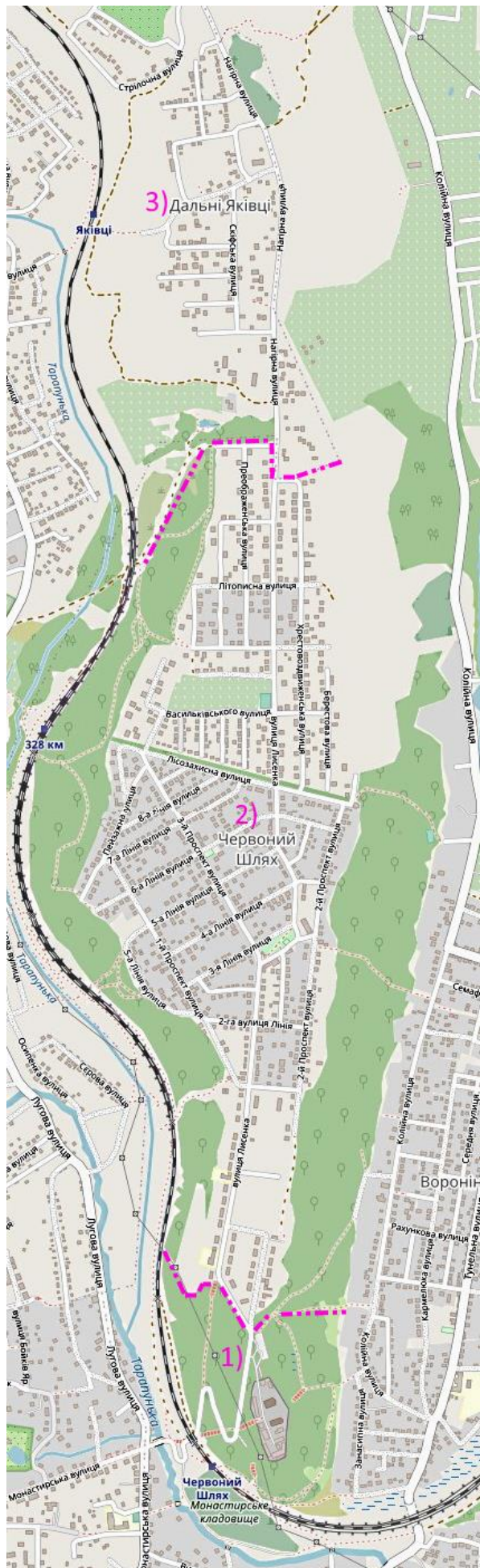

1 - Хрестовоздвиженський монастир;
2 - Червоний Шлях; 3 - Дальні Яківці;
4 - Близні Яківці; 5 - Шведська Могила

Тарас Шевченко. ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР У ПОЛТАВІ
Сепія, акварель, туш. 1845 рік

1. МОНАСТІРСЬКА ГОРА – район, що включає три різновікові частини:

1) **Хрестовоздвиженський монастир**, заснований у 1650 році (спочатку як дерев'яний, а з кінця 17 ст. поступово забудовується кам'яними спорудами). Займає крайню південну частину - "мис" гори і її схили. Раніше включав територію й на північ від монастирських мурів (слободу, населення якої займалося обслуговуванням монастиря). Мав у володінні села й хутори (які до цього району не належать).

2) Мікрорайон **Червоний Шлях** започаткований як робітниче селище залізничників у 1926 р. (до 1932 р. збудовано дві вулички – Перша і Друга). За проектом 1935-1936 років розпочалося розширення мікрорайону, але воно не було завершене у зв'язку з радянсько-німецькою війною (у 1941-1943 роках зазнав суттєвих руйнувань). У післявоєнні роки мікрорайон поступово розростався і до початку ХХІ ст. набрав нинішніх розмірів – досяг лощини, якою в давні часи проходив перевал від Монастирської гори – в долину Ворскли, на схід (на давніх картах біля лощини зображено будівлю, – швидше за все, постійний двір із шинком).

Червоний Шлях займає середню, найбільшу частину Монастирської гори (разом із монастирем ≈ 3 км).

3) Мікрорайон із садибною забудовою **Дальні Яківці** (до 1938 року - село Яківці). Розташоване в північній частині Монастирської гори (довжина ≈ 1 км), де вона зчленовується перешийком із плато Поля Полтавської битви. Село відоме із другої половини ХVІІ століття, але, швидше за все, засноване в першій половині ХVІІ століття (1630-ті/1640-ві роки), як хутір.

Монастирська гора отримала назву від розташованих на плато у її південній частині споруд Хресто-воздвиженського монастиря. Ця гора є найбільш відокремленою від інших і становить своєрідний півострів, який у північній частині сполучається із плато Поля Полтавської битви. Із західної сторони гора обмежена ярами, приуроченими до локального тектонічного розлому (Яківчанський і Здихальний яри); а зі сходу – долиною Ворскли (до середини XIX ст. біля цього схилу гори була її протока – Рогізна).

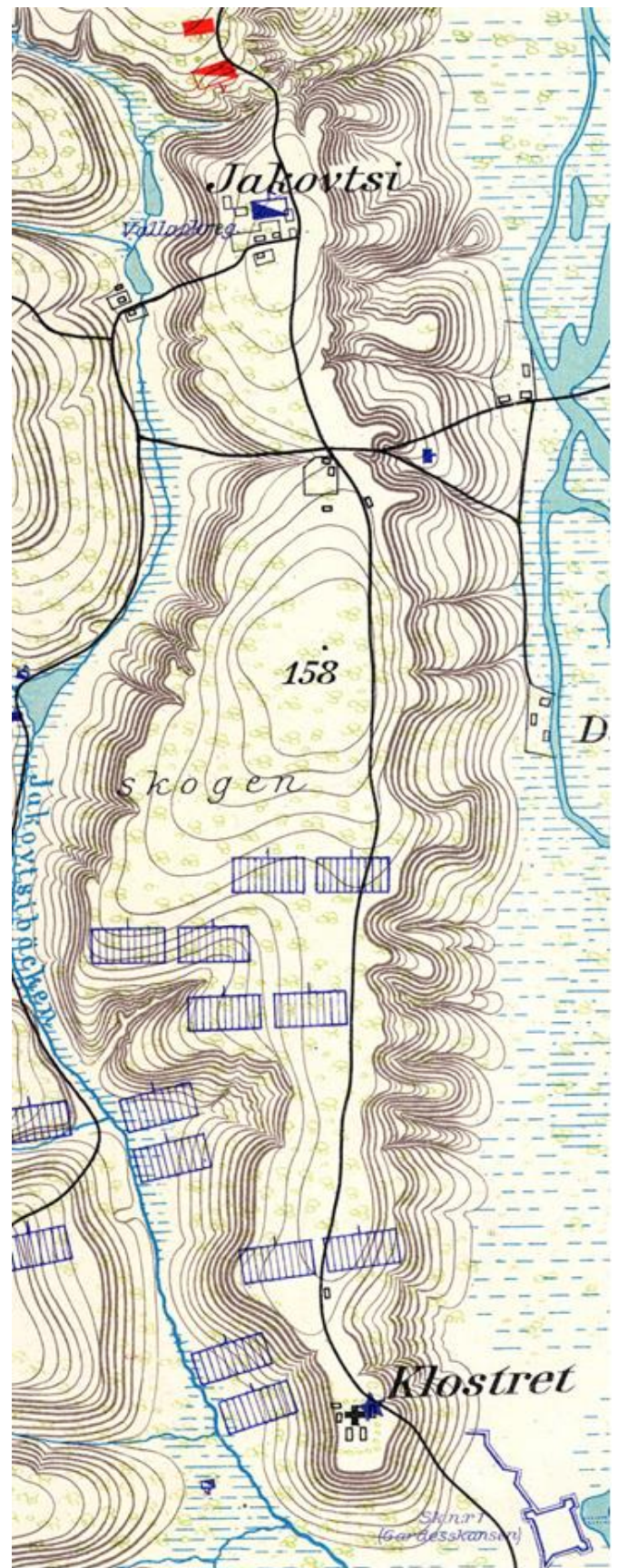
Протяжність плато гори з півночі на південь становить біля 4,1 км (від крайніх споруд монастиря – до кінця селища Дальні Яківці). Ширина ж плато є непостійною, і в крайній південній частині (на території монастиря) становить менше 100 м. Найбільша ширина плато – в центральній частині гори (біля 700 м). У північній частині гори ширина плато становить 300-400 м. Площа плато $\geq 1,5 \text{ км}^2$.

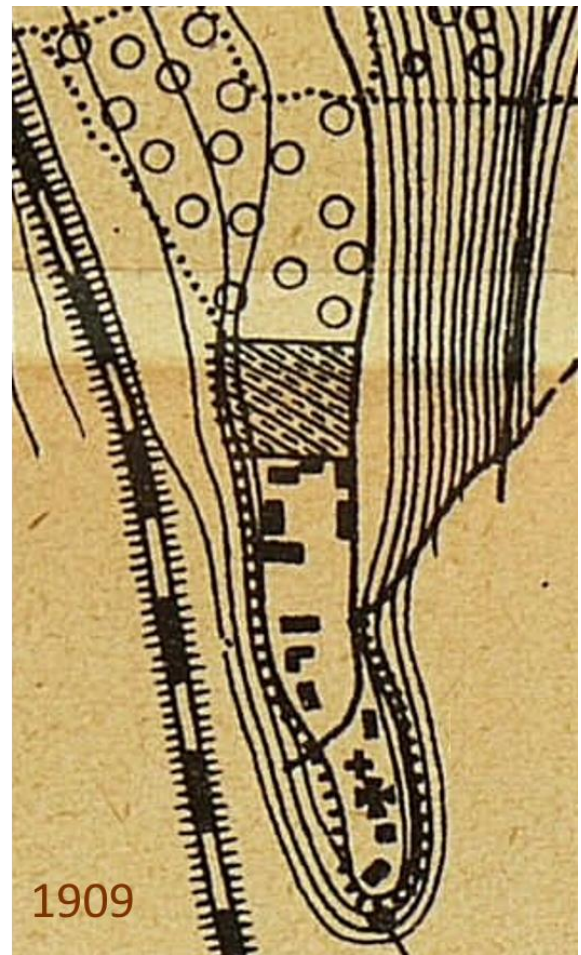
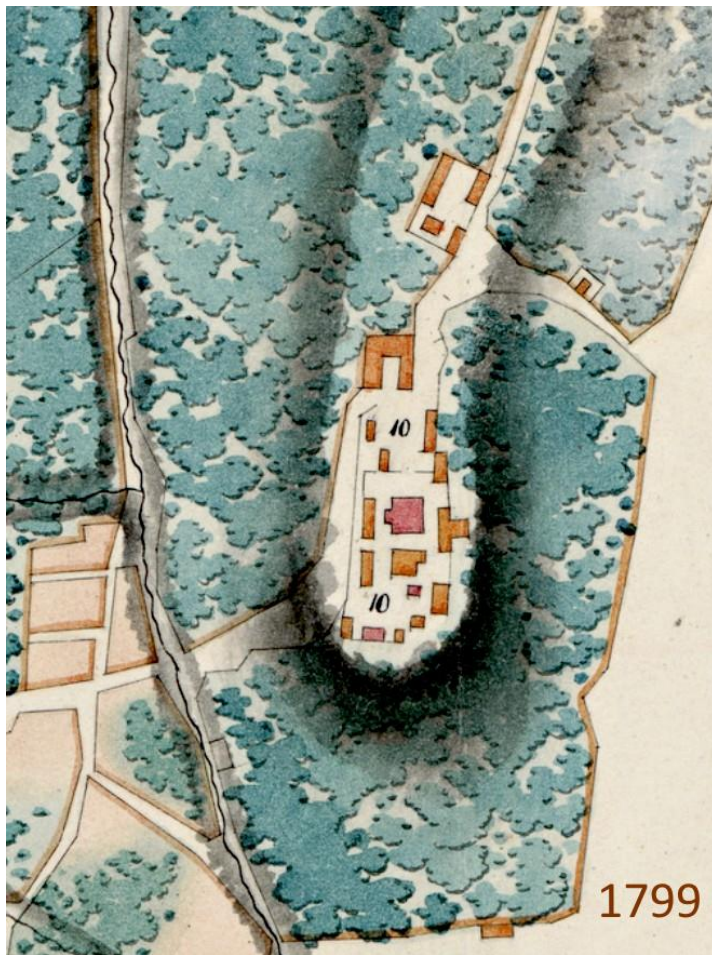
Абсолютна висота плато – до 158 метрів; знижується на південь до 138 м (перед монастирем).

Абсолютна висота підніжжя гори зі східного боку (біля колишнього села Кривохатки, нині ще мікрорайону Вороніна) становить 90-95 метрів. Отже, відносна висота Монастирської гори: біля 70 м на півночі й 50 м на півдні.

Схили гори круті, ускладнені зсувами (особливо – зі сходу), та невеликими ярами (із заходу). Із західної менш крутої сторони є два пологі автомобільні в'їзди на плато; із крутішої південно-західної сторони – в'їзд по серпантину. Із півдня й заходу гору огинає полотно залізниці. При його спорудженні на межі XIX – XX століття схил був терасований, а в другій половині XX століття укріплений залізобетонними конструкціями. Площа гори зі схилами (по підніжжю) становить $3,2 \text{ км}^2$.

Орографія Монастирської гори на плані шведського генштабу 1918-1919 рр.

Монастирські споруди на планах 1799 і 1909 років

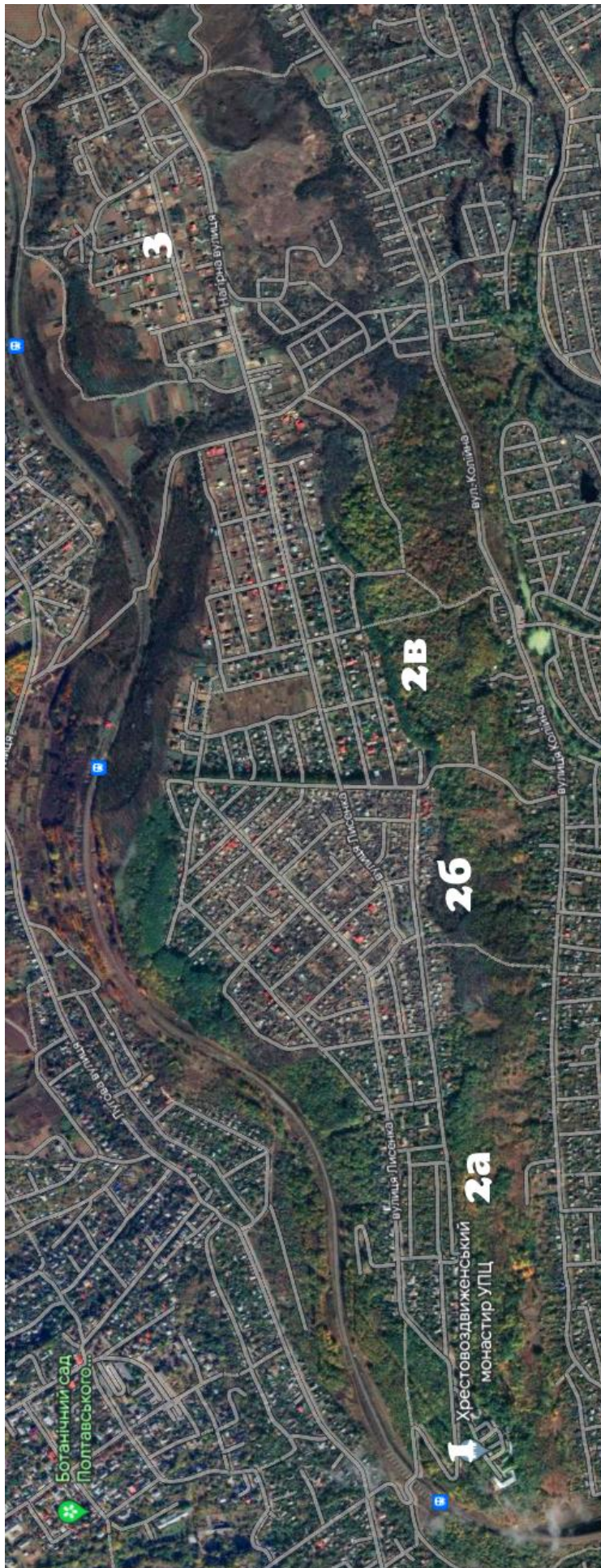

*Хрестовоздвиженський монастир, фото Й.Ц. Хмелевського, кін. XIX ст.
Зліва направо: дзвіниця, собор, Троїцька і Симеонівська церкви.
Якщо на поч. XIX ст. схили гори були покриті лісом, то через 100 р. – безлісі.*

*Хрестовоздвиженський монастир, початок ХХ ст. Вид із Панянки.
Під монастирем – церковно-парафіяльна школа↑. Прокладена залізниця↓*

Монастирська гора
на космічному знімку
←(з позначенням вулиць).

1. Хрестовоздвиженський монастир.

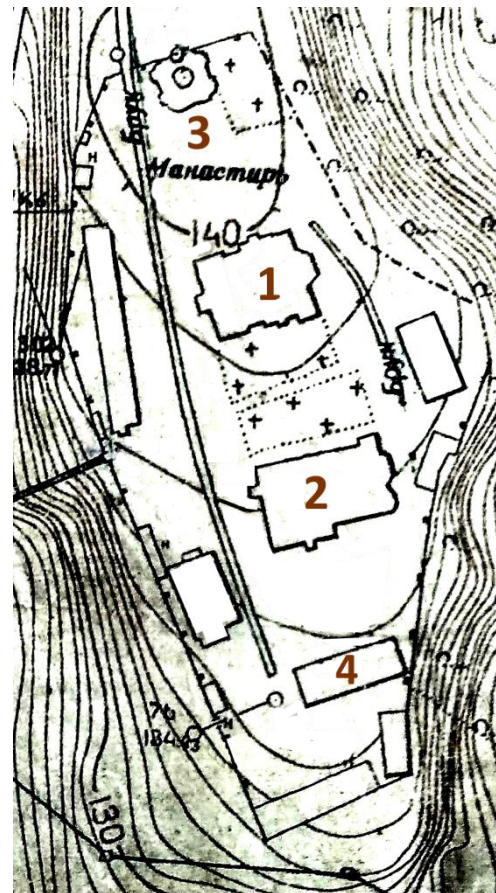
2. Червоний Шлях:

2а – забудова 1926-1929 рр.

2б – забудова з 1930- рр.

2в – забудова після 1950 р.

3. Дальні Яківці.

План території колишнього монастиря, 1937 рік↑

1. Собор Воздвиження Хреста

2. Троїцька церква

3. Дзвіниця

4. Симеонівська церква.

+ Місця захоронень

(цвинтар нищили з 1920-х – аж до 1980-х років).

Дзвіниця

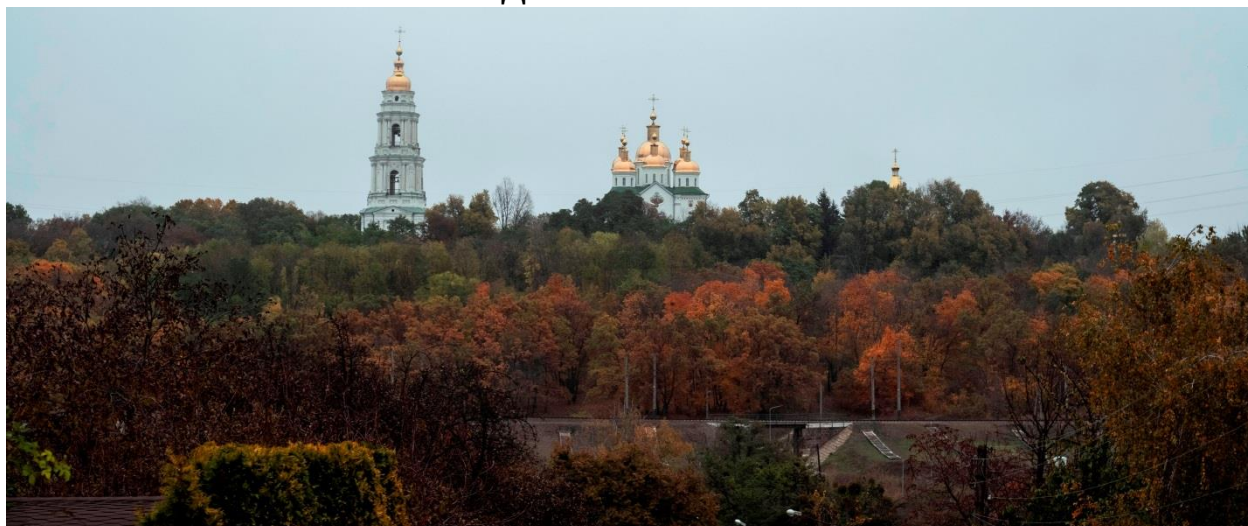
Собор Воздвиження
Хреста Господнього

Троїцька
Церква

Храм Симеона
Богоприміця

Будівлі Хрестовоздвиженського жіночого монастиря

2. ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР

Полтавський Хрестовоздвиженський чоловічий монастир засновано ігуменом лубенського Мгарського монастиря Калістратом з благословення київського митрополита Сильвестра Косіва у 1650-му році. Фундаторами виступила полтавська полкова старшина: Мартин Пушкар, Іван Іскра, пізніше, наприкінці XVII – у XVIII ст. в цьому переліку згадують Івана Самойловича, Івана Мазепу, Василя Леонтійовича та Василя Васильовича Кочубеїв.

Первісно будівлі були дерев'яними (ми не знаємо достеменно їх склад та зовнішній вигляд). Монастир, розташований на мисі плато – «горі», що межує з долиною Ворскли, тому виконував і роль фортечного укріплення. Схили гори навколо монастирського комплексу досі мають явні сліди ескарпування (встановлено археологом Юрієм Пуголовком). У підвальній частині собору розташована крипта у вигляді напівциркульного склепіння, яке простягається по осі «північ-південь». Є згадки про ніші, або підземні ходи звідти. Також є свідчення про наявність підземних ходів під дзвіницею.

Відомо, що в першій половині 1690-х років монастир зазнав руйнувань від набігу татар, яких привів їхній ставленник – «гетьман» Петрик (Іваненко). Саме після цієї події починається нова сторінка в історії обителі – її відновлення і розбудова. Зводиться новий кам'яний собор, а попередній (або інший дерев'яний храм з цього комплексу) згодом передали на будівництво видатної пам'ятки – Спаської церкви у Полтавській фортеці.

Отже, наприкінці XVII ст. розпочалося будівництво 7-банного кам'яного Хрестовоздвиженського собору. Невідома дата початку будівництва (різні джерела називають 1689, 1696 і 1699 роки). Логічніше припустити першу або другу дату (після пожежі), але із часом завершення така ж плутанина. Освячено собор аж у 1756 році, проте дослідники (наприклад Михайло Рудинський) припускали, що він в цілому завершений був до 1709 року, коли монастир став тимчасово штаб-квартирою шведського короля Карла XII.

М. Рудинський пише: *"Тому і Хрестовоздвиженський монастир побачив свій собор кам'яним лише в часи Мазепи, в полковникування Ів. Искри (1696–1709). Раніше дослідувачі місцевої старовини відносили збудування Хрестовоздвиженського храму до часів полковництва Василя Василевича Кочубея (1727–1743), але нині з певністю можна сказати, що звів того*

храма Василь Леонтіївич Кочубей, присуджений до страти в році 1708. Підстав для точного визначення років будівництва в нас немає; в кожному разі, храм було збудовано в самому кінці XVII в. або ж в перші роки віку XVIII. Хрестоздвиженський храм уявляє з себе прекрасний взірець українського бароко, хоча і без тої пишноти оброблення зовнішніх стін і порталу, які знати на будівлях київських. (Церква Успіння в Лаврі, Миколаївський собор, Брацтво, церква Мазепиних часів на святій брамі). Уявляючи собою доволі, порівнюючи, рідку форму сьомибанного храму (в Києві Лавра, Мик. Манастирь) Хрестоздвиженський собор, завершується незвичайно шляхетною групою бань, з котрих дві (по фронтонах) поставлені по краях, а 5 щільно здвинутих до центра, яскраво підкреслюють ідею храму. Не менш благородним являється розроблення стін строго витриманими архітектурними деталями, прорізаних довгими вікнами й оздоблених лише типовими рел'єфними рамами для ікон. Незвичайна простота і чіткість рисунка, повна відсутність часто цілком непотрібних архітектурних окрас (як от, наприклад, на вівтарній абсиді соборної Лаврської церкви) загальна імпазантність архітектурного цілого і, що найбільш дорого, цілковита додержаність вироблених нашим будівництвом форм деталей — робить Хрестоздвиженський храм особливо цінною пам'яткою українського мистецтва. В сей час мені трудно говорити про майстра цієї будови, так само як і провести порівняння храму з іншими церквами тієї доби, але ж мушу сказати, що виходячи, принаймні духовно, від Мгарського монастиря Полтавський храм Хрестоздвиження не відступає йому в смислі вишуканості цілого і простої краси розроблення стін. Коли ж взяти на увагу незвичайно вигідне в смислі ландшафту положення монастиря на високій горі, храм Хрестоздвиження, одінений високою і легкою дзвіницею, безумовно, треба визнати одною з кращих архітектурних будівель краю." (прим.: *Стиль автора збережено*).

Дійсно, немає жодної кам'яної церкви з такою поставою бань (з дерев'яних відома була лише церква у селищі Березна, яка ймовірно наслідує цей собор).

З утвердженням радянської влади в 1923-го році монастир було закрито (його будівлі були передані дитячій трудовій колонії), начиння розграбоване, у 1930-х іконостас XVIII ст. знищено, а будівлі зазнавали руйнувань.

На початку 1940-х були спроби його часткового руйнування — знищено було 4 бані, в тому числі і головну (с. 14).

У 1942-му, під час німецької окупації, монастир відкрився як жіночий (влада дозволила використувувати частину приміщень, можливо, і трапезну). Поруч в будівлях діяла і розвідувальна школа абверу.

Після війни зусиллями головного архітектора Полтави Лева Вайнгорта собор і дзвіницю було взято на облік, як пам'ятки архітектури республіканського значення. Це дало змогу у 1950-му році здійснити реставрацію Хрестоздвиженського собору, відновивши втрачені частини (при цьому припустилися помилки і зробили центральну баню циліндричною замість 12-гранної). Згодом реставрували й дзвіницю.

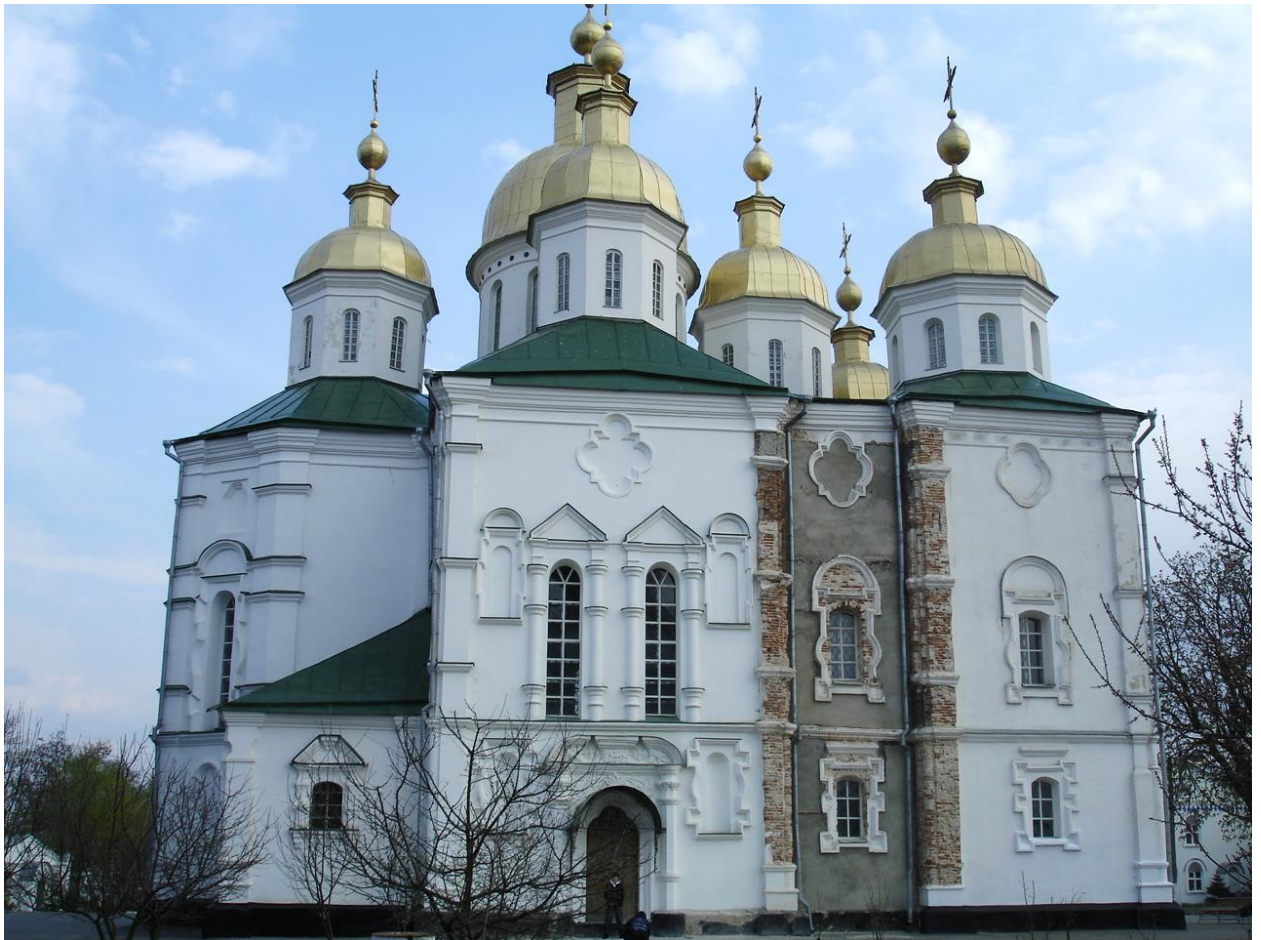
1961-го року чернецьку обитель знову зачинено, і відкрито як жіночий монастир у 1991-му році. Із того часу почалася реставрація вцілілих будівель.

Дзвіниця і храм у 1942 році

Реставрація куполів

Від 1990-х і до 2010 року тривав останній етап реконструкції собору ↑. Він включав відновлення тинькування, реставрацію декоративних елементів і, найголовніше, – відтворення іконостасу (до 1930-х там стояв різьблений другої половини XVIII ст.). Новий 18-метровий іконостас відтворений за проєктом Романа Ругалова і Віктора Бабенка. *Роман Ругалов* разом зі своєю майстернею втілив цю титанічну роботу, залишивши липове дерево незолоченим, що дає змогу відчутти текстуру цього матеріалу:

Троїцька трапезна церква була збудована у 1750 році і явно наслідує характерні трапезні храми кінця XVII - початку XVIII ст.: Михайлівського, Видубицького монастирів та лікарняну трапезну Лаври у Києві, а також більш ранню аналогічну церкву у Новгороді-Сіверському. Тобто, загалом, це

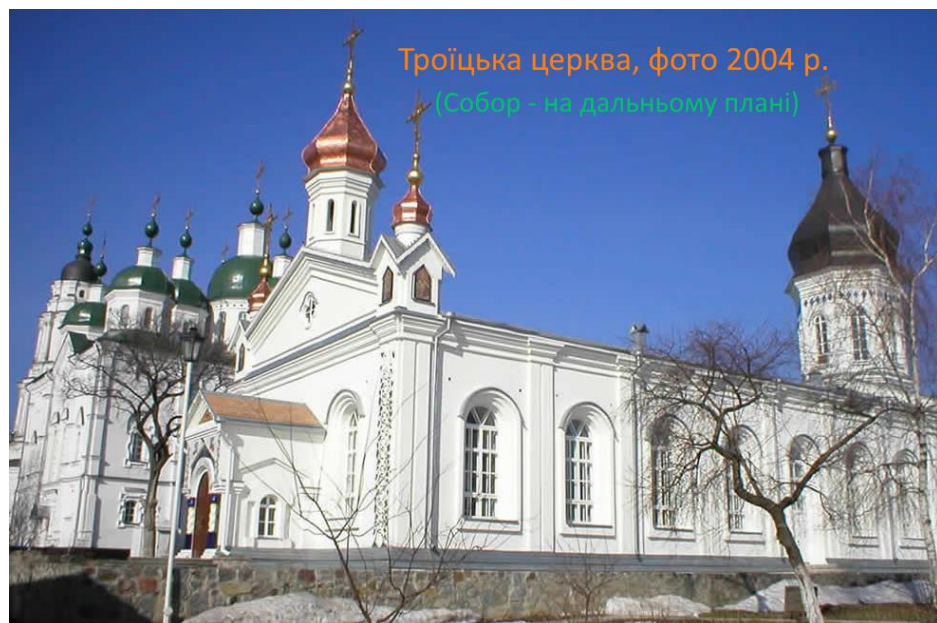
була базиліка з єдиною бароковою банею над вівтарною абсидою.
← (Фото С. Таранушенка, 1926?/1932?)

Михайло Рудинський пише:
"З інших монастирських будівель заслуговує на увагу вівтарна абсида церкви св. Троїці, колишньої трапезної, поповненої пізнішою перебудовою (1864). Нинішня церква (базиліка) завершується однією старою банею (над вівтарем). Баня прекрасної форми українського бароко. Побудована була в половині XVIII сторіччя (1750 р.)".

Отже церква у XIX ст. зазнала перебудови (додана бічна частина уздовж південного фасаду та зроблений вхідний тамбур у псевдо-руському стилі).

Коли на початку 1940-х були спроби руйнування собору, Троїцька церква постраждала менше: була зруйнована баня, однак сама будівля використовувалася. На знімках другої половини 1940-х (архів архітектора Валерія Павленка) ми вже бачимо її спаленою, однак ще з цілими стінами.

На початку 1950-х велися реставраційні роботи у дзвіниці й соборі. А для відновлення 4-х втрачених бань собору потрібна була цегла. Її брали зі стін Троїцької церкви, зруйнувавши її.
Відтворення →
Троїцької церкви відбулося 1999 р.
за проектом
Юрія Олійника.

Нова будівля зведена на місці старої, у її габаритах. Відрізняються завершення вікон (в оригінальній були з дугоподібними перемичками, в новій – аркові), також дещо відрізняється декор. Бічна пізніша добудова не відтворювалася. У новій будівлі є підвал, тому там було улаштовано баптистерій (хрестильна), поховальну крипту і виставкові зали, де зібрана колекція старовинних ікон. Наприкінці 2000-х мідне покриття бані (с.16) було вкрито нітридом титану, що зіпсувало вигляд пам'ятки.

Хоч нова Троїцька церква не має статусу об'єкта культурної спадщини, вона відновлює гармонійне сприйняття архітектурного комплексу монастиря.

← Дзвіниця – остання за хронологією зі визначних споруд комплексу. Нам відомо, що вона була зведена у 1786 році. Михайло Рудинський про неї пише: *"Дзвіниця, поставлена в 20 сажнях від церкви, чотирьох поверхова, з типовим для часів її будівництва (1786 рік) проходом, побудована після якихсь добрих взірців, можливо, чернігівських, дуже нагадуючи собою дзвіницю Лубенського Афанасієвського монастиря. Не порушуючи цілісного з храмом вражіння, вона вже одходить од основного принципу архітекта соборної церкви. Захоплення окрасами зовнішніх стін ліпленими орнаментами часів пізнього бароко (рококо) одбилося на дзвіниці в ряді деталей, які остільки ж не зміцнюють загального вражіння, як і не притягують уваги глядача."*

Отже, можна констатувати, що дзвіниця ця вже не має рис того українського бароко, що було наприкінці XVII – першій половині XVIII ст., а також, вона спирається на якісь інші взірці. В першу чергу, тут прослідковується вплив Великої Лаврської Дзвіниці Готфріда Шеделя, хоча полтавська нижча вдвічі - її висота 47 метрів. М. Рудинський згадує чернігівські зразки, та тут скоріше треба проводити аналогії з Козельцем, аніж з дзвіницею Троїце-Іллінського монастиря. Але найцікавіше ось що – дзвіниця є майже точною копією аналогічної споруди у Мгарському монастирі, який М. Рудинський називає

"Лубенським Афанасієвським". Виявляється, що та дзвіниця збудована 1785 року, а добудована у 1837-1844 роках. І на ній немає барокового декору, навпаки декорування класицистичне, але ж основа абсолютно ідентична полтавській.

Варто навести гіпотезу архітектора Валерія Павленка. Суть її така – проєкт дзвіниці розроблявся для Мгару, як найбільш значного монастиря на теренах Полтавщини, але підготовка до поїздки Катерини II в Крим (1787) і назад призвела до коригування її майбутнього маршруту і включення до нього не Мгару, а Полтави. Тому будівельні матеріали та робітників перевели в Полтаву і за 2 роки звели дзвіницю тут. А в Мгарі будівництво відклали і завершували вже в добу класицизму.

Дзвіниця є цікавою спорудою: вона складається з 3-х основних ярусів і четвертого меншого. Перший ярус містить арковий проїзд і чернецькі келії у товщі стін, які з'єднані химерними тунелями-переходами. У другому і третьому ярусах, де висять дзвони, бачимо багато спільного, за виключенням того, що в другому ярусі у цокольній частині є церква. Четвертий ярус первісно мав годинник. Як і собор монастиря, дзвіниця пережила складне ХХ ст. Її грабували, ламали начиння, вирубали зі стіни ікону Богоматері, написану ченцем на штукатурці ("Уповання усіх кінців Землі"), підпалювали. Внаслідок цього ліпний декор сильно постраждав і потребував реставраційного відтворення. Ці роботи тривали всі 2000-ні роки і активно велися десь до 2013-2014. Після чого дзвіницю відкрили для відвідування, але так і не змонтували величезні картуші на нижньому ярусі (вони виготовлені і зберігаються всередині споруди). Та найбільше історія з відтворенням ліпнини запам'яталася скандалом із двоголовими орлами. Вони первісно були там, їх видно на світлинах Стефана Таранушенка, але це були орли "візантійської форми" ХVIII ст., а відтворені мають відверто осучаснений вигляд. Тому неодноразово це питання піднімалося і серед громадськості, і у зверненні Департаменту культури ОВА з вимогою демонтувати історично невідповідні об'єкти. Їх натомість прикрили надрукованими іконами.

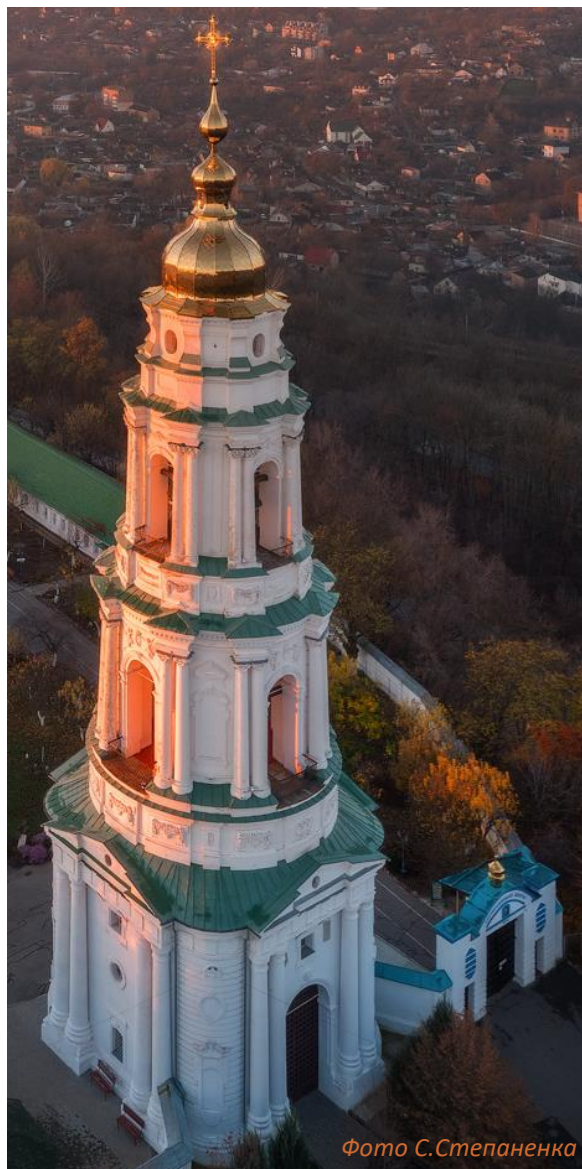

Фото С. Степаненка

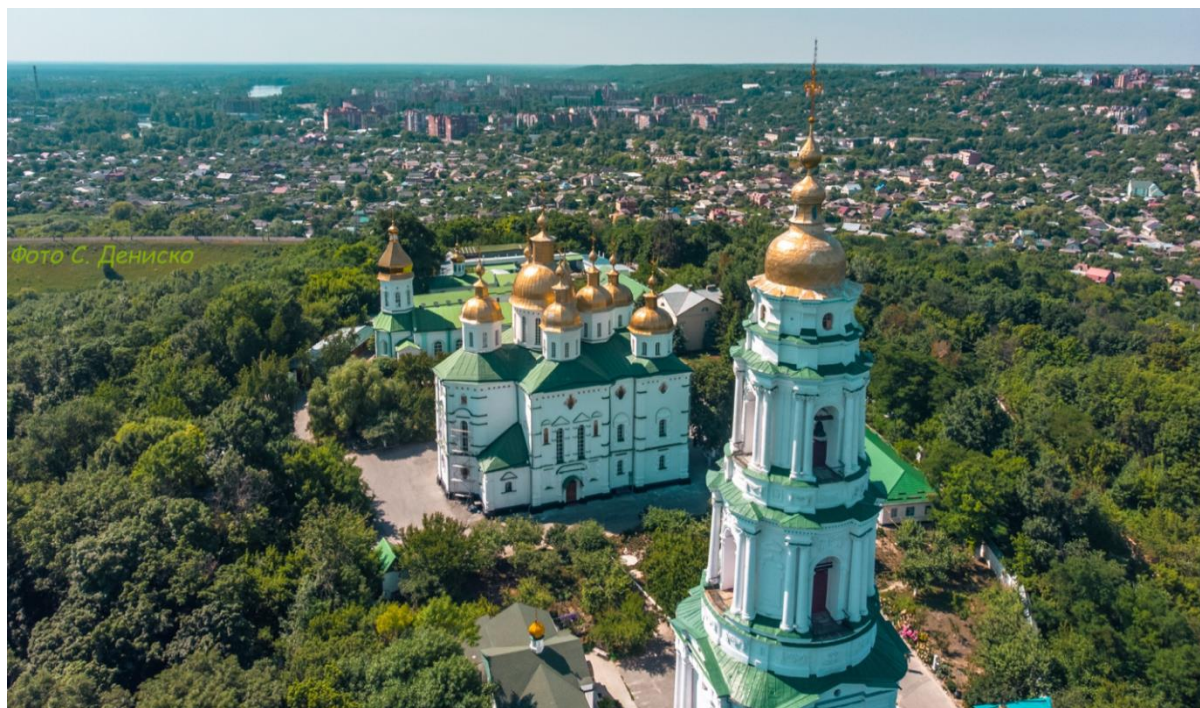
Окрім основних компонентів архітектурного ансамблю важливу роль в комплексі монастиря відігравали житлові будівлі. У будинку настоятеля, який зведено, очевидно, в другій половині XVIII ст. (знаходився по лінії східної огорожі, не зберігся) була улаштована картинна зала, де були виставлені старовинні ікони. Від 1775 до 1798 року монастир був резиденцією архієпископів Слоveno-Херсонських.

Уздовж західної огорожі у 1770-му році зведено чернецькі келії, а в 1889-му збудовано новий келійний корпус на кошти купця Інокентія Котельникова. Він приїхав до Полтави з Іркутська, разом з хворим на туберкульоз сином Семеном і певний час вони перебували в монастирі, поки той не помер. Його поховали на монастирському цвинтарі, а батьки залишилися в Полтаві.

І. Котельников став фундатором зведення трапезної Симеонівської ←церкви (1889) і церковно-парафіяльної школи, яка розташовувалася на підйомі до монастирського комплексу (с. 10).

Сучасний вид на монастир із півночі ↓

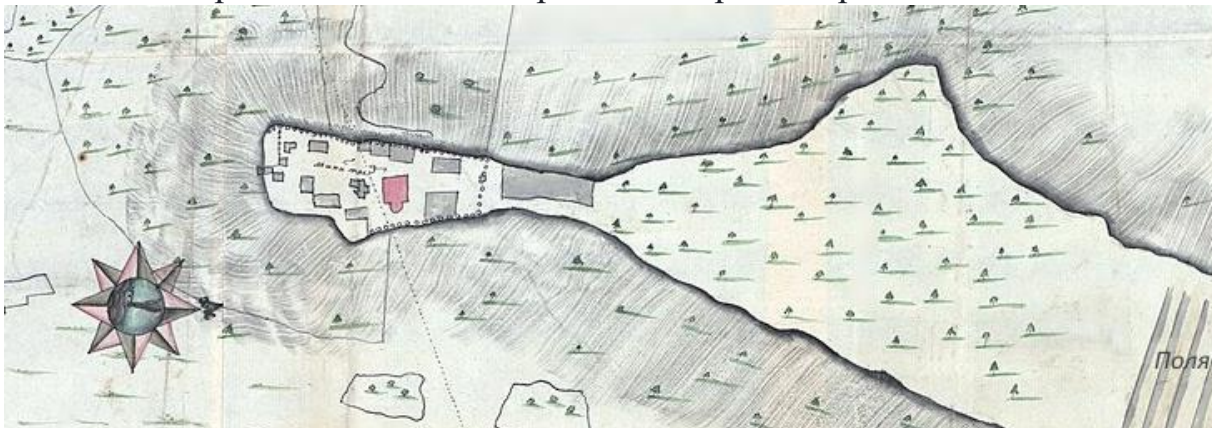
3. ДІЛЯНКА МОНАСТИРСЬКОЇ ГОРИ «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ»

(Вірогідно, в 2024 р. мікрорайон отримає назву «МОНАСТИРСЬКА ГОРА» - на виконання вимог законодавства України про декомунізацію топонімії)

1. Загальні відомості. Цей сучасний мікрорайон з переважанням садибної забудови займає більшу (середню) частину Монастирської «гори» (с. 6,10). Його конфігурація зумовлена розмірами й протяжністю плато – плоскої частини гори (приблизно 2,5 км із півдня на північ і до 0,7 км зі сходу на захід). Площа мікрорайону 122 га (у т.ч. ≈ 100 га – заселена територія). Число домоволодінь станом на 2019 рік – 852; орієнтовна чисельність населення селища – понад 2,5 тисяч мешканців.

Територіальна громада має деякі риси самоорганізації. Орган самоорганізації населення (ОСН) "Червоний Шлях" знаходиться у підпорядкуванні Подільської районної ради у місті Полтава. Його права й обов'язки прописані у Статуті. На території є дитячий садочок, амбулаторія, пошта, дитячий клуб, дитячий і спортивний майданчики, три сквери, зупинки громадського транспорту і магазини. Але місцеве населення вважає, що транспортне сполучення із центром і рівень соціально-побутової сфери є незадовільними. У 2024 р. на дорозі біля монастиря утворилися тріщини – наслідок зсуву гірських порід.

2. Короткі відомості про територію до побудови селища на плато гори. За епізодичними відомостями, які дійшли з XVII–XVIII століть, більша частина схилів Монастирської гори були покриті лісом, а плато розоране. Між монастирем і селом Яківці проходила пряма дорога.

На плані 1730 р. ↑ (інженера Василя Кутузова) в середній частині гори поселень немає.

Немає їх і на плані А.О. Тьомкіна (1787), Терлецького (1816 р.) та інших авторів ↓:

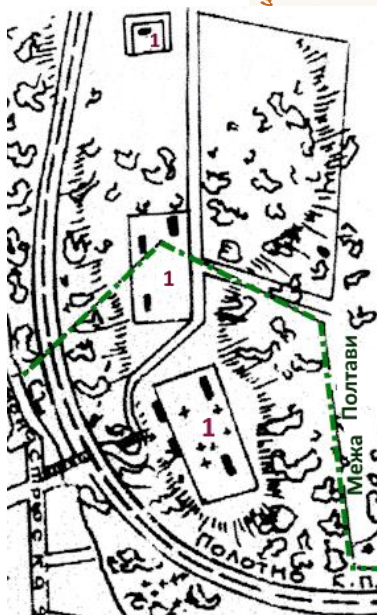
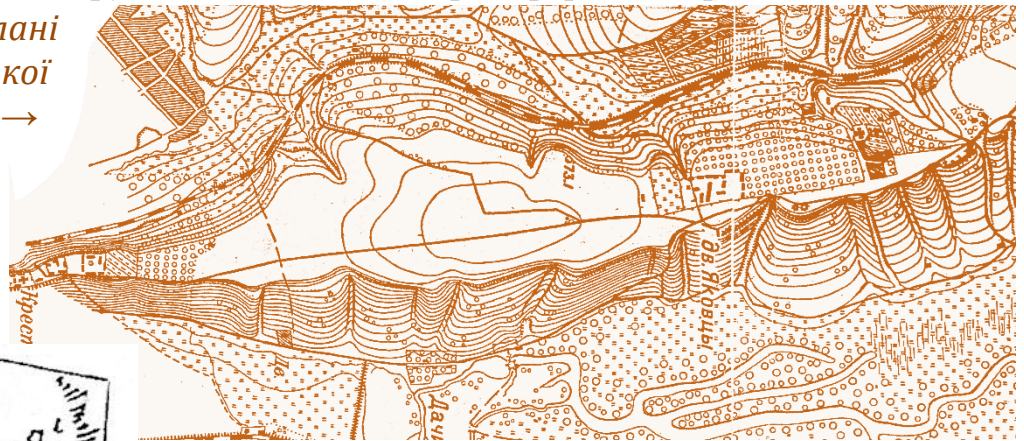
На плані 1816 р. ↑ будівлі й вітряки можна віднести до монастиря та Яківців.

Як бачимо, більша частина плато – без лісу і садів, тобто використовуються як орні землі.

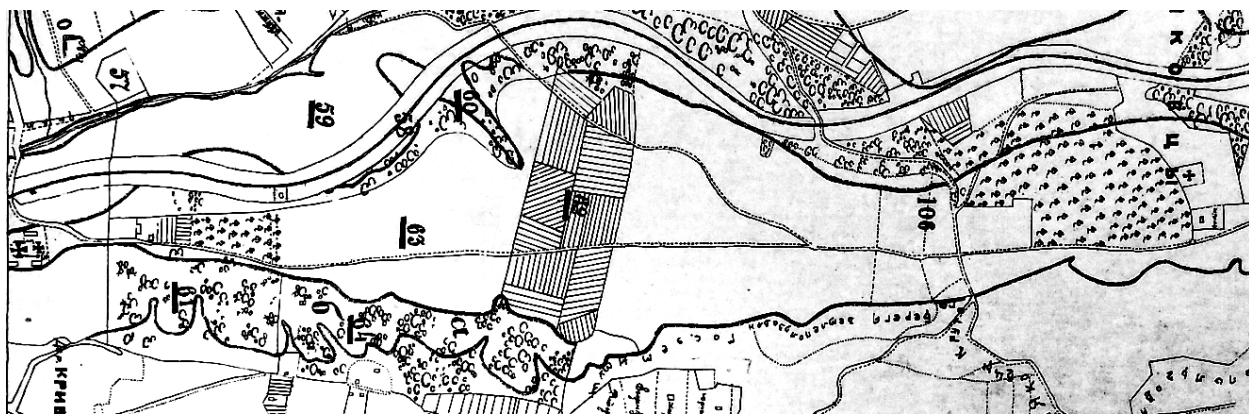
У XVIII-XIX століттях упритул до стін монастиря існувало господарство (чудові сади, городи, виноградники), для обслуговування якого ще в середині XVII століття біля стін монастиря виникла невелика слобода, яка не мала власної назви. На планах Монастирської гори початку і середини XIX століття та на фото кінця XIX - початку XX століття теж бачимо споруди, які тяжіли до монастиря. Тобто територія майбутнього селища «Червоний шлях» слугувала для обслуговування потреб монастиря, була його аграрним додатком. Окремого поселення тут не було. На окремих картах бачимо садиби біля зниження-перевалу на межі із Яківцями та невеликих бокових ярочків, створених водним стоком на захід, у бік Здихального яру. Перша садиба, можливо, була постійним двором, і належала до Яківців (володіли родини Чернишів, до 1919 р. – Скліфосовських), а друга – до монастиря. Якщо на плані 1816 р. (с.20) позначено вітряк, то на плані 1857 р. – тік з господарськими спорудами (що свідчить про аграрне використання плато).

На плані Монастирської гори 1909 р. → забудови в її центральній частині не показано.

Уже станом на середину XIX століття згадується про занепад монастирських садів. У кінці XIX – на початку XX ст. схили гори виглядають малолісними (а східний – покритий негустими чагарниками). У переліках поселень XIX – першої чверті XX століття на Монастирській горі, крім самого монастиря і Яківців, ніякі хутори не згадуються.

← На цьому фрагменті плану показані межі Полтави перед 1917 роком (зеленою пунктирною лінією). Цифрою **1** у прямокутниках показані монастир і ділянки із його ж господарськими спорудами.

Порівняно з 1910-ми роками, мало змінилася ситуація і в 1925 році. ↑
 Додалася тільки ділянка городів, яка була відведена для користування робітникам у першій половині важких для виживання 1920-х років. Північна межа цієї ділянки до 1938 року була і межею Полтави (коли до міста приєднали село Яківці, тепер – Дальні Яківці та прилеглу до них частину плато).

Можемо констатувати, що до середини 1920-х років тільки південна частина Монастирської гори належала до м. Полтави (територіально до господарської зони Хрестовоздвиженського монастиря). У наш час колишні землі монастиря є південною частиною селища «Червоний шлях». Із них до 1920-х років під садом ігородами була ділянка нинішніх вул. Паїсія Величківського і початку вул. Миколи Лисенка.

3. Обставини заснування селища залізничників «Червоний Шлях».

За інформацією авторів книги (І.О. Ігнаткин, Л.С. Вайнгорт. Полтава. Історико-архітектурний нарис. Київ, 1966. С.66-67) селище залізничників «Червоний шлях» було збудоване в 1925–1929 роках.

Дата початку спорудження селища потребує уточнення.

Нажаль, у Державному архіві Полтавської області та проєктних організаціях Харкова й Києва матеріалів про спорудження селища не зберіглося (вони втрачені в роки Другої світової війни). Тому ми послуговувалися публікаціями в газетах того часу, та більш пізньою розрізненою інформацією.

Зокрема, в газеті «Більшовик Полтавщини» за 21.10.1925 року читаємо в статті «Робітниче посолькове будівництво» (мова оригіналу збережена):

- Вже не один раз нарізали ділянки землі на збудування посолька для залізничників: в Климівці, на Дублянщині та в Трибах, але кожен раз з тих чи інших причин, відведені ділянки виявлялися нездатними. Зараз Учкпрофсоюз виділив ділянку „Монастирська гора“, яку було обслідувано спеціальною комісією. Вона займає 52 десятини землі і є найпридатнішою для збудування посолька для залізничників, В найближчому часі, з дозволу комітету робітниче-кооперативного будівництва, буде приступлено до збудування посолька для залізничників на цьому участку».

- В одній із карток обліку Всесоюзного перепису населення 1926 року читаємо в графі «рід виробництва і місце служби»: *Робота на постройці «Червоного Шляху», чорнороб. А місце проживання: Хрестовоздвиженський Монастир, квартал №118, володіння 1, квартира №5. Будинок записаний на орендаря. В орендованій кімнаті проживає 4 особи, включаючи робітника.*

У переліку передмість і кутків Полтави на кінець 1926 року селище «Червоний Шлях» відсутнє. Отже, воно перебувало в стадії побудови, а місцевість ще числилася, як Хрестовоздвиженський монастир.

За даними архітектора *О.Ю. Белявської**, у другій половині 1920-х років на Монастирській горі діяло робітниче житлово-будівельне кооперативне товариство (ЖБКТ) «Червоний Шлях». Проект його будівництва був укладений в столиці в 1925 р., а почало воно забудовуватися в 1926 р. Найстаріша ділянка забудови в селищі – двоповерхові гуртожитки по вулиці *Миколи Лисенка №16 і №18*, зведені у 1927 році:

Світлина гуртожитку авторства Оксани Юріївни Белявської, 2009 рік.

**Белявська О.Ю. Український модерн в архітектурі Полтави 1920 – 1941 років // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Випуск 32. 2013. С. 38-45:*

Ці гуртожитки та будинки на садибах було споруджено у стилі українського архітектурного модерну. Вони мали спрощену об'ємну композицію; в оздоблені фасадів звертають на себе увагу шестикутні вікна з лаконічним облямуванням відповідної форми.

← *Сучасний вигляд будинку.*

Назву «Червоний шлях» з двома вулицями бачимо на карті Полтави 1932 року (с.24), але вперше ця назва з'явилася в 1926 р., на початку будівництва. А перші споруди селища були здані в експлуатацію в 1927 році.

Виходячи з практики надання назв об'єктам у той час, логічно її пов'язати із заняттям його мешканців (шляховиків-залізничників). Слово «червоний» вживалося для того, щоб підкреслити перемогу червоної армії, й одночасно – комуністичне майбутнє (шляхом кривавої боротьби). Це словосполучення в 1920-ті роки було поширене в назвах житлових кварталів, сіл і селищ, кол-госпів і радгоспів тощо. Тому, відповідно до законодавства України, з 2016 р. стоїть питання про його перейменування. Інші версії походження назви «Червоний Шлях» не мають підґрунтя (і є свідомою чи несвідомою маніпуляцією). В полтавській топоніміці «шлях» – це дорога, яка веде за межі міста. Та й у прямому сенсі слово не застосовувалося для назв поселень. Стосовно плато Монастирської гори слово «шлях» у цьому розумінні є абсурдним.

Дефіцит житла в 1920-х – то величезна проблема в Полтаві** (й не тільки). Після бурхливих подій 1917-1920-го років відбулася велика міграція людей із сіл і з Росії у Полтаву, де вижити було легше.

** Причини житлової кризи та заходи проти неї // Робітник Полтавщини. – 1929. – Ч. 4. – С. 4.

Житлова проблема – одна з загроз стабільності радянської влади. Вона, та інші проблеми зумовили перехід радянського уряду до Нової економічної політики (НЕПу), яка передбачала поєднання централізованих методів управління з обмеженою приватною ініціативою, у т.ч. в житловій сфері.

Одним із напрямів вирішення цієї проблеми стали *робітничі житлово-будівельні кооперативні товариства* (далі – РЖБК). Їхня мета – задоволення житлових потреб своїх членів шляхом зведення нових житлових будівель, відновлення зруйнованих і добудови незавершеного житла. РЖБК у 1920-і рр. набули значного поширення в Україні. Їхнім прикладом і був РЖБК «Червоний Шлях» (один із 392 РЖБК, які в 1927 р. були в Україні).

Відповідно до ст. 13 постанови «Про житлову кооперацію» (прийнятої 19.08.1924 р. ЦВК і РНК СРСР), РЖБК створювались виключно на базі державних підприємств та установ. Нам не вдалося точно в'ясувати, для робітників якого саме підрозділу залізниці в Полтаві зводили «Червоний Шлях» (але не для працівників тепловозремонтного заводу).

Постанова 1924 р. зобов'язувала місцеві ради надавати для РЖБК землю та будівельні матеріали на пільгових умовах; після спорудження будинків їхні власники на 3 роки звільнялися від оплати земельної ренти.

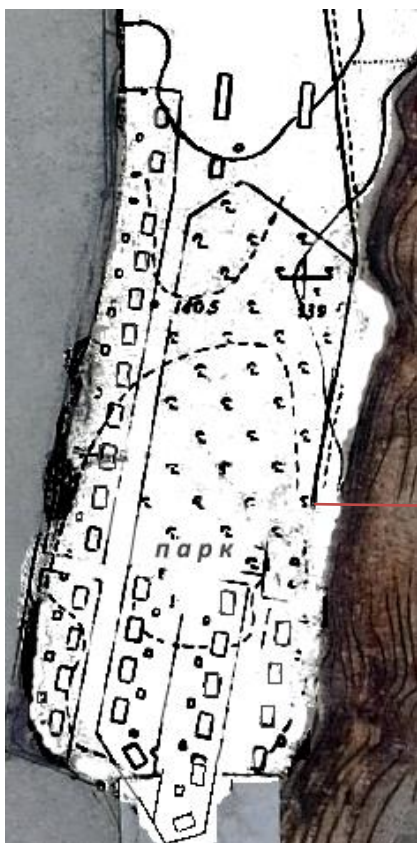
Мінімальний розмір пайового внеску до РЖБК становив від 10 до 25 % від кошторисної вартості житла. Іншу частину можна було отримати в банку у формі довгострокового кредиту. Першочергове право на отримання довгострокового кредиту отримали члени РЖБК важкої промисловості та транспорту (останнє – у випадкові з «Червоним Шляхом»). Ці кредити надавалися терміном на 5 років з нарахуванням не більше 4% річних. Названій категорії

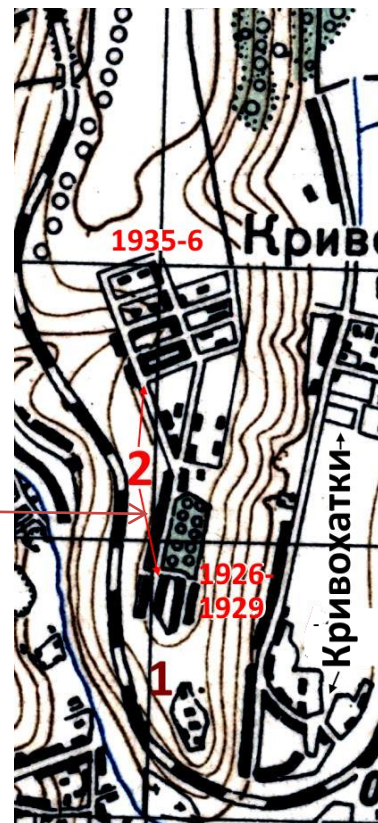
кооперативів кредит надавалася у розмірі 90% вартості будівництва (власник майбутнього житла відразу мав оплатити тільки 10% від його кошторисної вартості). Причому, житло зведене РЖБК було дешевшим і якіснішим, ніж у державних і приватних організацій. Сам факт діяльності держави з покращення житлових умов робітників заслуговує на позитивну оцінку (на відміну від назви селища).

У 1925 р. Полтавським окружним комітетом допомоги кооперативному будівництву на селище РЖБК «Червоний Шлях» виділили 166,4 тис. крб. (із них на 1925/6 р. = 30 тис.); +20 тис. на 1926 р. виділила залізниця; +30 тис. – банківська позика; + паї членів РЖБК.

← На плані Полтави 1932 р. відображено селище з двох вулиць (*Перша і Друга вул.*).

← Дещо детальніший план селища «Червоний шлях» із трьох десятків садиб бачимо на схемі Полтави 1934 (?) року. Пройшло зовсім небагато часу, і на фрагменті карти 1938 р. бачимо, як селище «Червоний шлях» (2) → розрослося на північ, у бік центральної частини плато. Це стало результатом реалізації другого за часом проекту будівництва селища. Автор проекту (1935-1936 рр.) розширення селища «Червоний шлях» у Полтаві — тоді молодий, а в подальшому визначний український архітектор, доцент, член

Спілки архітекторів УРСР Олег Олексійович Малишенко (1905–1979).

На с. 26, для порівняння, подаються: фрагмент карти вулиць біля 1941 р.; аерофотознімок з німецького літака влітку 1941 р., та сучасний план селища.

На аерофотознімку 1941 року видно, що з кінця 1930-х років північна межа селища досягла приблизно сучасної вул. Лісозахисна. Як бачимо, забудова була розрідженою. У 1950-ті роки квартали цієї забудови перепланували (шляхом поділу земельних ділянок на менші).

*Червоний шлях із дзвіниці
Хрестовоздвиженського монастиря
(біля 1962 року)
Автор фото Олег Марцинківський*

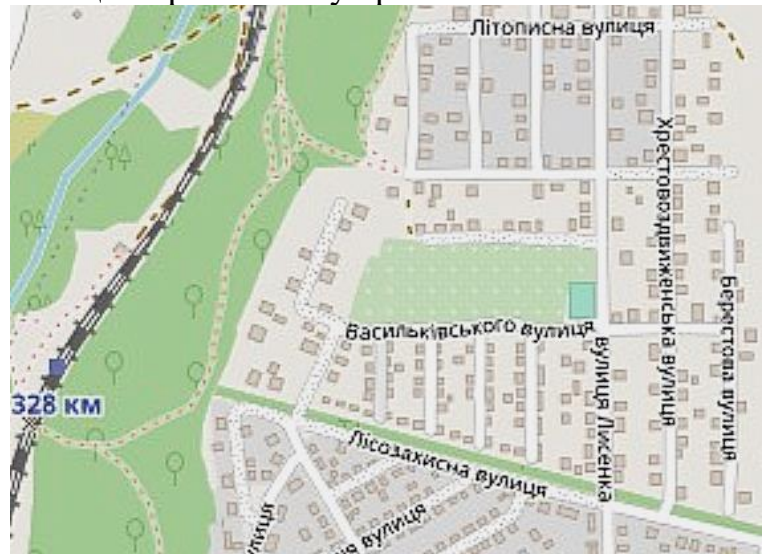
*Монастир
і селище в 1942 році.*

↑ *Вигляд від залізничного насипу з боку
селища Кривохатки.*

← На межі між Червоним Шляхом та Дальніми Яківцями за Генпланом 1962 року планували прокласти залізничний тунель, щоб скоротити шлях потягів (і залізниця не обходила із півдня Монастирську гору). Між Підмонастир'ям і долиною Ворскли по вул. Лісозахисній планували прокласти автомагістраль (ці проєкти не реалізовані). від Підмонастир'я до Ворскли (через гору, по вул. Лісозахисній) мали б прокласти швидкісну автомагістраль. У нових кварталах північніше автомагістралі за цим Генпланом було передбачено звести:
19 - будинок культури;
40 - середню школу і 41 - дитсадок;
53 і 54 - магазини прод. і пром. товарів;
58 - комбінат побутового обслуговування.

Але цей проєкт не був реалізований:

Станом на середину 1930-х років на «Червоному шляху» були 2 вулиці. У 1950-му = 18 вулиць: ім. Кагановича (з 1959 р. – Лисенка), ім. Свердлова (з 2016 р. – вул. Паїсія Величковського), 1...7 Проспекти, та 1...9-та Лінії. Проспекти і Лінії – результати планування й забудови 1930-х рр. (див. фотомонтажі на с. 26)

По вул. Кагановича №17 діяла залізнична школа №23 (пізніше філія ЗОШ №12).

У матеріалах головного архітектора Полтави Л.С. Вайнгорта 1940-х \ початку 1950-х років територія вказана як «Красный поселок». 04.02.1959 прийнято рішення ВК ПМР депутатів трудящих №77 "Про затвердження проекту планування селища Червоний шлях в м. Полтаві".

Рішення ВК ПМР депутатів трудящих від 11.08.1965 № 576 "Про затвердження проекту планування додаткових кварталів для індивідуальної забудови селища "Червоний Шлях".

← *Північна частина нинішнього селища станом на першу половину 1980-х років не була забудована.*

Рішення ВК ПМР від 28.02.1990 № 102 "Про відведення земельних ділянок для індивідуального будівництва по заявам громадян і клопотанням організацій і підприємств".

У післявоєнний час забудова селища просувалася далі на північ, і воно, практично, злилося в один садибний масив із селищем Дальні Яківці. Межа з Дальніми Яківцями проходить по широкому й яру, зарослому лісом, який є боковим від Здихального яру.

рослому лісом, який є боковим від Здихального яру.

Зонування Монастирської гори →

2Л1.1. Охоронна зона Хрестовоздвиженського монастиря

2 – Охоронна зона селища «Червоний Шлях» забудови 1926-1936 р.

2Р – Зона регульованої садибної забудови кінця 1930– 1980-х років.

3 – Зона забудови 1990 ... 2010-х років.

4. Зелені зони схилів Монастирської гори.

5 – Кладовища.

Вид мікрорайону із дзвіниці Хрестовоздвиженського монастиря (фото Є. Асауленка)

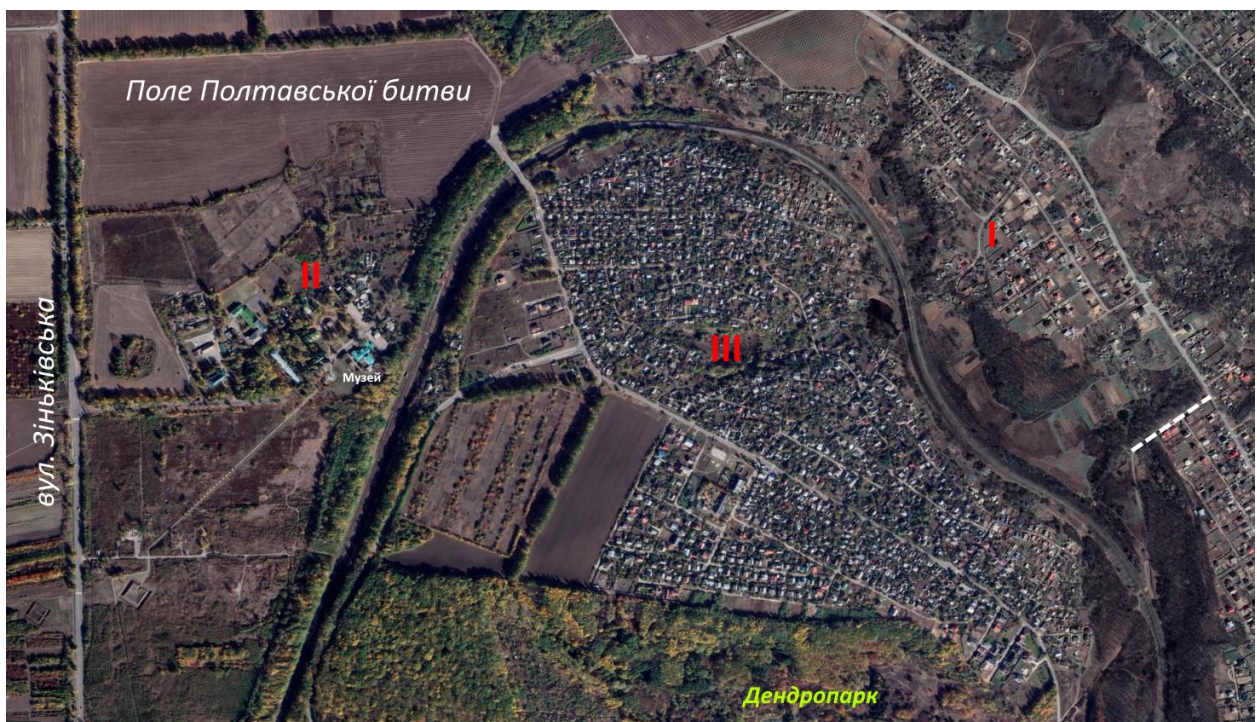
Монастирська гора і долина Ворскли (Кривохатки). Фото М. Бондаревського↑

Охоронна зона мікрорайону «Червоний Шлях» забудови 1926-1936 років.

*Насип залізниці розділяє на три частини землі Яківців, які у кінці XVIII – XIX ст. становили земельну дачу сіл Павленки і Яківці: **I** – Дальні Яківці («старі» Яківці), **II** – Шведську Могилу, **III** – Ближні Яківці.*

Ортофотоплан Яківців і частини Поля Полтавської битви

5. ДАЛЬНІ («СТАРІ») ЯКІВЦІ

На території Яківцівської частини Монастирської гори є археологічні пам'ятки перебування лісостепового населення ворсклинського локального варіанту скіфоїдної культури раннього залізного віку. На Дальніх Яківцях полтавськими археологами* виявлені групи курганів, вірогідно, скіфського часу (VII — IV ст. до н. е.). Вони визнані пам'ятками археології рішенням Полтавської міської ради від 21.10.2010 р. «Про затвердження Списку об'єктів культурної спадщини», а 18.04.2017 р. за наказом Міністерства культури України отримали статус пам'ятки місцевого значення №4798-Пл.

Група курганів знаходиться на виступі плато правого корінного берега р. Ворскли у північно-східній частині селища Дальні Яківці південніше старого Яківчанського кладовища. Кургани розташовані меридіональним ланцюжком на відстані понад 0,2 км по обидва боки вул. Нагірної №№ 1 – 7) паралельно до бровки плато Монастирської гори (в публікаціях полтавських археологів цю частина гори називають Яківцівською). Відносна висота плато над рівнем заплави — 72 м, абсолютна його висота — 156,4 м. Кургани складають компактну групу, що свого часу була збільшим некрополем і займала ділянку плато в межах нинішнього парку імені М. В. Скліфосовського.

Група у складі 7-ми насипів та одного зруйнованого кургану висотою 0,3–2,8 м і діаметрами 12–35 м знаходиться у межах сучасної приватної та комунальної забудови: три з них повністю або частково задерновані, два — поросли деревами і чагарниками, три —

розорюються підгородами. Три більші насипи майже зі всіх боків оточені садибами,городами чи парканами, два — пошкоджені при влаштуванні асфальтового полотна вул. Нагірної, один — майже зруйнований вибиранням ґрунту на поч. ХХ ст. і в 1980-х рр. Задернований курган № 1 висотою 1,2 м та діаметром близько 20 м знаходиться на подвір'ї філіалу-бібліотеки №11 по вул. Нагірній, 1. Його східна пола знищена влаштуванням вулиці.

Курган № 2 заввишки 2,1 м і діаметром 32 м по вул. Нагірній, 3 має напівкулясту у перетині, округлу в плані форму. На початку ХХ ст. на

кургані стояла альтанка в помісті М. В. Скліфосовського.

Курган № 3 висотою 2,8 м і діаметром 35 м займає ділянку прямокутної форми між садибами тагородами по вул. Колосковій, 2/6 і Скіфській, 1.

Зруйнований на початку ХХ ст. насип № 4, що містився навпроти колишньої земської школи, зберігся незначним підвищенням діаметром в 20 м.

Група насипів над похованнями — рештки некрополю скіфського часу з великими курганами — один з кількох наразі збережених археологічних комплексів у межах міста. Кургани мають меморіальне значення як археологічні об'єкти, що знаходилися на садибі М. В. Скліфосовського, і з якими було пов'язане функціонування окремих її споруд.

З району групи походять кілька знахідок предметів озброєння скіфського часу VI — початку V ст. до н.е. Наявність курганів у Яківцях в 1990-х рр. стала приводом до появи у Полтаві окремої вулиці — Скіфської, розташованої неподалік (на захід) від комплексу.

*Олександр Супруненко, Ірина Кулатова. Старожитності Яківчанської гори //

https://shron1.chtyvo.org.ua/Suprunenko_Oleksandr/Starozhytnosti_Yakivchanskoi_hory.pdf?PHPS ESSID=62qeknrh3ro7dhqvldaand55or7

Версія про засновника-першопоселенця Яківців

За однією з вірогідних версій, поселення отримало назву від імені першопоселенця шляхтича Якова Горбаненка в другій чверті XVII ст.

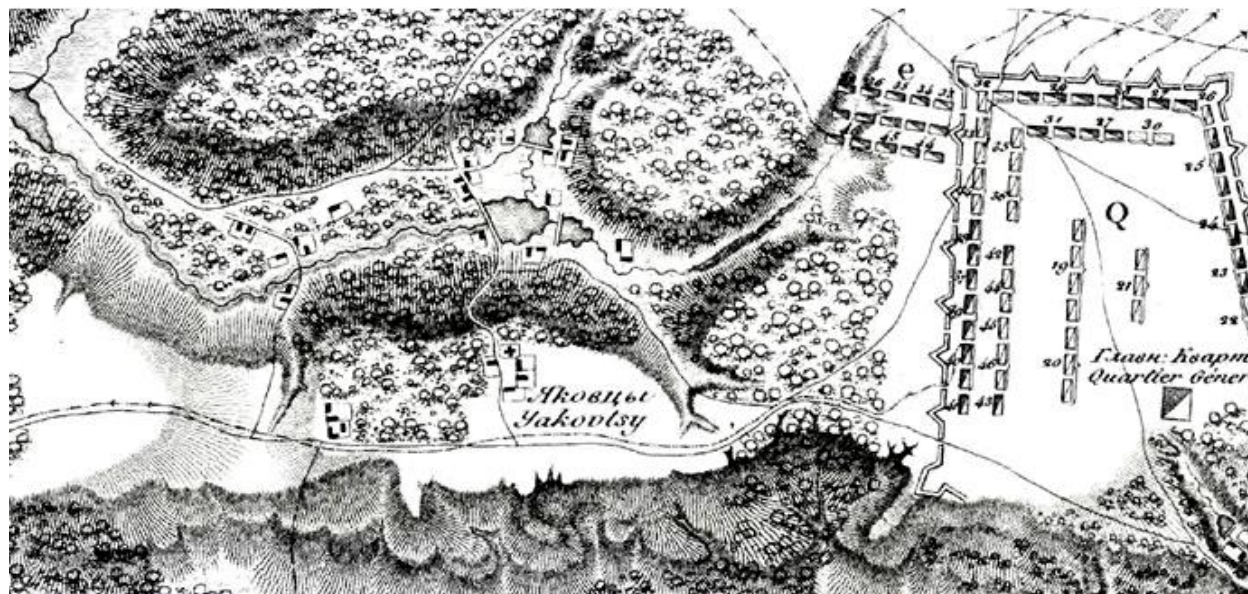
Один із його синів — Петраш Яковенко був у 1649 р. полтавським козацьким сотником. Інші члени цієї родини (Яковенки-Петрашенки та інші) в другій половині XVII ст. відігравали значну роль в полтавському полкові, уряді й полковій сотні. Село і церква, що існувала ще до 1693 р., спалені татарами.

Яківці у власності Герциків

Відомо, що на початку 1690-х гетьманом І. Мазепою село Яківці пожалуване полтавському полковникові Павлу Семеновичу Герцику (†~1700).

У 1702 р. за кошти його дружини й сина Григорія Герцика відновлено дерев'яний Соборно-Богородичний храм (собор Пресвятої Богородиці).

Оскільки Григорій Герцик виступив на боці гетьмана І.С. Мазепи в 1708-1709 рр., то після Полтавської битви його маєтності були конфісковані владою Петра І. Козаки Яківців, у переважній більшості, прийняли бік Мазепи й Григорія Герцика, тому після 1709 року село дуже обезлюдніло.

Село Яківці на планах-реконструкціях Полтавської битви 1709 р. [1] Хатов, 2) Тьомкін]

Яківці у власності Яковлевих – Якубинських

У 1707-1708 роках генеральний писар та генеральний суддя війська Запорізького (Гетьманщини) Василь Леонтійович Кочубей і колишній полковник полтавський цього війська Іван Іванович Іскра довідалися про наміри гетьмана Івана Степановича Мазепи відкласти Україну від царя російського Петра, за допомогою короля шведського Карла XII і польського – Станіслава Лещинського. Одного донощика послали – не повірив йому цар, у темницю посадив. Поїхав вже сам Іскра до охтирського полковника Федора Осипова (Слобожанщина тоді була безпосередньо в складі царства). Й вирішили вони послати з доносом у Москву "вірного чоловічка". Знайшли такого, щоб йому цар точно повірив – жителя Полтави Петра Яценка, який промишляв в Охтирському полку, біля міста Тростянця. І що ж у ньому такого знайшли? А те знайшли, що його свояком (братом дружини) виявився уродженець Тростянця – духівник самого царя Петра, – Тимофій Надаржинський! Кому-кому, а духовникові цар повірить! І от вирушив Петро Яценко з доносом від Кочубея до Москви, в дім свояка. А той вже донос передав своєму духовному синові – цареві Петру. Ну що далі сталося з Кочубеєм і Іскрою ви знаєте з історії: виманили в резиденцію до Вітебська, катували, а потім стратили в липні 1708 р.

А ось подальша доля полтавця Петра Яценка менш відома. Цей єврей-вихрест був ще й свояком священника Спаської церкви Івана Світайла – активного учасника змови Кочубея та Іскри (за що й у 1718 році отримав у власність село Патлаївку, яка до того була частиною Яківців). Ось такі в чоловіка були родинні зв'язки!

А коли позиція гетьмана Мазепи стала очевидною, то канцлер Росії Гаврило Головкін наказав Петра Яценка поки що сховати у "великоросійських містах", – з острахом, що вб'ють. До Полтавської битви Петра Яценка сховали в Белгороді, під прізвиськом Петра Яковлева, а потім надали йому прізвисько: *Петро Якович Якубинський*; присвоїли чин підпрапорного Охтирського полку, пожалували в довічну власність велике село *Радомля* із землями й селянами (біля сучасного міста Тростянця, тепер – Сумської області), а на додачу "за заслуги" Універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 17 січня 1718 року йому було віддане у «довічну власність» давнє козацьке село Яківці під Полтавою, яке до 1700 року належало полтавському полковнику Павлу Герцику (теж вихресту), а до 1709 року - його синові полковникові Григорієві Герцику, своякові майбутнього гетьмана Пилипа Орлика, що пішли за Дунай з більшістю яківцівських козаків та з Мазепою.

У селі Яківці 1718 р. налічувалося 47 козаків і 43 посполиті; у 1726 р. - 65 козаків у Яківцях і Павленках разом, 28 посполитих у Яківцях; у 1732 р. - 14 посполитих, 3 порожні двори.

Йшли роки, Петро Яценко / Яковенко / Яковлев / Якубинський старів. Із «*Перечневая табель полку Полтавского сотни первой полковой... 1752 г.*» дізнаємося, що Петро Якубинський розділив маєтності в селі Радомля біля міста Тростянця (Охтирського полку) із сином Петром, а в Яківцях не жив: залишив у спільній власності братам – попами Іоанну й Олексієві Яковлевим (4 двори з 4-ма хатами, 4-ма сім'ями та 2-ма підсусідками). Іншому ж своєму синові Тимофієві Якубинському віддав більшу частину Яківців – 24 двори, 30 хат, 31 сім'ю. Дітям Т.Якубинського і внукам П. Якубинського (Олексію, Петру, Михайлу, Георгію Тимофійовичам) після смерті діда відійшло і с. Радомля.

Дяку Крищенку (напевне, тієї ж церкви в Яківцях) в 1752 р. належало дві бездвірних хати в яких жили 2 сім'ї; вдові священника Івана Івановича Величковського належав 1 двір з 2-ма хатами (можливо, йдеться про Ірину Григорівну, уроджену Магденко, а її чоловік міг якийсь час бути священником цієї церкви в Яківцях); полтавського полкового обозного Андрія Гавриловича Руновського – 1 двір, 2 хати, з яких 1 бездвірна; проживало 2 сім'ї.

За Румянцевським описом 1766-1768 років, у козацькому й власницькому селі Яківцях Полтавської сотні налічувалося 160 жителів (73 чоловіки + 87 жінок), які становили 33 сім'ї, що проживали в 17 дворах (35 хат) безпосередньо в селі. Крім того, 16 хат мали мешканці на хуторах, за межами села. Тобто в кожному дворі було 9-10 жителів, а в кожній хаті проживало біля 6 осіб.

Власниками у с. Яківці (станом на 1767-1768 роки) вказані:
- відставний сотник Тимофій Петрович Якубинський із братами Андріаном і священником Петром, та священниками церкви Собору Пресвятої Богородиці Олексієм й Іоанном Яковлевими;
- військовий товариш Василь Тарновський (очевидно, землі в Яківцівському яру й на його схилах).

У 1776 році в с. Яківці було 62 двори; в церкві служили 3 священники.

За довідником 1787 року Яківці – казенне село, яке налічувало вже 400 жителів (215 чоловіків і 185 жінок), а станом на 1798-1800 роки чомусь указано всього 187 мешканців. Можливо, що в 1787 році вказано число прихожан місцевої церкви, чим і пояснюється така різниця (враховані й мешканці хуторів, які не мали власної церкви).

За яких обставин і коли Якубинські втратили (?) власність у Яківцях – встановити не вдалося. Наступні покоління Якубинських у ХІХ ст. належали, переважно, до кадрових офіцерів, а Яковлеви (потомки братів П.Якубинського) – до священників. Це прізвище трапляється в списках Кадетського корпусу, поліції Полтави.

Яківці у власності Чарнишів

Від 1790-х (?) і впродовж більшої частини ХІХ ст. основними власниками села була родина *Чарнишів* (походила із миргородської гілки цього роду)**.

**[За Л.О. Розсохою. Миргородський родовідник: знадоби до генеалогії Миргородщини ХVІІ – ХХ століть. – Вінниця, 2022. С.942-947; за В.Л. Модзалевським. Малоросійський родословник. Том V. Випуск 4. Київ-Санкт-Петербург: Товариство ВІРД, 2004. С.17-21].

Петро Никифорович (Микифорович) Чарниш (біля 1730 – після 1794). Із 1747 р. служив при Ніжинській полковій канцелярії, військовий канцелярист (1760-1762); в 1762 із чином військового товариша по 1777 рік – вїйт Полтавського магістрату; з 1771 р. – у званні бунчукового товариша. У 1786 році вийшов у відставку з посади голови Полтавського земельного суду, в чині надвірного радника (= військовому чину полковника). Полтавський повітовий маршал (предводитель дворянства) у 1791 – 1794 рр.

У Полтавському повіті мав 307 душ селян (у с. Яківці та в інших місцях).

Дружина – донька полтавського міщанина Анастасія Михайлівна Шарпило. Сини в 1790-х входили до оточення князя О. Безбородька: Терентій Петрович, та *Осип / Йосип Петрович Чарниш* (1768-біля 1810) – генерал-майори в 1799 р. Останньому й дісталася садиба. Після смерті О.П. Чарниша в 1810 р. у Яківцях залишилося 96,5 десятин (105 га) землі та 141 селянин чоловічої статі. Вони перейшли у спадок до двоюрідного брата - *В.І. Чарниша*.

Село Яківці на плані 1816 р. ↑ Сіро-зеленим відтінком позначені ліси, світло-коричневим – поля. Як бачимо, для села характерна розріджена (хутірська) система розселення. На плато були орні землі, а на його краю стояла церква, поруч із нею – два будинки для причту, та садиби очевидно, власників села.

На цьому плані
садиба Чарнишів
показана
рожевою
заливкою

Основна ж частина садиб була в Яківцівській балці та її ярах-верхів'ях. На струмках робили греблі (на одній із них діяв водяний млин), а за греблями – ставки. На найвищих ділянках плато позначено вітряні млини.

← На плані **1857 року**

декілька більших садиб показано на плато, а між ними – сад (замість лісу). Балку ж ще покривали ліси, а в трьох місцях були помістя з садами. Але хат у балці стало менше, ніж у 1816 році. На тому ж місці, що й зараз кладовище (тобто йому понад 200 років).

Василь Іванович Чарниш (11.08.1790, містечко Сорочинці – біля 1860) – син Івана Никифоровича (≈1740-≈1804), племінник полтавського війта Петра Никифоровича Чарниша, повний тезка і племінник першого полтавського губернського маршала, судді й масона В.І. Чарниша (1759-1822).

Дідич Миргородського повіту, жив у Сорочинцях та в с. Семереньки. На службі з 1807 р. юнкером Казанського драгунського полку. 1812 р. – поручик, 1813 – штабс-капітан. Брав участь у військових походах. Капітан при відставці (1816). Хорунжий Миргородського повіту (1827). Співвласник (разом із братами) підданих у с. Яківцях Полтавського повіту – 73 душі. Фундатор мурованої Соборно-Богородичної церкви (1841) із дерев'яною дзвіницею (1849) у с. Яківці. Серед унікальних експонатів: рукописне Євангеліє за 1543 рік, куплене 1690 року для церковного братства, образи Спасителя і «Благовіщення». Мав багато інших маєтків (загалом володів біля 1200 десятин землі). Приятель усієї родини Гоголів-Яновських, зокрема, знайомий Миколи Гоголя. Права дворянства родини В.І. Чарниша підтвержені указом Герольдії 1846 р. Діти – Микола, Іван, *Василь*, Любов, Віра.

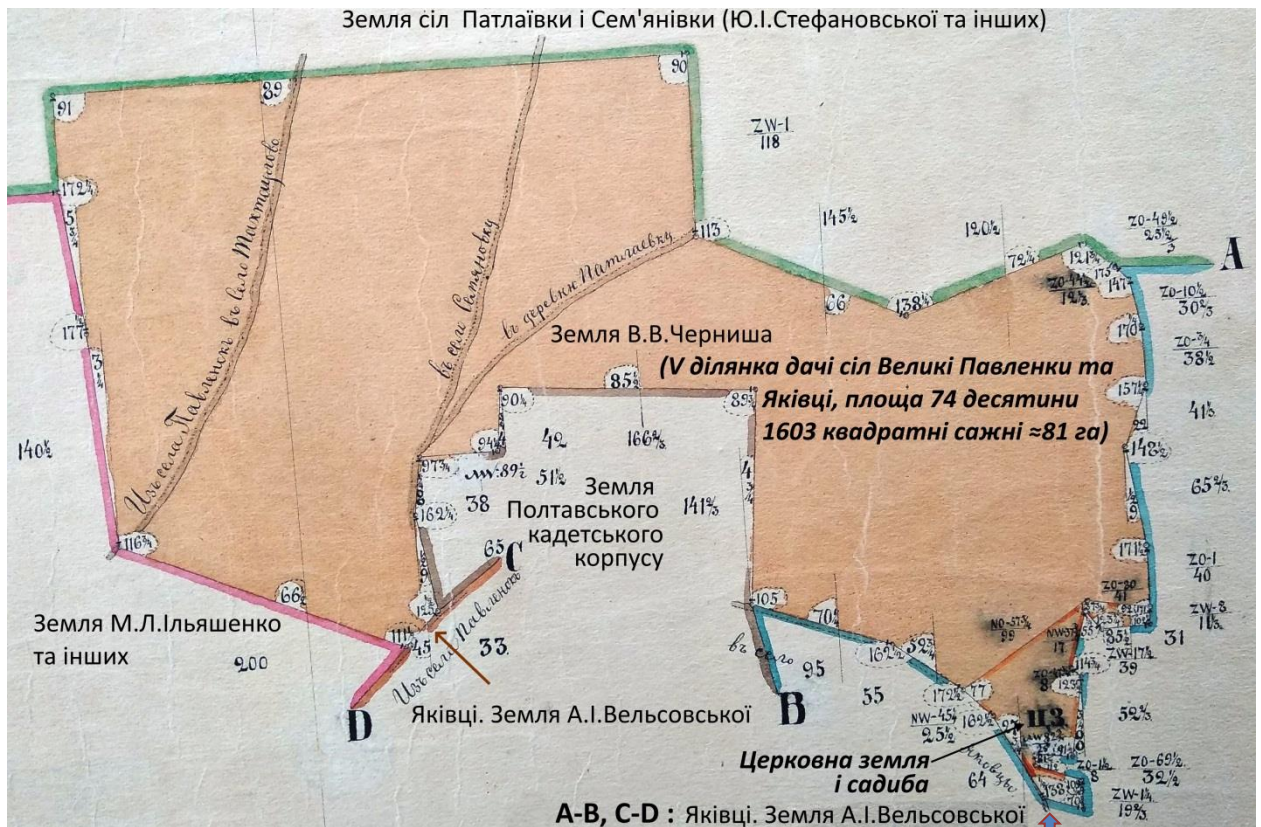
Письменник Г.П. Данилевський про відвідини Яківців у 1855 році:

Яковці лежать въ двухъ верстахъ за монастыремъ, съ которымъ въ старину соединялись непрерывно лѣсомъ. Теперь здѣсь красивая каменная церковь. Крестьянъ же всего около двадцати дворовъ (*). Теперь это село и земля принадлежатъ помѣщику *Василію Івановичу Чернышу* и нѣсколькимъ казацкимъ семействамъ. Отъ Яковцовъ, мимо монастыря, къ Ворсклѣ идетъ рядъ овраговъ и обрывистыхъ, глубокихъ водомойнъ. Къ равнинѣ же, знаменитой боемъ, отъ Яковцовъ тянется лѣсъ, переходящій въ мелкій кустанкъ, потомъ лугъ и поле, засѣянное хлѣбами. Нива упирается въ мѣсто нынѣшняго кадетскаго лѣтняго лагеря.

*За даними на 1859 рік у власницькому й козацькому селі Яківці Жуківської волості було 37 дворів та проживало 328 осіб. Вказано чомусь 2 церкви. Очевидно, що до цих даних включена церква на «Шведській Могилі» та хутори, які нині відносять до Яківців (Ближніх) у Здихальному яру.

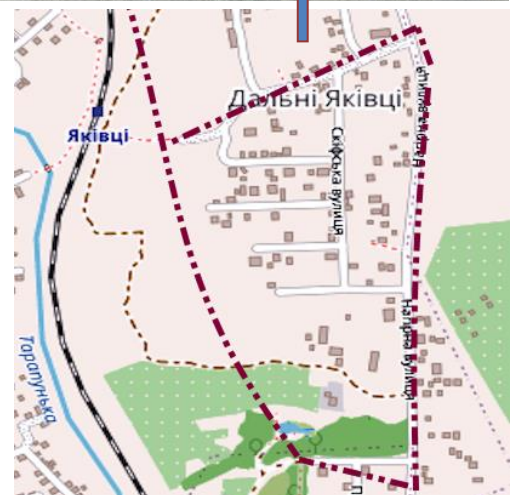
Судячи з усього, в кінці 1850-х років земельні ділянки і садиба в селі Яківці перейшли у власність сина В.І. Черниша – Василя Васильовича.

Разом у володінні Василя Чарниша станом на 1858-1861 роки було три земельних ділянки дачі сіл Великі Павленки і Яківці (№№ III, V, XVII) – сучасні Дальні Яківці й північніше від них, по долині Ворскли. У т.ч. 15 десятин було під садибою; орної землі 164 десятин, 18 десятин сіножатей, 182 селянин-кріпаків. Із трьох вказаних ділянок, в ДАПО є тільки план ділянки V (Ф.370, оп. 3, спр. 4), *див. на с. 37.*

*Межі земельної ділянки В.В. Чарниша, 1858 р.
із сусідами-землевласниками.*

У наш час відповідає території Дальніх Яківців та східної частини Ближніх Яківців. У південно-східній частині ділянки виокремлена церковна земля (ЦЗ). Південніше - ділянка частини Дальніх Яківців, Червоного шляху і Яківцівського яру, яка належала колезькій асесорці Аграфені Іванівні Вельсовській та її доньці Авдоті Петрівні Ємцевій. Про цю дворянську родину відомо мало. Прізвище трапляється ще в 1919 році.

Василь Васильович Чарниш (5.01.1826, містечко Сорочинці – 1.02.1891, місто Київ) – син Василя Івановича Чарниша (друга Гоголів). Закінчив юридичний факультет Київського університету. В 1848 – 1856 рр. працював на Одеській таможні. В 1858 – 1859 рр. був членом Полтавського губернського комітету з облаштування й поліпшення побуту поміщицьких селян від Миргородського повіту. 1861 р. – Полтавський совісний суддя (з 1869 р. – почесний мировий суддя); голова Полтавської земської губернської управи (1869 – 1872), мировий посередник Полтавського повіту; титулярний радник (з 1850-х рр.). У другій половині 1850-х років отримав від батька маєтність на Яківцях і біля них, а на початку 1880-х продав її М.В. Скліфосовському. В 1881 – 1891 роках статський радник В.В. Чарниш служив податковим інспектором у Києві, жив на Андріївському спускові; похований у Києві на Аскольдовій могилі.

Дружина – Єрмінія Станіславівна. Мали сина Володимира (07.07.1867 – ?), поручика (з 1894 р. у відставці), який після відставки служив понадштатним чиновником для особливих доручень при Київському губернаторові.

Маєток Яківці («Відрада») у власності Скліфосовських

На плані частини Полтави 1909 року (авторства військових топографів капітана С.Г. Кусова й штабс-капітана К.А. Міхельсона) південніше села Яківці виокремлено «*Господский двор Яковцы*», с. 39. Рожевою заливкою на плані позначено двір родини Скліфосовських, а салатною пунктирною лінією – межі садиби. У наш час землі на місці садів цієї садиби забудовані, і становлять єдине ціле із селищем «Дальні Яківці».

Станом на 1858 рік це була земля ділянки №5 дачі сіл Великі Павленки і Яківці у володінні титулярного радника Василя Васильовича Чарниша (с.37) Як бачимо із планів округи Полтави, від самого початку ХІХ століття (с.35), будинки і господарські споруди на цьому місці існували й до придбання садиби М.В. Скліфосовським. Між садибою і селом Яківці в середині ХІХ ст. вже позначений великий парк (10 десятин) і сад (4 десятини).

На заході (через Безводну долину / Здихальний яр) ця ділянка на той час межувала із землею ділянки №15 П.П. Тарновського, яка в наш час відповідає східній частині Дослідного поля. Обидві ці ділянки (№5 і 15) М.В.Скліфосовський теж придбає в 1880-х роках.

Пізніше ним були куплені дві інші ділянки за межами Дальніх Яківців, які належали П.П. Тарновському (нинішня східна частина Дослідного поля з 1920 р., а також дендропарку й західної частини нинішнього с. Ближні Яківці – аж до Музею Полтавської битви). В цілому, площа угідь становила, за довідником про найбільші дворянські маєтки імперії, 613 десятин (668 га).

М.В. Скліфосовський придбав цей маєток у сонячній Україні, щоб було куди вивезти дітей із маленького похмурого маєтку родичів дружини в Латвії. Він особисто доклав зусиль щодо влаштування маєтку, як європейського різнопланового фермерського господарства. Коли він під час відпусток бував у Яківцях, то особисто займався омолодженням і розширенням саду (огороженого високим парканом), вирощуванням нових сортів яблук і груш, виноградарством і хмільництвом. Він душею відпочивав у саду, а садибу назвав «Отрада» (українською: «Відрада»). За легендою, після смерті улюбленого сина Володимира в 1890 р., він заборонив так її називати. У 1894 році зразкове господарство маєтку було гідно представлене на виставці в Санкт-Петербурзі (отримало почесну назву «Полтавська Швейцарія»).

На «павленківських» ділянках володіння Скліфосовських упроваджувалися 8-пільна система землеробства (більш характерна для півдня України).

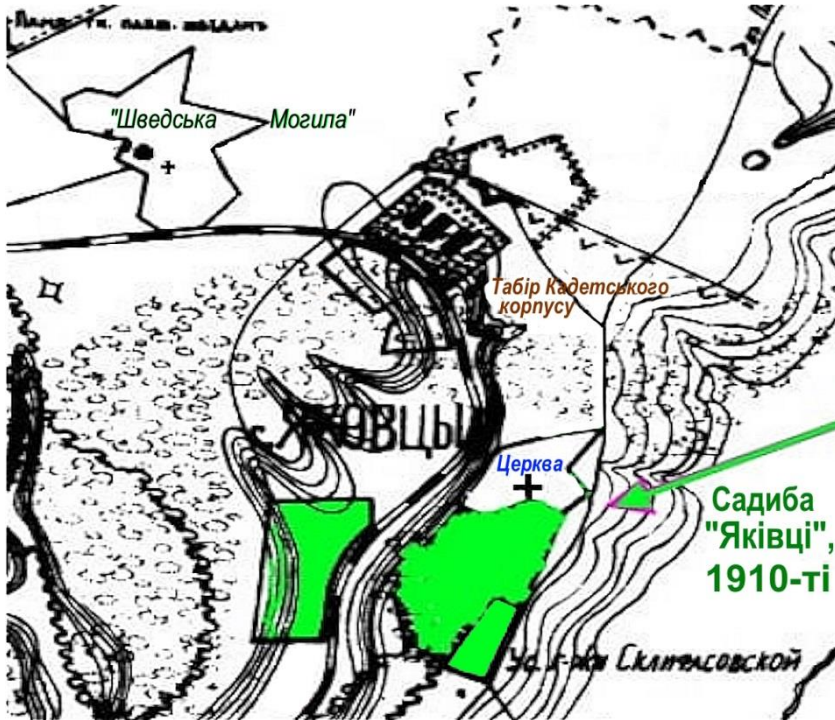
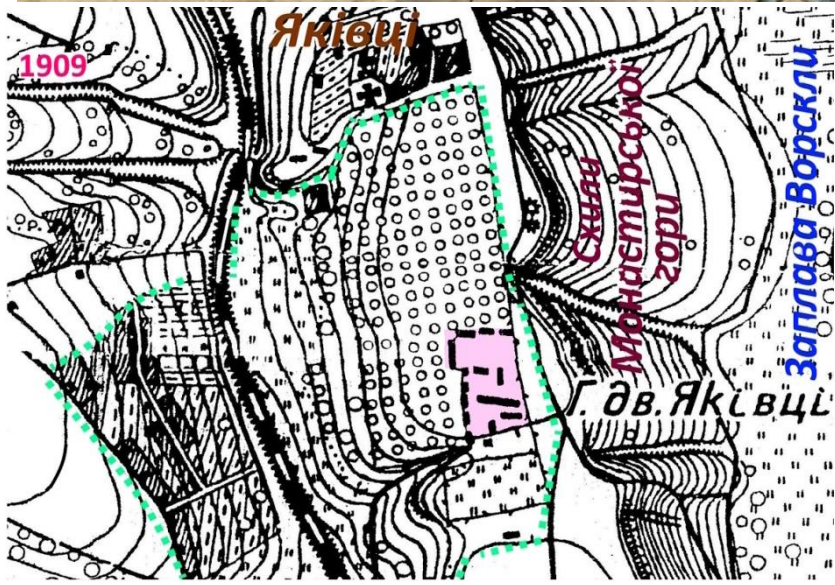
Поблизу садиби Скліфосовські вели високопродуктивне тваринницьке господарство: розводили й продавали жеребців арденської й датської порід; симентальських, німецьких і сірих корів; породистих свиней, курей тощо.

Але фактично всім цим господарством керувала його дружина – Софія Олександрівна Скліфосовська, – з німецькою педантичністю й прижимистістю, часом жорстко. Після інсульту (орієнтовно, в 1900 році), Микола Скліфосовський переписав всю маєтність на ім'я дружини.

Станом на 1894 р. у Яківцях вказано *740 жителів* (чоловіків і жінок – порівну); стани: козаки й селяни. У 1900 р. був *471 член сільських товариств* (352 селяни + 119 козаків; відповідно, 52 + 11 дворів; усієї землі =160 десятин); у 1912 р. – *575 жителів*. Діяли земська школа, Соборно-Богородицька церква.

1816 р. Церква (хрест),
дороги, садиби, млини,
ліси, струмки й ставки.

← Садиба «Яківці»
С.О. Скліфосовської, 1909.

Від середини 1880-х родини Скліфосовських жила тут у тепле півріччя. Декілька разів за сезон приїжджав сюди й Микола Васильович, одягав вишиванку й солом'яний бриль, приймав хворих, їздив купатися на Ворсклу, працював у саду. У Яківцях завжди розмовляв українською, гордився тим, що він – українець. У 1902-1904 роках, після другого інсульту, жив тут постійно.

Донька Ольга в 1902 р. так описує садибу: «Виноградники розбиті по південному схилу гори, персики – на південь від будинку, хмільник з обладнанням для пивоваріння випусанним із Баварії, пара газелей, що живуть у глибині парку, оливи, шовковиця, волоські горіхи, кизил».

Вікна лише однієї з квартир залишилися в стані, близькому до оригінального (фото нижче, ліворуч).

Будинок Скліфосовських, рубіж XIX-XX ст. (ДАПО, ф.1508, оп.1,спр.46).

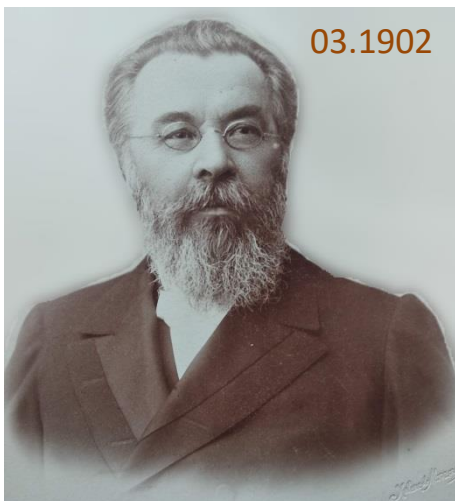

Сучасний вигляд фасаду цього будинку (праворуч), і вікна зі зворотного боку

Лікар-хірург М.В. Скліфосовський та його родина

Микола Васильович походив із багатодітної родини бідного дворянина, титулярного радника, писаря в поліції Василя Павловича Скліфосовського, православної віри, який жив на хуторі Карантин поблизу міста Дубоссари Тираспольського повіту Херсонської губернії. До 1812 року тут проходив державний кордон, а населення було строкатим за національним складом. Від раннього дитинства його рідними мовами були українська й російська.

Народився Микола 6 квітня 1836 року (за новим стилем). Він був дев'ятим серед 12-ти дітей у сім'ї. Коли померла мати, — Ксенія Михайлівна (уроджена Платонова, із дворян), — батько був змушений віддати молодших дітей до одеського сирітського притулку (є інформація, що ще раніше, за життя матері). Микола Скліфосовський, проживаючи в притулку, в 1848 р. прийнятий, а в 1854 р. закінчив 2-гу Одеську гімназію зі срібною медаллю, а під час навчання заробляв на життя приватними уроками. Медаль і рекомендація надали йому право

для вступу на медичний факультет Московського університету (25 листопада 1854 року Рада Імператорського Московського університету ухвалила рішення про «прийняття вихованця Одеського приказу громадського піклування Миколи Скліфосовського на казенне утримання»). В університеті він проявив себе якнайкраще, особливо цікавився хірургією. Після закінчення університетського курсу з відзнакою в липні 1859 року, він повернувся до Одеси, де працював ординатором у хірургічному відділенні міської лікарні та через відсутність головного лікаря, виконував його обов'язки.

Вчений ступінь доктора медицини отримав у Харківському університеті, захистивши в 1863 році дисертацію. У 1866-1867 рр. пройшов дворічне стажування за кордоном: у Німеччині, патологоанатомічному інституті та хірургічній клініці; далі – у клініках Франції, Англії та Шотландії.

Після закордонного відрядження повернувся до Одеси та був призначений завідувачем хірургічного відділення міської лікарні. В Одесі набув репутації талановитого хірурга, активно публікувався у наукових журналах. Випустив цілу серію праць, завдяки яким з березня 1870 року був перейшов на кафедру хірургії в Київський університет (за рекомендацією М.І. Пирогова). Але після смерті його першої дружини, він залишає малолітніх дітей на гувернантку і їде на франко-пруську війну, працює у військових лазаретах пруської армії. У тому ж 1870 році повертається до Києва. У 1871 році М. Скліфосовського було переведено на кафедру хірургічної патології Імператорської медико-хірургічної академії в Москву, де він викладав та оперував. Брав активну участь у військових кампаніях: під егідою Червоного Хреста в Чорногорії (1876), російсько-турецькій війні (1877-1878) – як військово-польовий хірург, хірург-консультант госпіталів. Був провідним хірургом Російської імператорської армії. Професійний досвід дозволив доктору медицини,

військово-польовому хірургові Скліфосовському істотно удосконалити способи та методи хірургічного лікування вогнепальних поранень і переломів, що вплинуло на подальше зростання його професійної майстерності, авторитету у світовій науці.

З 1880 року Скліфосовський почав роботу на посаді екстраординарного професора кафедри факультетської хірургічної клініки Московського університету. У 1882-1888 роках — декан медичного факультету Московського університету. Скліфосовський перетворив університетську клініку на одну з найкращих у Росії, а потім і в Європі. Скліфосовський впровадив антисептику: зобов'язав лікарів та всіх присутніх при операціях надягати чисті халати, ретельно мити та знезаражувати руки й медичні інструменти, що дозволило звести до мінімуму ускладнення після операції та зараження крові, поширених у цей час. Цей приклад почали переймати і в інших лікарнях. За його ініціативи в 1887-1897 роках будувалося клінічне містечко при університеті, а Микола Скліфосовський став його першим керівником.

З 06.1893 року Скліфосовський очолював Імператорський клінічний інститут Великої княгині Олени Павлівни в Санкт-Петербурзі, який займався проблемою вдосконалення кваліфікації лікарів. Видав хірургічний журнал.

На початку 1900 року Скліфосовський отримав пенсію (6000 руб/рік), — можливо, після інсульту, але ще продовжував формально очолювати вказаний інститут, доки в 1902 році не стався наступний інсульт, і його вже часто пересували по маєтку в Яківцях у візочку. 13 грудня 1904 року Микола Скліфосовський помер у віці 68 років. Поховали його неподалік від садиби, біля Соборно-Богородицької церкви, поруч із могилами дітей...

Мав титул таємного радника (з 1891), що = званню генерал-лейтенанта.

Як вже було сказано вище, в 1883 або в 1884 році М.В. Скліфосовський придбав садибу «Яківці» зі старим садом. Пізніше придбавав у поміщиків суміжні земельні ділянки. Появу столичного багатого землевласника й лікаря, звісно ж, помітили. Товариство лікарів Полтавської губернії у 1884 році обрало його почесним членом (до нього зверталися за консультаціями, а іноді він і сам оперував у лікарні Полтави). Від 1887 року став членом Полтавського товариства сільського господарства. Упродовж виборного триріччя (1893-1895) був гласним губернської думи. До гласних, за згодою, призначали заможних людей, які мали можливість бути спонсорами різних проектів (зокрема, Скліфосовський зробив внесок для відкриття художньо-ремісничої школи імені М.В. Гоголя в Миргороді, 1896). Як видно з листів доньці, побори його тяготили і він не дав згоди на наступну каденцію (бідне дитинство і юність навчили ощадливості).

З 1889 до 1902 р. був почесним мировим суддею Полтавського повіту.

У пам'ять про рано померлого сина Бориса (1879-†біля 1887), за фінансової допомоги М.В.Скліфосовського, у Яківцях із 1887 року почало діяти сільське однокласне народне училище (змішане – для хлопчиків і дівчат). Станом на 1890 рік училище фінансувалося земством (810 руб), та громадою (50 р.). М.В. Скліфосовський, як його опікун, міг якись кошти час від часу додавати від себе. Під школою (великою хатою селянського типу, поділеною на дві половини) було півдесятини землі, на якій росте сад. У цьому саду діти навчалися городництву й садівництву (сажанці для саду надавав лікар).

Як відомо, на перших порах основна частина села розташовувалася в Яківцівському яру. М.В. Скліфосовському вдалося пробити артезіанський колодязь на Яківцівській горі, та забезпечити водою не тільки свою садибу й господарство, але й потреби селян. У хаті на в'їзді до садиби він влаштував своєрідну амбулаторію, в якій безкоштовно лікував селян не тільки з Яківців.

Про родину М.В. Скліфосовського

Відомо про дев'ятеро дітей Миколи Скліфосовського: трьох від першого шлюбу (дружина — *Єлизавета Густавівна*, уроджена Морген, див. портрет на с. 44), і шестеро — від другого (дружина — *Софія Олександрівна Скліфосовська*, уроджена фон Шільдер-Шульднер, портрет на с. 48). Про дружин і дітей лікаря інколи поширюють міфи або неточну інформацію.

Перша дружина Єлизавета (1846–1870), – його велике кохання. Вона була донькою колеги по роботі в міській лікарні Одеси – штатного ординатора Густава Моргена (1810-1875), та його дружини Генрієтти, лютеранської віри. Шлюб укладений біля 1864 р. Дружина була поруч під час європейського стажування (у 1866 р. в Берліні народила сина Миколу). А її життєвий шлях закінчився в Києві, де спочатку чоловік, а потім і вона захворіли на тиф. Чоловік, за яким вона доглядала під час хвороби, видужав, а 24-річна Єлизавета померла навесні 1870 р., майже відразу після переїзду в Київ.

Діти М.В. Скліфосовського від першого шлюбу:

1. Ольга Миколаївна Скліфосовська-Яковлева (1865-1960), — найстарша донька, — мала чи не найтепліші стосунки з батьком (про що свідчить їхня переписка). У дитинстві жила в маєтку мачухи в Латвії. У 1886 році стала дружиною улюбленого учня і продовжувача справи батька – лікаря Михайла Павловича Яковлева (1855-1930). Була талановитою піаністкою – ученицею Рубінштейна; її високо цінував Рахманінов. Мала чудову освіту й ерудованість. У 1910 р. заснувала в Голіцино біля Москви приватну чоловічу гімназію з німецькою та англійською мовами навчання, та керувала нею до 1918 року (працювала до 1923 р.). Учнями гімназії з пансіоном і посиленою фізичною підготовкою були діти еліти московського суспільства. В радянські часи заробляла приватними уроками англійської мови. Після смерті чоловіка жила в Москві, в кімнаті комунальної квартири в провулку на Арбаті. Як і батько, дуже любила квіти, розводила їх на підвіконні. Похована на кладовищі Донського монастиря, поруч із чоловіком. Біля їхніх могил упокоївся і прах трьох доньок.

В Ольги і Михайла Яковлевих було п'ятеро дітей: 4 доньки й син.

↑ *Ольга Миколаївна Скліфосовська-Яковлева, її діти: Єлизавета, Анна, Наталія і Тетяна, та син Костянтин, який помер у 1902 р. Ліворуч – її брат офіцер М.М. Скліфосовський (ДАПО, ф.1508, оп.2,спр.9).*

Скліфосовська (уродж. Морген)

Єлизавета Густавівна

Полотно, олія, місце зберігання:
НДІ біомедичної хімії РАМН
(колишня садиба Тесніх-Островських-Марк,
Москва, Великий Ніколоворобинський провулок 7).

О.М.Скліфосовська-Яковлева
з доньками, поч. 1890-х

Із архіву Р.Е. Петрова

На фото біля 1908 р.: О.М. Скліфосовська-Яковлева з чоловіком М.П. Яковлевим, доньками, братом М.М. Скліфосовським і можливо – його дружиною

1950-ті роки

Ольга Миколаївна Скліфосовська-Яковлева (1865-1960)

Нащадки Ольги Скліфосовської-Яковлевої та Михайла Яковлева

Наталія Михайлівна Біркетт (Яковлева), 1894-1978, народилася в Тамбові, де тоді працював батько. Влітку 1902 р. була з матір'ю в Яківцях. Померла в м. Глазго (Шотландія); її прах у 1979 р. поховано біля могили матері. Ще до революції вона вийшла заміж за Джорджа Артура Біркетта (1890-1954), який займався слов'янськими літературними та історичними студіями в Москві. У м. Глазго (Шотландія) він завідував кафедрою російської мови та літератури в місцевому університеті (1943-1954). Наталія теж викладала на цій кафедрі. Ще в Москві народилася їхня донька Купава-Єлизавета Біркетт (1915-2011). У 1922 р. більшовики вигнали Наталію з донькою із СРСР, і вона добралася до чоловіка у Великій Британії, в Шеффілд, де народилися ще правнуки Миколи й Софії Скліфосовських: Майкл Біркетт (1923-2007), та Леон Біркетт (1925-2009). Останній був досить відомим вченим у галузі біології морів, у 1959 р. приїжджав до Москви. Купава Біркетт була редакторкою культурологічного журналу «Славоніка», як і батьки, викладала в університеті міста Глазго. Ніколас Біркетт і його діти Анжеліка й Кристофер Біркетт – теж викладачі цього закладу.

Анна Михайлівна Яковлева-Скліфосовська та Єлизавета Михайлівна Яковлева жили з матір'ю, не були заміжні, померли в тій же квартирі у віці, відповідно, 80-ти й 89-ти років. У гімназії, якою керувала їхня мама в Голіцино, Анна, Єлизавета й Тетяна викладали німецьку мову. Похоронені поруч із могилами батька й матері на кладовищі Донського монастиря в Москві.

Тетяна Михайлівна Яковлева померла в 1932 році.

У 1971 році Є.М. Яковлева передала в Державний архів Полтавської області частину документів, пов'язаних із життям і діяльністю діда – М.В.Скліфосовського і його родини. У 1975 р. наукова співробітниця архіву В.Н. Жук отримала від племінниці померлої Є.М. Яковлевої ще деякі документи й фото щодо родини, які нині становлять окремий фонд 1058.

Автограф Миколи Васильовича Скліфосовського
(Лист до доньки Ольги)

Молодши: Рев
А. Скліфосовський
Полтава, село Яківці,
20 серпня 1899.

2. *Микола* (17.06.1866 - 06.12.1909^{ст.ст.}) – друга дитина й перший син Миколи Васильовича та Єлизавети Густавівни Скліфосовської (уродженої Морген). Народився у Берліні, під час зарубіжного стажування доктора Скліфосовського (його хрещеною була сестра матері – Фанні Морген, 1851 р.н.). Закінчив навчання в 2-му Московському Кадетському корпусі й 3-му Олександрівському військовому училищі в 1887 р. (за 1-м розрядом), та направлений юнкером в гренадерський Кексгольмський лейб-гвардії Імператора Австрійського полк – один із найбільш привілейованих в російській імператорській гвардії. Далі: гвардії підпоручик (1888), поручик (1892), штабс-капітан (1900), підполковник (1901). У листах до сестри з ностальгією згадує «Отраду» (Яківці) й Ворсклу.

Поширюється інформація, що він загинув на російсько-японській війні 1904/1905 рр. Але це не так. Дійсно він був учасником цієї війни в складі Маньчжурської армії: спочатку – підполковник 7-го Східно-сибірського стрілецького полку. Полковник з 11.02.1905; від 24.04.1905 р. служив у складі 21-го Східносибірського стрілецького полку.

← На фото 1908 року, зробленому в місті Пярну на його галунній портупеї — Золота зброя «За хоробрість» (Указ від 09-02-1907), отримана за цю кампанію. Станом на 1907 рік – командир 4-го батальйону 95-го піхотного Красноярського полку, який на той час базувався в Естонії.

В історії 127-го піхотного Путивльського полку знаходимо: із 20.04.1908 р. по 29.12.1909 - командир полку, полковник (зі старшинством) Скліфасовський Микола Миколайович. 5 жовтня 1908 року одружився із дворянкою Катериною Болеславівною Булгариною (1874-?).

Помер 06.12.1909 року в Лозанні (Швейцарія) від туберкульозу.

3. *Костянтин* (1869-1891), «кандидат на судову посаду» (правник за освітою), 22-х років, помер 19.11.1891 р. від катарального запалення легень у Ялті, де й похоронений наступного дня. Як можна зрозуміти із родинної переписки, стосунки Костянтина з батьком були не найкращими.

Про обставини другого шлюбу із Софією Олександрівною Шільдер-фон-Шульднер, (*1852-†1919), донькою статського радника (викладача училища правознавства в Санкт-Петербурзі), існує більше легенд, ніж достовірних відомостей. Лютеранська за віросповіданням родина Шільдер-фон-Шульднер із балтійських німців відома в Російській імперії з XVIII століття. Після одруження Софії з М.В. Скліфосовським його діти від першого шлюбу були вивезені на піклування родичів мачухи в невелике помістя у Вітебській губернії (тепер – на території Латвії). На початку 1880-х років лікар купив маєток Яківці, в якому з весни до осені жила родина.

Із переписки з донькою Ольгою знаємо, що Микола Васильович із великою повагою й турботою відносився до дружини, постійно писав про стан її здоров'я. В цій переписці ми не зустріли й натяку ні на рідних Софії Олександрівни, ні на обставини шлюбу. Єдина версія від біографів: після смерті першої дружини Софія була гувернанткою його трьох малолітніх дітей ще в Києві. Але маємо сумніви. Бо їй на той час було 18 років. І... не дуже схоже, щоб гувернантка залишила дітей (1, 4, 5 років) на родичів.

Другий шлюб укладений біля 1873 року. Софія Олександрівна була людиною освіченою, любила музику й живопис (як і Микола Васильович). Як і перша дружина, супроводжувала хірурга на Балканські війни 1876-1878 років (командувачем армією був її дядько Юрій). Узимку жила з родиною в Москві, потім – у Петербурзі, влітку – в Яківцях. Управляла економією "Яківці" (після першого інсульту, орієнтовно, в 1900 році, лікар переписав маєток на дружину). А та, у свою чергу, в 1906 році подарувала 122 га із цих земель наймолодшій доньці Тамарі (тепер це західна частина Полтавського дендропарку і села Ближні Яківці – аж до Шведської Могили). Софія Олександрівна спочатку досить жорстко управляла економією, часом використовуючи безкоштовну працю в'язнів полтавської тюрми (тому селяни – працівники економії влаштували бунти), але пізніше платила добре.

Була головою Полтавського Дамського комітету «Червоного Хреста». Виділила землю під будинок для інвалідів і сиріт на «Шведській Могилі». Супроводжувала в ньому царя Миколу II під час його візиту в 1909 році.

21 серпня 1914 р. в Сампсонівському храмі на Полі Полтавської битви Софія Скліфосовська була приєднана до православ'я через миропомазання.

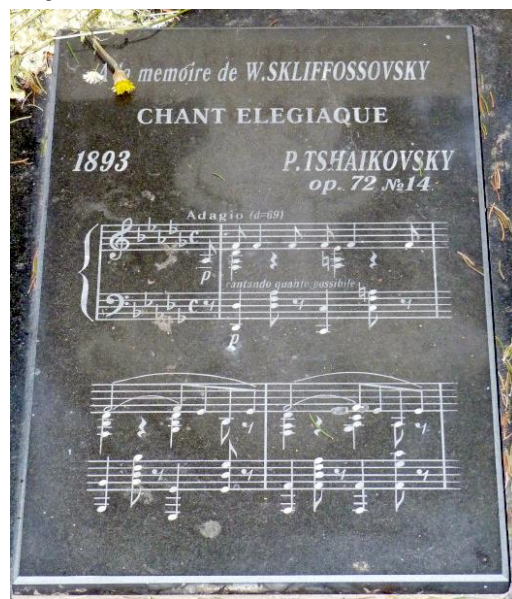
Станом на 1918 рік у її власності залишалось 550 га землі й 46 цегляних господарських споруд. Вона намагалася все це продати у власність Полтави за 120 000 рублів (і таке рішення, в принципі, було прийняте на засідання Полтавської міської думи 25 травня 1918 року). Але реалізувати рішення не вдалося у зв'язку зі швидкими змінами політичної ситуації в місті й державі.

На той час вдова лікаря Скліфосовського вже була серйозно хворою, й потребувала догляду (найбільш достовірною версією – хворіла на цукровий діабет і його наслідком став некроз пальців ніг). Очевидно, з цим пов'язаний приїзд на постійне проживання із Петрограду до Полтави влітку 1917 року родини її доньки Тамари Терської, яка доглядатиме за матір'ю.

Мати й донька вбиті анархістсько-бандитським загоном Бибика 4 жовтня 1919 р. у своєму будинку помістя «Яківці». 8 жовтня 1919 р. харківська газета «Голос Півдня» надрукувала некролог про поховання 7 жовтня на території свого маєтку 67-річної вдови професора Скліфосовського та його дочки (відомості про конкретне місце поховання не збереглися, але за переказами – у завчасно підготовленому склепі, біля склепу чоловіка). А 19 жовтня газета «Полтавський день» повідомила про панахиду за С.О. Скліфосовською та Т.М. Терською в Архієрейському домі об 11 годині 20 жовтня. Нагадаємо, що Полтава від кінця липня до початку грудня 1919 р. була окупована "російською добровольчою армією", але на території краю більшовицькі та анархістські партизани й загоони селян-повстанців діяли дуже активно, декілька разів нападаючи на місто, грабуючи й убиваючи його мешканців.

Діти М.В. Скліфосовського від другого шлюбу:

4. *Володимир* (18.08/01.09.1874, Москва – 25.01/06.02.1890, Москва, але надмогильний пам'ятник встановлено в Яківцях). Навколо імені цього сина є чимало спекуляцій і міфів, які тут ми не будемо поширювати. Цей первісток Софії Олександрівни був, безумовно, непересічним юнаком. Про це згадують всі, хто з ним спілкувався. Зокрема, композитор П.І. Чайковський із захопленням згадує про спільну подорож на кораблі з лікарем і його сином незадовго до смерті останнього. Він писав, що по юнакові було видно: жити йому залишилося не довго... На втішання батьків, у 1893 р. композитор, – близький знайомий сім'ї через родину матері, – написав «Елегію», перші такти якої карбовані на могильній плиті Володимира Скліфосовського, встановленій у Яківцях.

Із листування М. В. Скліфосовського дізнаємося, що ще в 1889 році у Володі виявили туберкульоз нирок із гострою сечокам'яною хворобою...

5. *Марія* (1876-?), про неї достовірної інформації мало. Хрещена в Петербурзі, Володимирській церкві в Придворних слободах 05.10.1876; хрещеною записана сестра матері Іда Олександрівна Шільдер фон Шульднер. У публікаціях стверджують, що народилася інвалідом та рано померла.

6. *Борис* (02.05.1879, Санкт-Петербург – 1886 чи 1887). У 1887 році, в пам'ять про нього, батько фінансував спорудження й обладнання початкової школи в Яківцях, і був її офіційним попечителем.

7. *Олександр* (1882-1905) – у 1904 році закінчив Імператорське училище правознавства в Санкт-Петербурзі й отримав право на ранг чиновника X класу. Працював помічником правителя справ канцелярії Полтавського губернатора князя Миколи Урусова. Нібито покінчив життя самогубством невдовзі після смерті батька (за легендою-міфом, за завданням таємної революційної організації, мав убити губернатора, але обрав самогубство).

8. *Вадим* (23.06.1885 – 02.01.1886) – похований на кладовищі в селі Яківці. Нещодавно був віднайдений ← надгробок із його могили.

9. *Тамара* (04.04.1888–04.10.1919). У 1902 р. прийнята ученицею за плату, й щодня приходила до Полтавського Інституту шляхетних дівчат, але не закінчила там навчання.

← *Тамара з батьком – Миколою Скліфосовським.*

7 травня 1906 року в Соборно-Богородичній церкві села Яківці Тамара Миколаївна Скліфосовська вінчалася з Олександром Вікторовичем Терським (тезком її покійного брата і його товаришем по навчанню в училищі правознавства). Мама нареченої – Софія Олександрівна, подарувала молодій сім'ї дачу на Дальніх Павленках (тепер – Тарновщина) під Полтавою, куди вони зрідка приїжджали влітку. Сім'я жила у Санкт-Петербурзі. 26.05.1907 року у них народився син Дмитро. До 1917 року О.В. Терський вже зробив гідну кар'єру, пройшовши шлях до колезького радника, як службовець Державної канцелярії МВС – член Ради міністра. У серпні 1917 року призначений заступником голови Полтавського окружного суду.

У першій половині осені 1919 року О.В. Терський, відчуваючи небезпеку, залишив Полтаву й відправився в тил армії Денікіна на Північний Кавказ. Т.М. Терська їхати відмовилася і залишилася в родинному маєткові на Дальніх Яківцях доглядати хвору матір... Чим це закінчилося – читайте біографію матері... Похоронили її в землі, неподалік склепів батьків.

Взимку 1919/1920 року Олександр Терський був евакуйований до Константинополя, а пізніше перебрався до Югославії (Сербії). В Белграді у 1920-х він був власником шинка свого імені: „Александар Терској“. Помер О.В. Терський там же у 1962 році. Про долю його сина Дмитра нам нічого не відомо. Поширювана інформація про те, що в цієї родини були ще й доньки не підтверджується.

Таким чином, із 9-ти дітей М.В. Скліфосовського до глибокої старості дожила тільки одна – донька Ольга. Двоє (Микола і Тамара) померли в зрілому віці (31-43 роки). Троє (Костянтин, Володимир, Олександр) – в молодому віці (16-23 роки). А ще про трьох (Марія, Вадим, Борис) відомо, що вони померли в дитячому віці. Всього відомо про 3-х дітей жіночої статі, й 6-ти – чоловічої. Жоден із синів дітей не мав. Тому немає прямих нащадків, які б носили прізвище славетного пращура. Та й серед потомків доньок, здається, лікарів немає...

Наприкінці XIX століття в Яківцях, як і в інших передмістях Полтави, заможні мешканці міста будують дачі. ←Зокрема, дача Івана Осиповича Труховського – купця і домовласника, який за доброчинність отримав звання почесного громадянина.

Із 1897 року на Дальніх Яківцях (ближче до табору Кадетського корпусу) стояла дача любителя садівництва *Василя Степановича Мачуговського* (1844-1916) – викладача фізики Полтавського кадетського корпусу (з 1868 р.) й Маріїнської жіночої гімназії, директора Другої чоловічої гімназії та Дворянського хлоп'ячого пансіону в 1904-1911 роках →

Неподалік від дачі Мачуговського стояла хата ↓, яку в 1933 р. купили Білаш Василь Степанович (1901 р.н.) і Марфа Захарівна (1906). У наш час адреса садиби – вул. Стрілочна №2; до 1950-х тут були дві садиби. Василь Білаш працював поруч –

стрілочником на з/п «Шведська Могила». Інформацію й фото надав правнук Білашів – Кирилов Андрій Свгенійович.

Дальні Яківці з 1920-х років і до нинішнього часу

У Яківцях, як і в Полтаві, радянська влада встановлена, як вважалося, остаточно, в грудні 1919 року.

А з січня по липень 1919 року існувала так звана «друга» радянська влада – період «воєнного комунізму», коли грошово-товарні відносини були замінені на примусове вилучення продовольства й речей із їхнім наступним централізованим розподілом. Станом на травень 1919 року голова місцевого комітету бідноти (й одночасно – військово-революційного комітету) і місцевого кооперативу (товариства споживачів) подавали списки мешканців Яківців майже на 800 «їдаків», завірені ось такими печатями:

Ще на початку 1919 року в економії Скліфосовської було 60 корів, 24 коней, 12 волів. Але практично весь фураж ще 10 січня 1919 року був реквізований. За радянської влади економію перетворили на радгосп.

На початку 1920-х маєток залишався без господаря, і місцеві жителі й жителі Крутого Берега й Вакуленців рознесли його по господарствах.

Ближче до часів НЕПу на місці економії значився племінний розсадник «Яківці» (1926). З 1930-го року споруди для тваринництва передали новоутвореному Науково-дослідному інституту свинарства, а колишній будинок родини Скліфосовських став службовим житлом для його працівників. Інститут був і власником довколишній земель (для виробництва кормів). Північна частина земель біля села належала колгоспу ім. Горького (с. Крутий Берег).

Від початку 1920-х років с. Яківці були центром території сільської ради, до якої, крім них, входили Дальні Павленки (Тарновщина) з Дослідним Полем, Кривохатки й Патлаївка. На жаль, архіви 1920-х/1930-х втрачено.

У 1923-1925 роках Яківці входили до складу Супрунівського району.

За статистичними даними на 1923 р., у Яківцях було 668 мешканців (318 чоловіків + 350 жінок), 148 сімей, які жили в 123 домоволодіннях (139 хат).

За переписом 1926 року в селі Яківці проживало 670 мешканців (334 чоловіки + 336 жінок), налічувалося 162 господарства, у т.ч. 92 – не селянського типу (не займалися сільським господарством). За національним складом: *українців* = 660 (158 господарств), *росіян* = 9 (3 госп.), *євреїв* = 1.

У 1920-х/1930-х роках існували радгоспи. Директором одного із них з 1928 р. нетривалий час був Степан Григорович Лучко (1894-1972) – батько відомої актриси Клари Лучко (яка теж тут проживала з батьками).

Яківці на фрагменті топографічної карти 1938 року.

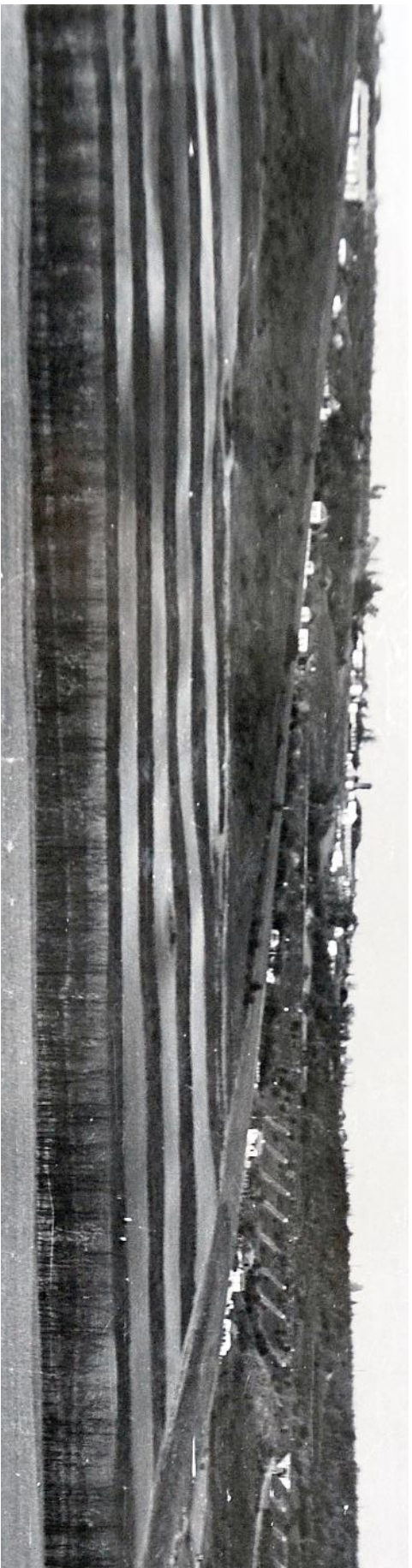
Яківці на німецькому аерофотознімку липня 1941 року:

*1 – колишня садиба Скліфосовських; 2 – тут був парк і сад; 3 – церква;
4 – село Яківці (а – Дальні, б - Близні); 5 – колишня територія табору
Кадетського корпусу у власності Інституту свинарства; 6 – «Шведська
Могила», музей Полтавської битви; 7 – господарство Інституту свинарства.*

Як бачимо з аерофотознімку 1941 року, від парку й саду Скліфосовських і їхніх попередників майже нічого не залишилося.

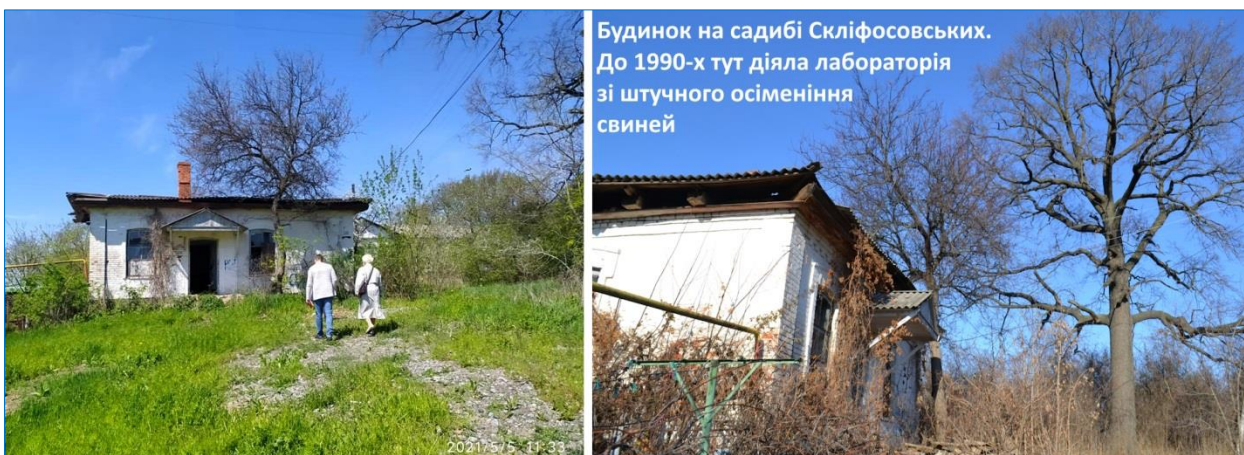
За Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 жовтня 1938 року, села *Яківці*, Дальні Павленки й Дальні Кривохатки були приєднані до Полтави. Але у зв'язку із німецько-радянською війною (1941-1945 років) розпочаті геодезичні й землевлаштувальні роботи були припинені, й відновлені тільки в 1949-1951 роках, коли села увійшли до складу міста Полтави фактично.

Як бачимо на зображеннях вище, до складу села Яківці входили заселені місцевості не тільки на плато Яківцівської гори (нині – Дальні або «старі» Яківці), але й уліво від Яківцівського яру й залізниці (нині – просто Яківці).

Племінний розплідник науково-дослідного інституту свинарства.

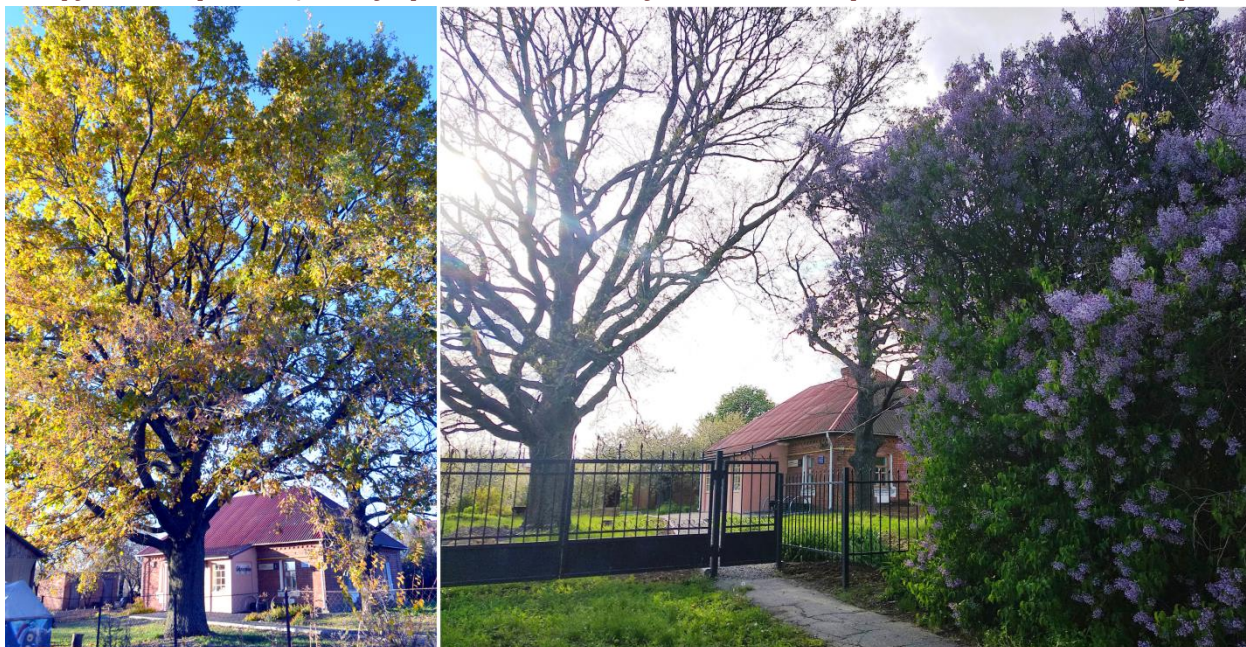
Як вже було сказано, в 1930-му році, на базі тваринницьких ферм колишньої економії Скліфосовських, почав діяти племінний розплідник науково-дослідного інституту свинарства. Крім існуючих споруд, були збудовані й інші: 1. Вид на Дальні Яківи з пониження Павленківського яру (дендропарку), 1960-ті;
2. Такий вигляд мала колишня садиба Скліфосовських (+) у 1960-х роках.

Будинок на садибі Скліфосовських.
До 1990-х тут діяла лабораторія
зі штучного осіменіння
свиней

Споруда тваринницької ферми з часів Скліфосовських. У радянські часи - свинарник

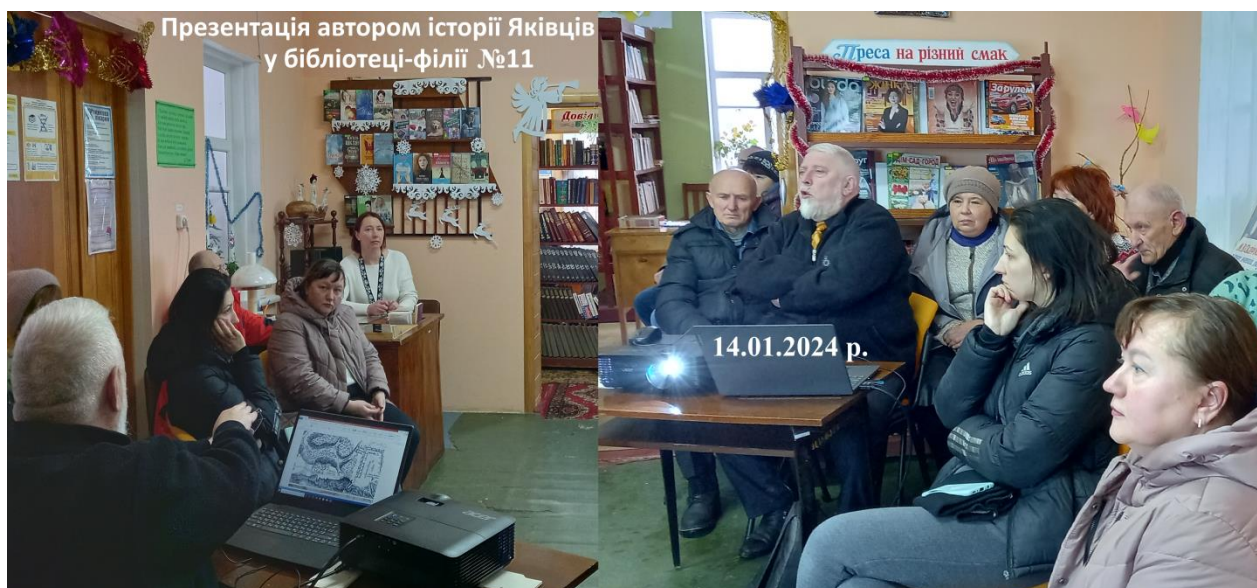

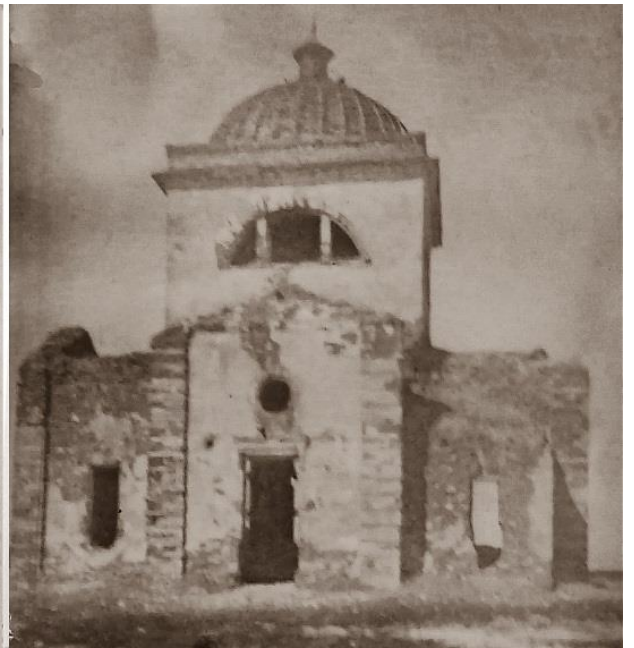
У наш час на місці колишнього парку й саду – приватні садиби. Зокрема, вони оточили будиночок, в якому, найімовірніше, лікар вів прийом хворих селян (4), і то, схоже, він був обкладений цеглою вже в радянські часи. Дуби біля цього будинку – залишки пралісу, які входили до складу парку. Зараз у цьому будиночку діє полтавська бібліотека-філія №11 на Дальніх Яківцях ↑.

Об'єкти, які залишилися в межах колишньої садиби Скліфосовських «Яківці»:
1 – будинок Скліфосовських (як бачимо, бокові частини добудовані в післявоєнний час – див. с. 40); **2** – будівля, яку визначили, як амбулаторію.
3 – корівник (свинарник); **4** – нині бібліотека-філія №11 (колись – хата, в якій лікар Скліфосовський вів прийом хворих).

У поміщицькому будинку в радянські часи поселили працівників інституту свинарства. Нині будинок Скліфосовських не впізнати: кожен господар переробив власну частину на свій лад (с. 40). У сусідній будівлі (конторі) влаштували лабораторію штучного осіменіння свиней. А більшість будівель часів економії Скліфосовських розібрали ще в 1920-ті роки.

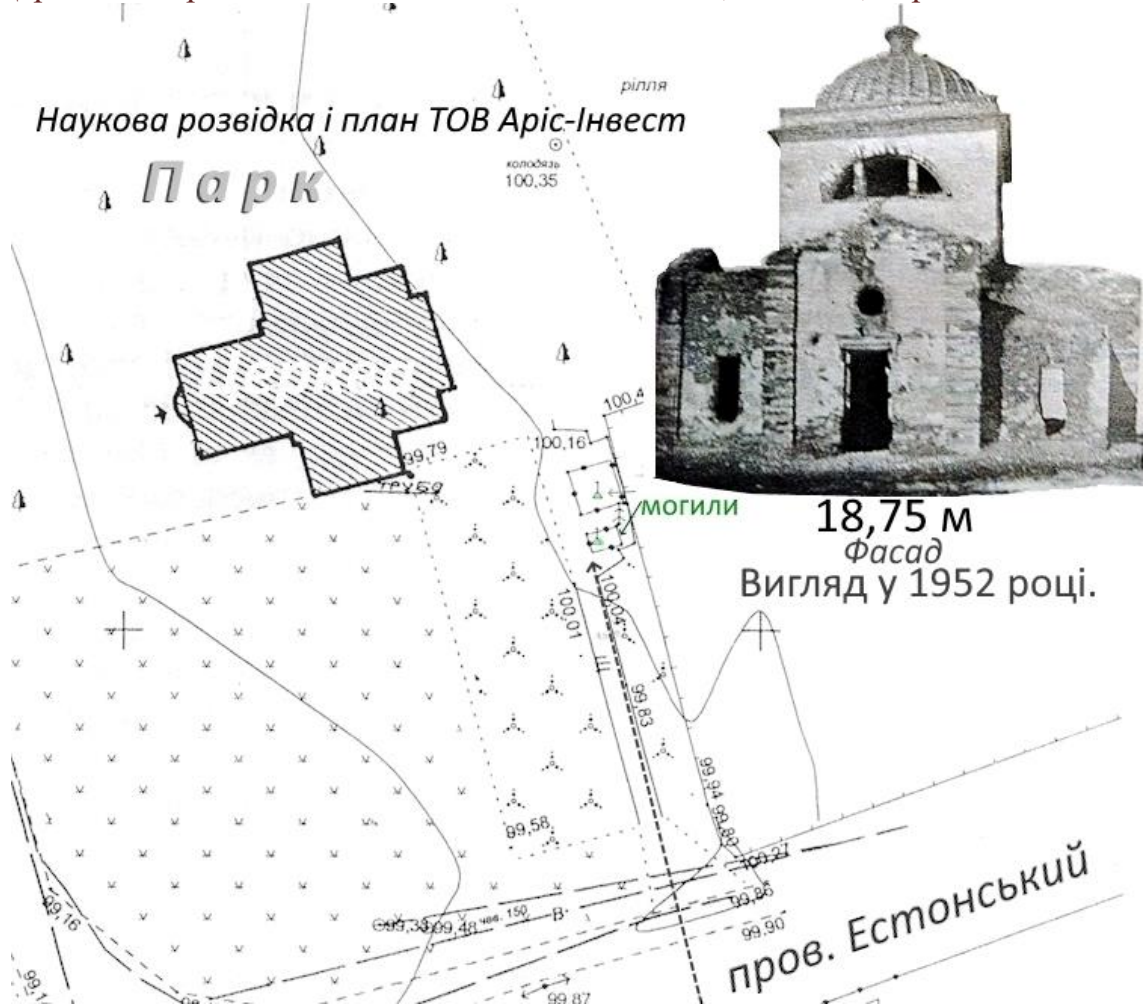

Залишки стін Соборно-Богородицької церкви, 1952 р. Церква діяла до 1929 р. В 1930-х будівлю використовували як клуб, потім – колгоспне зерносховище. В 1940-х роках церква зазнала руйнувань (внаслідок використання матеріалів з її стін і даху місцевими жителями для відбудови своїх осель).

Про час знесення дерев'яної дзвіниці відомостей не маємо.

Як не маємо фото церкви і дзвіниці до руйнування.

[Державний архів Полтавської області. Ф.Р. 4085, опис 17, справа 19. С.21-28]

Що ж до захоронень родини Скліфосовських, то вони майже півстоліття були не тільки недоглянутими, але й у 1920-х спалюваними. У 1966 році в Полтаві проходив міжнародний форум хірургів, і тому місце захоронення ← дещо упорядкували.

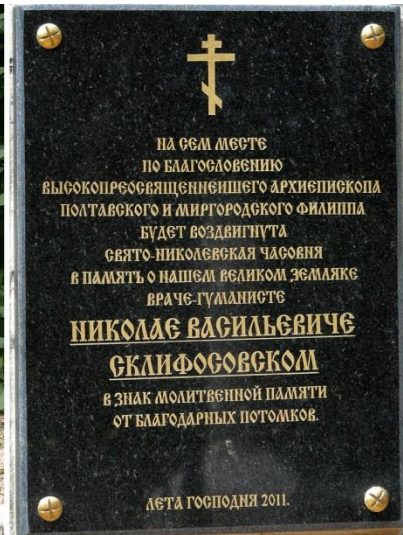
На вшанування пам'яті вченого тоді ж (у 1966 р.) біля його могили було закладено парк.

Полтавській обласній лікарні в 1979 р. присвоє-

не ім'я М.В.Скліфосовського. Рішенням № 247 від 23.04.1982 р. його могила внесена до переліку пам'яток історії та культури області, взятих на державний облік.

У 2009 році відкрито меморіал М.В. Скліфосовського (*пров. Естонський, 10*).

А в 2011 році встановлено камінь на місці, де мала в бути каплиця на честь лікаря:

Початкова школа на Дальніх Яківцях в радянські часи

Що стосується хати-школи, збудованої Скліфосовським у 1887 р., то на її місці в радянські часи збудували новий цегляний будинок (з 1943 року – початкова **4-річна школа №32**, до 1974 р. – філія школи №24 м. Полтави), після її закриття – житловий будинок на кілька власників ↓.

Після приєднання Яківців до Полтави в 1938 році початкова школа мала №32. У 1939/1940 н.р. в ній навчалося 82 учні.

Між іншим, початкова школа діяла і в роки німецької окупації (під №13).

Станом на жовтень 1943 року в школі (їй повернули №32), працювали дві вчительки, які в 4-х класах навчали 47 дітей; на осінь 1944 р. було 58 учнів, на початку 1950-х – в середньому 28-30.

Випуск червня 1941 року з Яківцівської 4-х річної початкової школи. Директор Бараненко, учителька М. Коркішко. Одна із учениць – Ольга Василівна Білаш (фото бабусі люб'язно надано п. Андрієм Кириловим).

Як пригадує полтавська журналістка *Людмила Дмитрівна Стельмах* (дівооче прізвище – *Кучеренко*), початкова школа на Дальніх Яківцях станом на середину 1960-х років була досить великою одноповерховою цегляною спорудою. Спроектована вона була так, що великі вікна класів виходили на південь, тож з ранку й за полудень тут було чудове освітлення. Утім, у порівнянні з тодішніми 2-3-поверховими середніми школами Полтави з водяним опаленням, вона виглядала затишно, як тепер сказали б, камерно, зі дзвоником-калатайлом (зменшеною копією церковного дзвону). Дерев'яна вбиральня з написами на дверях «Ж» і «Ч» була надворі. Але тоді у всіх мешканців, що жили в приватному секторі, «зручності» були у дворі.

З двох боків школи по периметру був густо насаджений бузок. Від дороги (вулиці Нагірна) учні посадили каштани із плодів, які дуже швидко вирости. А ще на подвір'ї ріс старий великий кущ чубушника (його називали жасмин).

У школі було три класні кімнати: одна невелика (як правило, для групи подовженого дня) та дві великі, розділені дерев'яною перегородкою, яку розсували для проведення урочистих лінійок, вистав і концертів під час свят. Парти стягували в кінець другої кімнати й утворювалася велика зала з високою стелею. У великих класних кімнатах одна вчителька навчала одночасно два класи. Наприклад, у першій кімнаті вчилися учні 1-го та 3-го класів (один клас – ряд парт від стіни, інший – від вікон), у другій – 2-й та 4-й класи. Доки один клас виконував завдання зі своїх підручників, педагог пояснювала новий матеріал чи опитував учнів іншого класу.

Також була вчительська, буфет і кімната, де проживала сім'я жінки, яка одночасно була й прибиральницею, й буфетницею, й сторожихою, й дзвонаркою, яка дзвонила на початку та в кінці уроку, й опалювачкою (в холодний період у школі було пічне опалення – груби топили дровами та вугіллям).

У широкому довгому коридорі школи стояв великий металевий бачок питної колодязної води з краником і чашкою на тарілочки. На підвіконнях у класах було багато кімнатних квітів у горщиках, а у коридорі – три червоні китайські троянди у великих дерев'яних ящиках.

На великій перерві діти могли купити молоко та випічку, яку привозили з середньої школи №24, що знаходилася біля музею історії Полтавської битви. З тієї ж школи раз на місяць приходила медсестра, сам білий халат якої викликав у дітей неймовірну повагу: робила щеплення, перевіряла чистоту рук (учні мали показати долоні й тильну сторону), білих комірців учнівської форми, перевіряла зуби й спрямовувала до стоматолога в разі потреби, проводила лекції про користь чи шкоду чогось, робила записи в медичних картках.

У 1969 року вперше відбувся випуск не з 4-річна початкова школа, а 3-річної. Тож у школу додатково прийняли вчительок молодших класів (на кожен клас – окремо). Заняття з фізкультури проводилися на подвір'ї школи, де стояли нехитрі спортивні снаряди (бум, перекладина та турнік). Взимку школярі ганяли на лижах по периметру шкільної території. У 1967 році в початкову школу прийняли вчителів фізкультури та групи подовженого дня.

Група подовженого дня зі своєю вчителькою часто проводила прогулянки ярами, що починалися за кілька десятків метрів від школи, яка стояла неподалік від східного краю Яківцівської гори, звідки відкривався мальовничий вид на долину Ворскли, що протікала внизу, й далі за долиною.

Навесні діти з учителями висаджували багато квітів на клумби.

Учні користувалися бібліотекою, яка й зараз діє на вул. Нагорна (с.55).

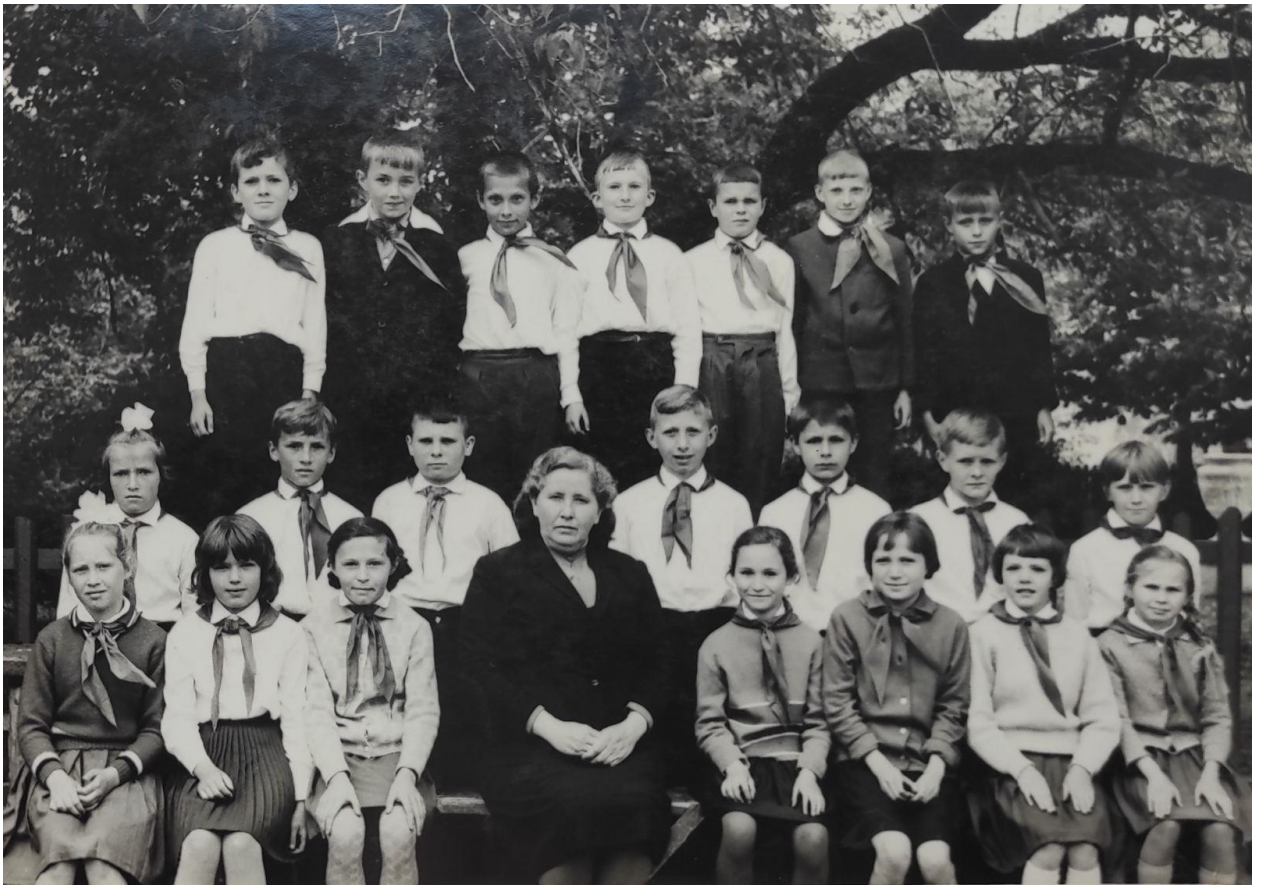
У першій половині 1960 років директором початкової школи №32 був Іван Терентійович Чернявський, а з 1966 по 1974 рік директоркою школи (потім Яківцівської філії СШ №24) була Ніна Федорівна Кучеренко (*1929-†2010), – кваліфікований педагог і авторитетна людина для односельців. Її обирали депутатом Київської районної ради м. Полтави. Тоді діти йшли до школи у сім років. Однак батьки, які хотіли, щоб їхніх дітей навчала саме Ніна Федорівна, віддавали їх у школу в шість або вісім років.

Свято першого дзвоника (1967 р.). Директорка школи Ніна Федорівна Кучеренко

Свято останнього дзвоника (1969 р.). Учні й учителі початкової школи №32

Випуск із початкової школи класу Варвари Петрівни Коблицької (по центру)

Зустріч нового 1967 р. у приміщенні Полтавської початкової школи №32, Яківці

ЯКІВЦІ («Нові», Ближні) – від середини ХХ ст. і до нинішнього часу

Як видно із планів початку – середини ХІХ століття (с.32), село Яківці, більшою мірою, розташовувалося в Яківцівському яру.

Орієнтовний розподіл власності (відрубних володінь) спільної земельної дачі села Яківці (на півночі й сході ділянки, станом на 1858-1861 роки):

II – Землі «старих» (Дальніх) Яківців у власності Аграфени Іванівни Вельсовської та інших. **7** – Марії Львівни Ільяшенко; **8** – Василя Станіславовича Вишневецького; **9** – Петра Петровича Гарновського (з 1896 року – Миколи Васильовича Скліфосовського, з 1906 року – Тамари Миколаївни Терської); **14** – Ольги Прокопівни Глоби-Михайленко; **17** - Василя Васильовича Чарниша (з 1884 р. – Миколи Васильовича Скліфосовського, з 1900 р. – його дружини).

Станом на 1938 рік (коли Яківці були приєднані до Полтави), вони вже займали й крайню східну присхилу частину Поля Полтавської битви (с.53). Небагато споруд у нинішньому мікрорайоні Яківці розташовувалася біля гілки залізниці, яку проклали впродовж 1898-1902 років.

03 вересня 1951 року була затверджена схема планування с. Яківці з метою надання ділянок під приватні садиби. Тоді ж отримали назви 2 нових вулиці: Сталінградська (з 1962 – Грушева), й Більшовицька (з 1999 – Демократична). Садибна забудова впродовж останніх 70-ти років просувається зі сходу на захід.

Південну межу Яківців станом на 2024 рік ми проводимо по північній межі Полтавського міського парку, а решту меж – по залізниці (с.30, 66).

Мікрорайон (селище) із садибною забудовою «Ближні» Яківці не має промислових об'єктів і більш-менш значних об'єктів історії та культури. Хіба що слід відзначити садибу по пров. Диканський №1, який спорудив і оздобив в українському стилі скульптор-самоучка *Віктор Михайлович Комісаренко*. На жаль, із часом бетонні скульптури руйнуються.

Пров. Диканський №1. Хата родини Комісаренко.
Віктор Комісаренко з дружиною →

*Назва пров. Диканський надана рішенням від
22.01.1958 "Про впорядкування нумерації
домоволодінь та уточнення назв вулиць по місту
Полтаві"*

Східна частина Яківців («ближніх»), вигляд від дендропарку (фото В. Ткаченка)

Рішення Полтавської міськради від 1957 "Про затвердження схеми планування кварталів під індивідуальну забудову в пос. Яківцях": вул. Дунаєвського (з 2023 – Мирослава Скорика); вул. Плеханова (2016 – Саші Путрі), вул. Фестивальна.

Від 22.01.1958: вул. Молодіжна; пров. Опішнянський і Муравйова (з 2023 –Тростянецький).

Рішення 09.11.1962 "Про затвердження списку перейменування вулиць міста Полтави": пров. Скліфосовського; вул. Желябова (з 2023 – Івана Вовчука); вул. Корзуна (з 2023 – вул. Олени Байрак). Рішення від 05.01.1965 р.: вул. Клубнична (2023 – вул. Яніни Яценко).

Із 2023 р.: вул. Війська Запорізького (раніше – Спартака), вул. Миколи Леонтовича (раніше – вул. Челябінська); пров. Віктора Батуріна (раніше – пров. Челябінський).

Шведська Могила — роз'їзд 5-го класу, зупинний пункт Полтавської дирекції Південної залізниці на лінії Полтава-Південна – Ромодан між станцією Полтава-Київська (4 км) та роз'їздом Кривохатки (8 км). Розташований у північній околиці Полтава, на землях історично-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». Діє з 1901 року.
← Сучасний вигляд (з 2001 року).

Автомобільний міст над залізницею між вул. Війська Запорозького з боку Яківців (с.66) та стиком вул. Шведська Могила і Нагірна (фото Олександра Черкуна)

Ветерани Другої світової війни біля пам'ятника полеглим землякам, 1970-ті
Охороняється за рішенням виконкому Полтавської облради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247 «Про затвердження переліку місцевих пам'яток історії та культури області, взятих на державний облік». № 138, селище Яківці. Установлений у 1973 р. в пам'ять про 101 жителя, що загинули на Другій Світовій війні (тепер – вулиця Війська Запорозького, до 2023 р. – вул. Спартака, с. 66).

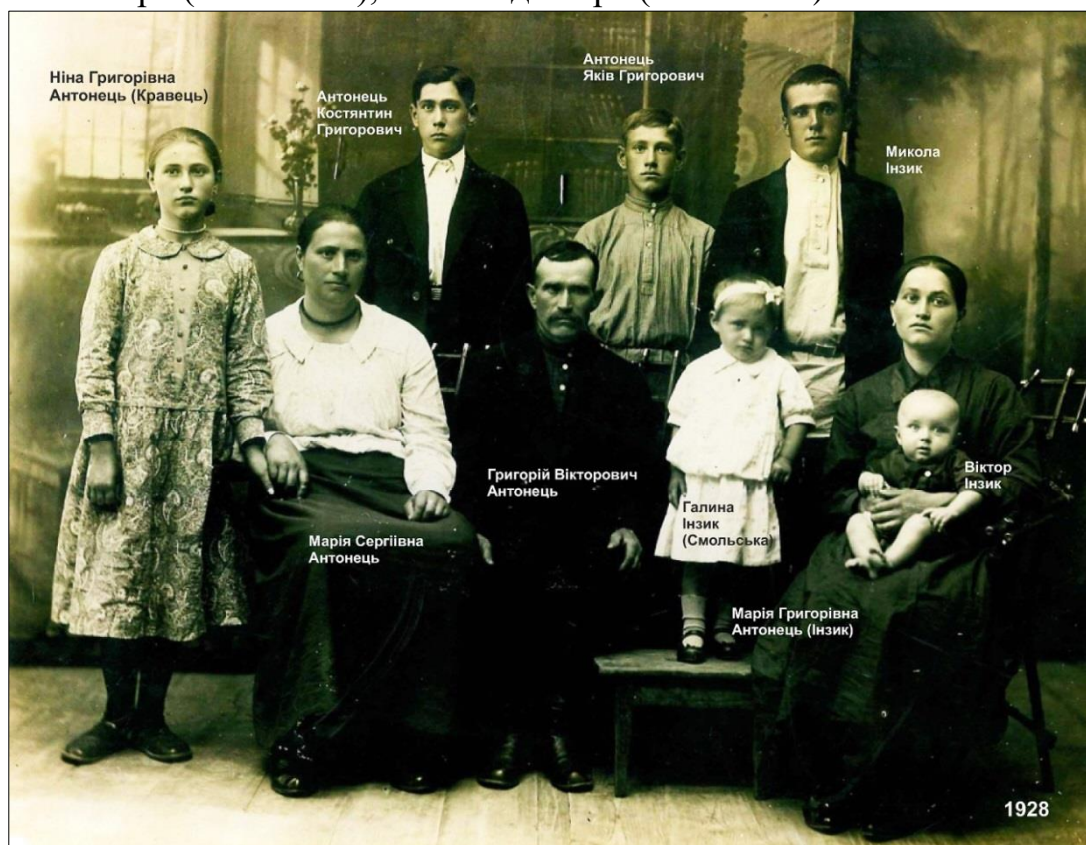
Яківцівська родина Антонець

На плані сьомої ділянки, вимежуваної із дачі сіл Великих Павленків і Яківців (станом на 1858 рік) під №7 вказано межі землі козака із села Яківці Якова Сергійовича Антоңця (див. с. 73). Площа наділу – 4 десятини 844 сажні (тобто $\approx 4,7$ га), які практично повністю використовувалася як орна земля. Нині ділянка прилягає до садиби №33 по вул. Барикадній. Деякі його нащадки досі мешкають у Полтаві, та зберігають інформацію про предків.

Зокрема відомо, що син Я.С. Антоңця – Віктор Якович Антонець (1856-1914) був одружений із Агафією Андріївною Антонець (1855-1949). Подружжя мали 5 дітей: Григорія, Омеляна, Олену, Марію й Феодосію.

Нащадки зберегли генеалогічні дерева синів – Григорія і Омеляна.

Григорій Вікторович Антонець (1881-1973) був одружений з Уляною Антонець (1884-1920). В 1919 р. у цій заможній родині було 7 осіб. Зокрема, четверо дітей: *Марія*, в заміжжі – Інзик (1907-1980); *Костянтин* (1910-2002, який із дружиною Ольгою мав трьох доньок: Лідію, Тамару, Надію. Зараз потомки проживають за межами України); *Ніна*, в заміжжі Кравець (1916-1999, з чоловіком Олександром виховали двох дітей: Ніну (її сини Юрій і Олександр) та В'ячеслава (діти Наталія, Володимир, Дар'я). *Яків* Григорович Антонець (01.04.1915 – загинув 29.04.1945); із дружиною Марією мали двох дітей – Віктора (1940-2021), та Володимира (1941-2012).

Посередині Григорій Вікторович Антонець, поряд його третя дружина Марія Сергіївна (виховала дітей, була улюбленою бабусею онукам, померла в 1953 році). Крайня справа Марія Григорівна Антонець (Інзик) (1907-1980). У неї на руках син Віктор 1928 року народження, поряд донька Галина 1926 року народження. Позаду чоловік Марії Григорівни Інзик Микола. Поряд з ним стоїть Яків Григорович Антонець (1915-1945), далі Костянтин Григорович Антонець (1910-2002). Крайня зліва Ніна Григорівна Антонець (Кравець) (1916-1999).

*Омелян і Тетяна Антонці
з сином Борисом,
фото біля 1918 року.*

Омелян Вікторович Антонєць (2.08.1898- 17.07.1979) був одружений з Тетяною Семенівною. В родині народилися діти: Варвара, Борис, Олександр.

Борис Омелянович Антонєць (1918-1992) у шлюбі з Марією Олександрівною Демидовою (1923-1989) мали двох дітей: Олександра і Наталію.

Олександр Борисович Антонєць (1949-2021) з дружиною Маргаритою (1949) мають дві доньки – Яну й Марину, та 6 внуків.

Наталія Борисівна Антонєць (1950 р.н.) у шлюбі з Анатолієм Івановичем Скрипником (1945 р.н.) мають трьох дітей: Ігоря, Олександра й Вікторію. Ініціатором цієї публікації є підприємець Ігор Анатолійович Скрипник. Він має трьох дітей: Марію (народила йому внучку Варвару), Олексія і Кирила.

Кінець 1930-х років

Варвара

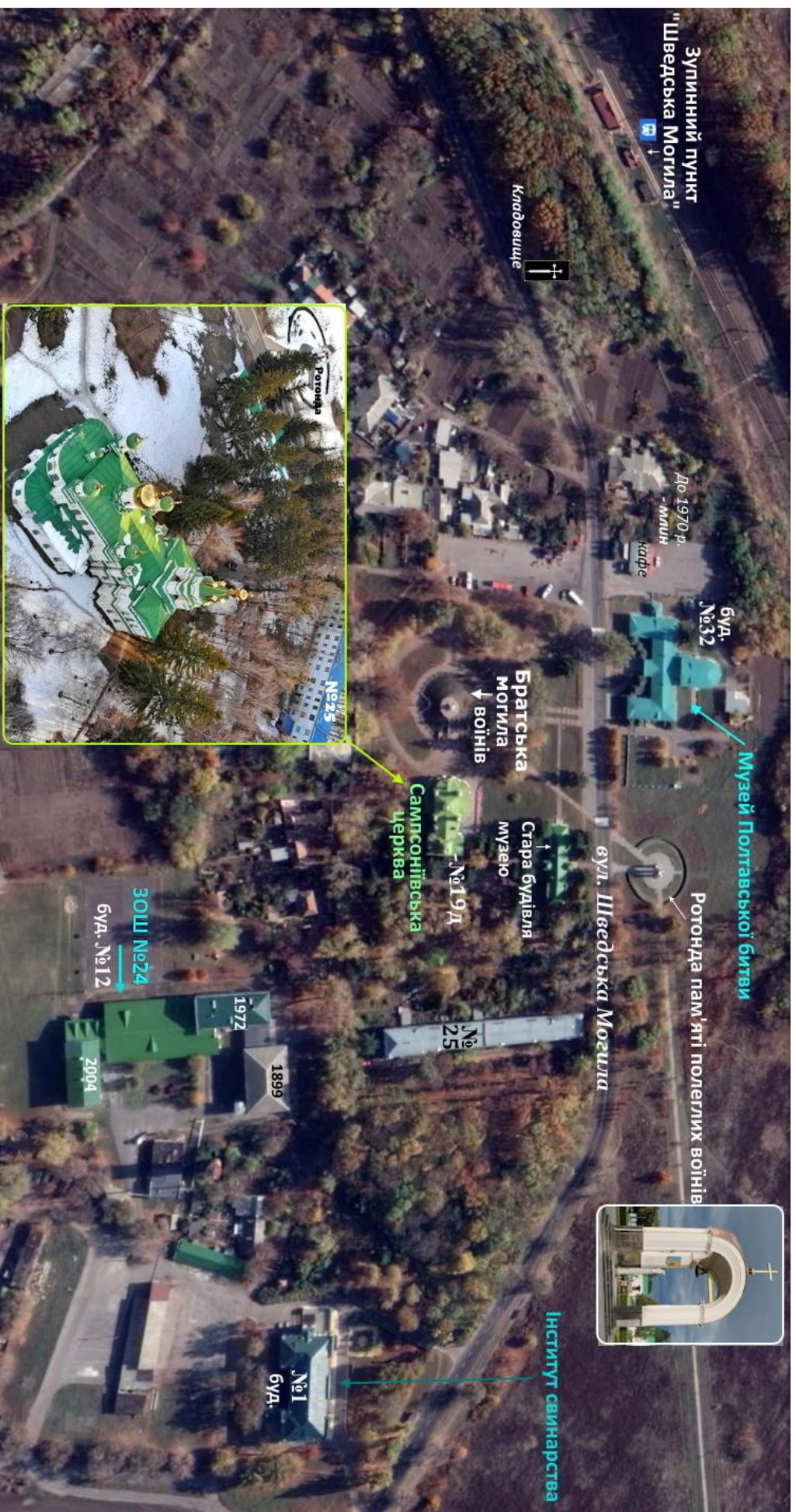
Борис

← Олександр

*Омелян Вікторович
Антонєць*

*Тетяна Семенівна
Антонєць*

Шведська Могила: розташування найважливіших об'єктів
(<https://earth.google.com/web/search/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%V2%D0%B0>)

 Нумерація будинків по вулиці Шведська Могила
<https://maps.visicom.ua/c/34.5517,49.63187,16?lang=uk>

 Будинок музею Полтавської битви (1908/1950)

«ШВЕДСЬКА МОГИЛА» – історичний куток Полтави (с. 4, 53, 71)

Вулиця і залізничний роз'їзд «Шведська Могила» розташовані в північній частині Полтави – на Полі Полтавської битви. Етимологія терміну – народна, і є скороченням від означення кургану над захороненням воїнів армії Петра I у битві з військами шведського короля Карла XII в 1709 році.

До середини XIX століття на цьому місці й був тільки курган «Шведська Могила». У 1850-х роках була споруджена Сампсонівська церква. А на самому початку XX століття – цілий комплекс споруд, які збудували до 200-річчя Полтавської Битви та у зв'язку із прокладанням гілки залізниці.

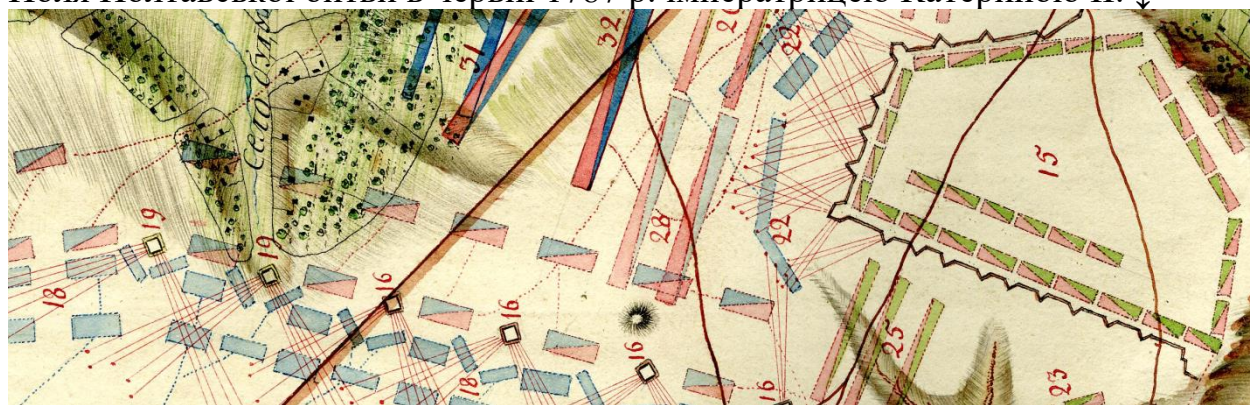
Південні межі цього кутка проводимо по ділянці залізниці, західні – по вул. Зіньківській, а північні межі співпадають із межею міста Полтави (с.30).

Отже, центром формування кутка є курган «Шведська Могила». Його зображення відоме з 1840-х рр. (автор графік-самоучка козак Чапига [Чапіга])↓

Старий хрест на могилі було замінено в 1828 р.

Ця карта А.Тьомкіна з позначенням кургану підготовлена до відвідування Поля Полтавської битви в червні 1787 р. імператрицею Катериною II. ↓

До кінця 1840-х років братська могила-курган під яким після Полтавської битви 9 липня 1709 р. поховано 1345 загиблих російських воїнів, була приписана до Георгіївської церкви села Жуки, священники якої час від час правили службу біля неї. На початку 1850-х роках «відповідальним» був настоятель Успенського собору в Полтаві. Ще відразу після битви Петро I дав наказ про створення біля могили чоловічого монастиря. Але ще півтора століття тут був тільки крутосхиловий курган, без споруд біля нього.

← На цьому фрагменті карти 1857 року видно, що біля кургану (могили) з'явилася церква й декілька споруд. Ще на той час пролягала дорога на Зіньків, але вже проектувалася нова. Далі на схід діяв літній табір Полтавського Петровського кадетського корпусу.

← Шведська могила і новозбудована Сампсонівська церква (священник Василь Зіньківський) на плані землеустрою 1858 р. 5 – Погост, іменований «Шведская Могила» (2400 кв. саженив). Як бачимо, земля на південь від кургану належала спочатку Тарновським, а потім, з 1896 р. – Скліфосовським.

Вигляд Сампсонівської церкви і Шведської Могили в 1856 – 1892 роках.

Таємний радник Йосип Степанович Судієнко (1750-1811) заповів на справу спорудження церкви біля Шведської Могили капітал в 100 тисяч рублів асигнаціями. Але з різних причин початок будівництва було відкладено аж на чотири десятиліття. Щоправда, на це капітал «набігли %»». І тільки 27 червня 1852 р. було закладено церкву в ім'я преподобного Сампсона Странноприїмця (назва – за пропозицією ще Петра I).

Як пише дослідник історії цієї церкви Ю.М. Гужва: «15 липня 1856 р. єпископ Полтавський Нафанаїл освятив цю церковну будівлю. Автором її проєкту був петербурзький архітектор Йосип Іванович Шарлемань. Вважають, що прообразом цього храму йому послужила відома пам'ятка володимиро-суздальської архітектури XII ст. – церква Покрова на Нерлі, споруджена 1165 р. поблизу м. Володимира при впадінні р. Нерлі у Клязьму. Новозбудована Сампсонівська церква являла собою невелику, муровану, чотиригранну споруду, котра увінчувалася центральною банею та чотирма декоративними главками по кутах (*див. на с. 73 унизу*). Центральна баня мала віконні отвори та була прикрашена лиштвою у вигляді напівколон; бічні бані мали таке ж оздоблення, але із нішами замість вікон. Знизу бані прикрашалися одним рядом кокошників. Храм був двоярусним. Яруси розділялися невеликим карнизом. Інший карниз був під дахом. На північному та південному фасадах у другому ярусі розташовувалось по три вікна, відокремлені одне від іншого напівколонами, та дві ніші у формі вікон. У першому ярусі під арками розмістили вхідні двері. На західному фасаді над входом в одному зв'язку із церквою прибудували невелику дзвіницю з трьома отворами, облямованими напівколонами, які зверху сходилися в кокошник. Над дахом виступала кругла ніша з хрестом, в якій була розташована ікона, а над входом – прямокутна ніша з іконою. Всю територію церковної землі обгородили невисоким земляним валом, який відділяв її від навколишніх полів, що оточували з усіх боків цей тихий куточок. Зведений у візантійському стилі, простої архітектури, храм не відзначався красою ні зовні, ні всередині. Незважаючи на доволі значні витрати, він мав багато недоліків».

У 1856 р. привели в порядок і занедбану курган-могілу з хрестом.

У січні 1857 р. церкву та дві будівлі для причту й сторожа прийняли до духовного відомства і приписали до Хрестовоздвиженського монастиря. Саме його ченці й проводили богослужіння у недільні та святкові дні. Чи не головними відвідувачами Сампсонівського храму влітку стали кадети, які приходили сюди із свого табору, що розміщувався неподалік (*с. 73, угорі*).

Від 1887 р. при церкві почала працювати невелика школа для хлопчиків, яку заснував за власною ініціативою ієромонах Харитон (Карпиленський), що мешкав там (із 1888 – школа грамоти; із 1889 р. – церковнопарафіяльна).

У такому вигляді храм проіснував більше 35 років. На початку 1890-х «капітал Судієнка», за рахунок %», зріс до 200 000 рублів, що дало змогу обговорювати питання про покращення самого храму і служби при ньому. У 1893-1894 роках храм розширили, додали приділ, краще облаштували. Одночасно за проєктом того ж архітектора Миколи Микитовича Ніконова і на кошти з капіталу Судієнка, велися роботи і на Братській могилі.

На вершині кургану в 1894 році встановили величезний 8-кінцевий гранітний хрест висотою 7,5 м і вагою понад 16 т, а також п'єдестал та гранітну обшивку, сходи від підніжжя до вершини та литі ланцюги. Саму Могилу було влаштовано у вигляді насипного горба, висотою 6,4 м, зі зрізаним конусом угорі, де зробили оглядову площадку, діаметром 10,65 м, вимощену плитами сірого граніту і обведену металевою фігурною ґраткою.

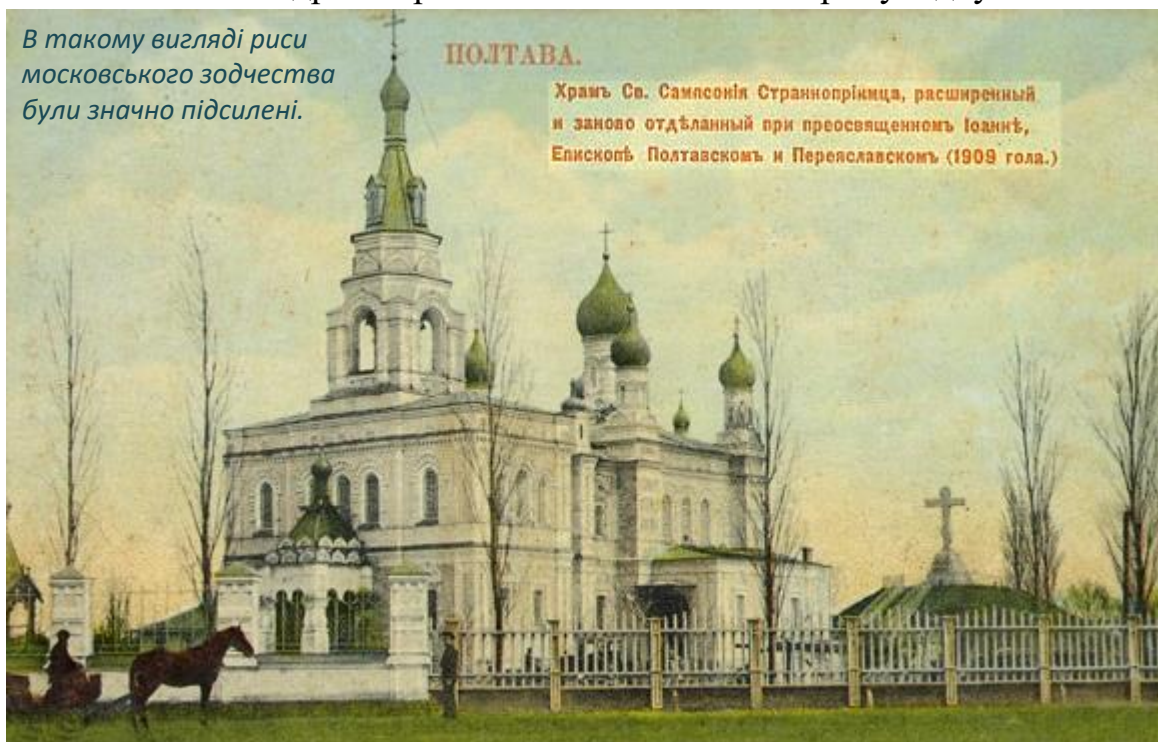
Біля церкви з'явилося чимало споруд, у т.ч. літня резиденція єпископа.

Відкриття та урочисте освячення перебудованого Сампсонівського храму і пам'ятника на Могилі відбувалися 10-11 вересня 1895 р. (фото, с. 77.)

*Сампсоніївська церква
в 1894-1908 роках.
Фото Й.Ц.Хмелевського*

Наступну реконструкцію Сампсонівської церкви й могили було здійснено у зв'язку з наближенням 200-ліття Полтавської битви. До літа 1909 р. художники школи В.М. Васнецова *О.Я. Сокол* та *О.В. Кадников*, закінчили розпис у візантійському стилі всередині церкви; був установлений мармуровий іконостас. Добудована вхідна частина церкви з мурованою дзвіницею над нею. Чин освячення відреставрованого та оновленого храму відбувся 20.06.1909 р.

В такому вигляді риси московського зодчества були значно підсилені.

ПОЛТАВА.

Храмъ Св. Сампсонія Страннопрінца, расширенный и заново отдѣланный при преосвященномъ Іоаннѣ, Епископѣ Полтавскомъ и Переяславскомъ (1909 года.)

Поштова листівка з видом Сампсоніївської церкви і Шведської Могили після реконструкції 1909 року.

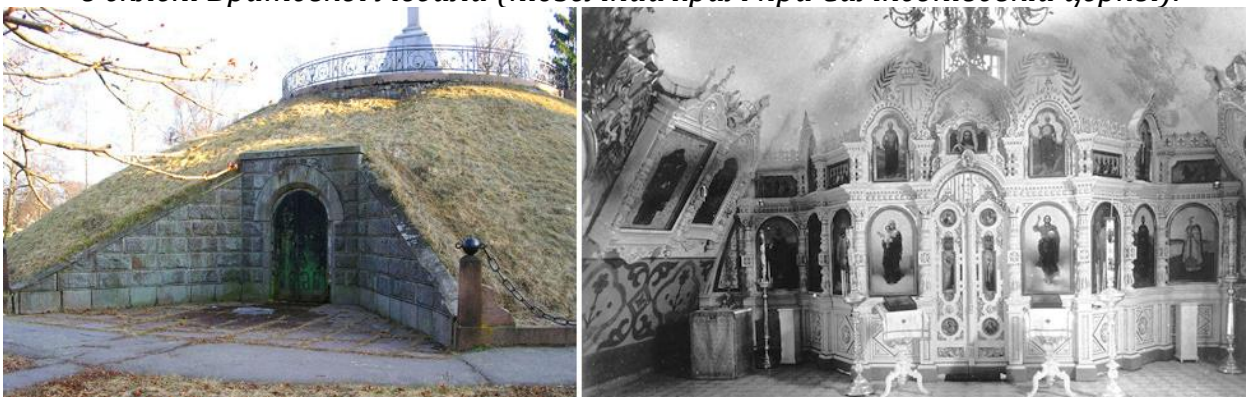
У 1906-1907 рр. курган було розкопано, кістяки перезахоронено:

Останки загиблих московських вояків, похованих у братській могилі:

У 1906-1909 рр. збудовано церкву апостолів Петра і Павла (Петропавлівську) в склепі Братської могили (підземний храм при Сампсонівській церкві):

Вхід до Петропавлівської церкви. Іконостас і розписи (знищені) ↑

В 1930-ті роки тут влаштовано склад паливно-мастильних матеріалів і хімікатів; була порушена система вентиляції, що призвело до руйнування розписів авторства О.Я. Сокола.

Полтава. Шведская могила.

Після реконструкції кургану його вигляд до нашої часу змінювався мало.

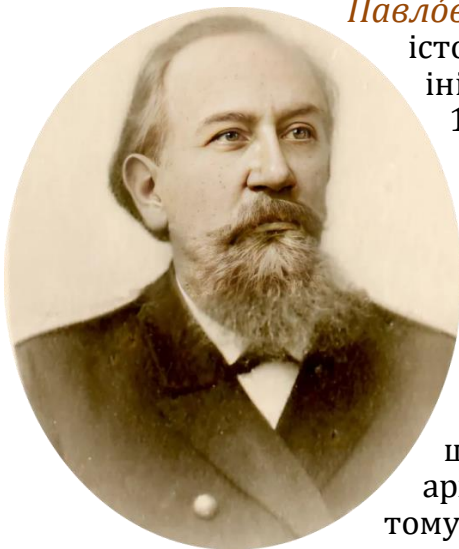
*11 вересня 1895 р.,
освячення пам'ятника*

25-29 червня 1909 р. ↓ біля церкви відбувся один із центральних епізодів святкування 200-річчя Полтавської битви за участю царя Миколи II.

26 червня 1909 року біля церкви ↑ відкрили перший **музей Полтавської битви** (за проєктом єпархіального архітектора С.В. Носова). *Фото К.Булла.*
 Фундатором і директором цього музею був Іван Францович Павловський.

Павлівський Іван Францович (1851-1922, Полтава) – історик Полтавщини, викладач Кадетського корпусу, ініціатор створення музею Полтавської битви. У 1870 році закінчив Полтавську гімназію, у 1874 році — історико-філологічний факультет Київського університету. Викладав історію в Полтавському кадетському корпусі (1874-1913). Одночасно виконував обов'язки секретаря Полтавської губернської ученої архівної комісії (1903—1918). Організував музей Полтавської битви і був його завідувачем (1909-1918). Виступав організатором та учасником народних читань та недільних шкіл. Член Полтавського церковного історико-археологічного комітету. Автор біля 230 праць, у тому числі студій із історії Полтавщини XVIII-XIX ст. :

[Павловский Иван Францович \(histpol.pl.ua\)](http://histpol.pl.ua) ;
<https://archium.cdiak.archives.gov.ua/fonds/239/>

Експозиція першого музею Полтавської битви.
 Фото Карла Булла, 1909. Надано В.Захаровим

На межі XIX-XX ст. на Шведській Могилі діяло два заклади освіти:

1) З 1887 р. – школа для хлопчиків. У 1889 р. її перетворено на церковнопарафіяльну (Сампсонівську монастирську), яка діяла в новій будівлі, розрахованій на 40 учнів (див. фото ↓). У 1889 - 1890 навчальному році школу відвідували 29 учнів, та вже 1895 року з навколишніх населених пунктів сходились на навчання до 50 дітей, які користувалися безкоштовним притулком та столом за мінімальну плату. У 1891 р. добудовано гуртожиток - спальню на понад 30 дітей.

Після відкриття церковно-вчительської семінарії (ЦВС) з 1902 р. вона стала зразковою двокласною початковою чоловічою школою при ній (де студенти набували практичного досвіду, а учні готувалися до вступу в ЦВС). Термін навчання в двокласній школі – 5 років. З 1904 р. школу перевели в колишній 2-поверховий гуртожиток семінаристів. Учні школи здобували навички токарної й слюсарної справи, садівництва, городництва, бджільництва тощо на подарованій школі земельній ділянці тощо. У 1914 році тут навчалися 70 хлопців, і, як виняток, три дівчинки. Зразкова початкова школа на Шведській Могилі була закрита в 1920 році.

Школа 1889 р. побудови
(з 1905 р. – госпіталь)

Цей будинок «дожив» до 1988 р.

2) Чоловіча Олександро-Миколаївська церковно-вчительська семінарія (школа) на Полі Полтавської битви була відкрита 17.10.1899 року. Мета діяльності – підготовка вчителів для початкових церковнопарафіяльних шкіл. Термін навчання – три роки. Будинок звели на ділянці землі (≈3,3 га), подарованій М.К. Прохоровою. Він мав два поверхи, причому нижній поверх будинку був мурований, а верхній – дерев'яний, обкладений цеглою. Збудували також лазню, сарай і погріб; провели водопровід. У перший рік (1899/1900) до школи прийняли 30 кращих абітурієнтів. Половина з них – казенні стипендіати (за це мали 5 років відпрацювати в школах), а половина мали навчатися за свої кошти. Будинки: 1904 (три поверхи) і 1899 років ↓

Але будівля, в якій 1899 р. школа розпочала діяльність, стала замалою. Тому в 1902 р. у вдови полковника поміщиці Віри Ельяшевич купили ділянку ≈6,5 га, розміщену між старою школою та Зіньківською дорогою. 07.11.1904 була освячена нова триповерхова цегляна будівля, яка могла вмістити 100 учнів. Архітектором був С.В. Носов.

У будівлі розташовувалися не тільки класи, але й квартири вчителів. Загальний розмір земельної ділянки при школі склав ≈ 10 га. У її підпорядкування увійшли угіддя і власність, що раніше належали церковно-парафіяльній школі. Натомість, учні цієї школи перейшли в двоповерховий будинок, де раніше навчалися семінаристи. Таким чином, до 1917 р. школа мала у своєму розпорядженні один триповерховий, один двоповерховий і три одноповерхових будинки. При ній був інтернат для учнів і квартири для вчителів. Семінарія діяла в згаданому статусі до червня 1917 р.

Біля церкви в 1898 р. влаштовано «Сестричний притул для призрения во имя Христова немощных и престарелых», де щороку проживало 20–25 жінок похилого віку. Його організувала благодійниця Марія Костянтинівна Прохорова (1840 –1903), яка з 1884 р. жила в Полтаві, а пізніше поселилася на Шведській Могилі й похоронена на місцевому кладовищі → Засноване ж нею сестринство во ім'я ікони Божої Матері "Троєручиця" при Сампсонівському храмі діяло до подій 1917-го.

В лютому 1905 року на Шведській Могилі був облаштований *госпіталь* на 40 ліжок для поранених на російсько-японській війні, який розмістили в одноповерхових будиночках, де до 1904 р. була церковнопарафіяльна школа з гуртожитком, кухнею та їдальнею, а також у новозбудованому приміщенні притулку для бідних. Перших поранених прийняли в квітні 1905 року. Госпіталь отримував значні пожертви; діяв до вересня 1906 року.

У другій половині 1908 р. був прийнятий до використання *інвалідний будинок* для покалічених воїнів та притулок для сиріт при ньому. Ця будівля із 22 кімнат загальною площею 450 м² була одноповерховою, мурованою, на цегляному фундаменті, крита залізом. Назвали його "Убежище для увечных воинов и их сирот на Шведской могиле им. Императора Петра Великого":

Так виглядав «Інвалідний будинок» після побудови (фото надане О.В. Безверхнім). З 1950 року в цьому будинку після реконструкції діє Музей Полтавської битви

Інвалідний будинок ділився на дві частини: 1) для піклування про воїнів нижчих чинів, які отримали каліцтва, чи постраждали від ран під час російсько-японської та інших воєн; 2) сиротинець для утримання хлопчиків віком від 5 до 14 років – дітей загиблих солдатів. Вони навчалися грамоті у Сампсонівській церковнопарафіяльній школі (на жаль, значно погіршували дисципліну й показники навчання в ній), а також ремеслу – шевському чи столярному у майстернях, що існували при притулку. Найбільш здібних утриманців сиротинця, що досягли 14-річного віку, Полтавський дамський комітет Червоного Хреста влаштовував до земських ремісничих училищ, оплачуючи їх навчання, а менш здібних – в різні майстерні та лавки на роботу.

На кінець 1913 р. тут перебувало 20 інвалідів та 30 солдатських сиріт.

В 1918-1920 роках тут ще деякий час продовжували мешкати інваліди, а потім його поступово заселили тими, хто потребував житла в цей буремний час. Приміщення, в якому розміщувався інвалідний будинок, залишалося житловим аж до кінця 1940-х років, коли тут запланували відкрити музей Полтавської битви (який діє в ньому й донині).

Із грудня 1916 до середини березня 1917 року в земських бараках поблизу Шведської Могили діяв табір для біженців із окупованих німецькими та австро-угорськими військами західних губерній Росії та з Румунії.

У роки Першої світової війни (1914-1917) значно збільшилася й кількість поранених воїнів, які прибилися до Полтави. Їх вже не могло помістити «Убежище для увечных воинов», тому для них поблизу Шведської могили було влаштоване ще й так зване «барачне містечко». 23 липня 1917 р. було офіційно відкрито лазарет-приймальник на 1500 чоловік для легко поранених воїнів, які потребували санітарної обробки. Він розмістився в тих же шести бараках поблизу Шведської могили, в яких обладнали палату для хворих і поранених, перев'язочну тощо, а також стоматологічний кабінет. Персонал лазарету складався із завідуючого, 10-ти лікарів, 20-ти фельдшерів, 40-ка сестер-жалібниць та команди санітарів, в якій налічувалося до 75-ти чоловік. Барачне містечко з лазаретом діяло до середини листопада 1917 року.

У вересні 1919 р. сюди перемістили до 300 біженців із заразного (тифозного) містечка по Зінківській вулиці. Та вже у листопаді того ж року частина бараків на Шведській могилі була ліквідована та розібрана.

У статистичному довіднику 1910 р. Шведська (Братська) Могила вказується як окреме поселення Полтавської волості (12 господарств, 32 жителі). Станом на 1917 рік до поселення біля Шведської (Братської) Могили належали будівлі: Сампсонівської церкви, церковно-учительської семінарії та будівель зразкової початкової школи при ній (у 1916 р. віддані під потреби військового часу), бараки Земського союзу (для біженців та для інфекційних хворих), «Інвалідного будинку», музею Полтавської битви, будинки залізничного поста «Шведська Могила».

Селище Шведська Могила («Дитяче містечко»), 1918 – 1929 рр.

Зклади на Шведській Могилі під час подій 1917-1920 років дуже постраждали – унаслідок частої зміни влади, нападів «партизанських загонів» (по суті – бандитських нальотів).

У січні-березні 1918 р. край перебував під першою більшовицькою окупацією, яка характеризувалася вивезенням всього і вся в радянську Росію.

З квітня по кінець листопада 1918 р. Полтаву зайняли німецькі війська, які теж займалися репараціями, але забезпечували відносну стабільність. У цьому їм допомагав уряд гетьмана Скоропадського.

Знову стало неспокійно в півторамісячний період Директорії в Полтаві. У період «воєнного комунізму» («другої» радянської влади, 01-07.1919) голова виконкому військово-революційного комітету поселення Шведська Могила подавав список із 219 «їдаків» для забезпечення хлібом.

Від кінця липня до 10 грудня Полтава і її округа перебувала під владою російської денікінської армії, яка запровадила репресії проти українських діячів, але не змогла зберегти місто від бандитських нападів і партизанів.

Радянська влада встановилася в грудні 1919 року, але навколо міста ще діяли селянські повстанські загони. 1921-1922 роки були дуже голодними.

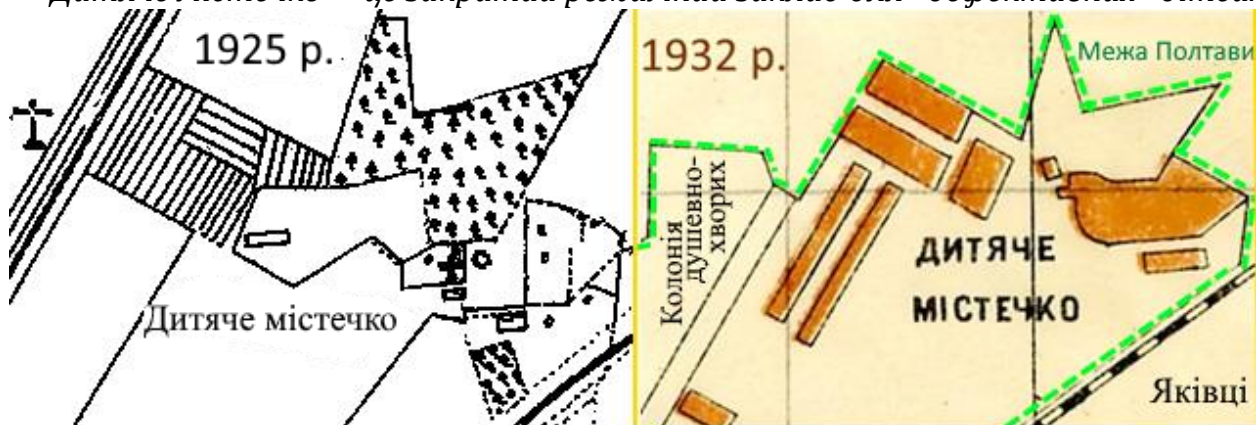
У 1920-х роках поселення відоме під назвами: «Дитяче містечко», рідше – «Пост Шведська Могила». Його статус на той час – окреме передмістя Полтави, яке безпосередньої до її складу *не* входило (як і до складу Яківців). Тут розташовувалися концтабір і будинок покарань (БУПР) для дорослих і фактично тюрма – для дітей (*детальніше див. нижче*).

Станом на 1923 рік на Шведській Могилі проживало 247 людей, з яких 47 були жіночої статі, та 200 – чоловічої (це з урахуванням кількості арештантів БУПРу). Володінь – 3, зайнятих помешкань = 22; мешкало = 10 сімей.

За переписом на 17 грудня 1926 р. налічувалося 7 домоволодінь, в яких проживало 75 сімей, що всього складало 606 людей (тут, очевидно, враховані і мешканці «Дитячого містечка» – декілька сотень дітей).

У переліку передмість, які включені до Полтави в 1929 році, є й Шведська Могила («Дитяче містечко»). На карті 1932 р. (*див. нижче*) межі показані.

«Дитяче містечко» – це закритий режимний заклад для «дефективних» дітей.

Таким чином, Шведська могила увійшла безпосередньо до складу Полтави раніше (в 1929 році), ніж «Дальні» і «Ближні» Яківці (в 1938 році).

Перший музей Полтавської битви (с.78) у 1917-1918 роках зазнав кількох пограбувань, і І.Ф. Павловський передав залишки колекції до Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського).

З 1930-х і до кінця 1980-х рр. невелика споруда першого музею Полтавської битви знаходилася в підпорядкуванні Полтавського науково-дослідного інституту свинарства. Тут деякий час була їдальня, лабораторії. у 1941-1943 роках тут теж була їдальня, а в 1943 р. він був частково спалений. Пізніше використовувався як житловий. Тільки в 1958 р. його відбудували, й тут відкрили клуб. З початку 1990-х рр. ця споруда перейшла у власність знову відкритого Сампсонівського храму. А 2008 року будівлю колишнього музею Павловського було повністю знесено і на тому місці споруджено новий будинок, див.: с.149, в архітектурному плані подібний до попереднього (архітектор Валерій Трегубов), який поки що ніяк не використовують.

09.03.1918 р., в часи Української національної революції, церковно-вчительська семінарія була реорганізована в *учительську семінарію ім. Бориса Грінченка* з 4-класним курсом навчання та викладанням українською мовою. Її директором з 08.1918 по 08.1919 був викладач Полтавського учительського інституту Григорій Ващенко, який в майбутньому став теоретиком української національної педагогіки. Історію школи в цей період він описав у спогадах. Під час нетривалої денікінської окупації Полтави, восени 1919 р. заклад йменували як "*2-а Полтавська Учительська семінарія, що на полі Полтавської битви*", з російською мовою навчання (директор О.М. Попов, законовчитель – настоятель Сампсонівської церкви Стефан Мороз). Після встановлення радянської влади в грудні 1919 р. статус закладу і його керівника відновили, але не надовго. У 1920 р. вчительська семінарія зі Шведської Могилі була переміщена в містечко Білики, за 50 км південніше Полтави (її перейменували на Білицькі вищі педагогічні курси імені Бориса Грінченка).

Яка причина ліквідації закладів освіти й милосердя на Шведській Могилі?

- Більшовицька влада вирішила, що ця ділянка якнайкраще відповідає завданню утримання концтабору для тих, кого вона вважала небезпечними для себе, а також безпритульних дітей – результат війни й руїни.

Навесні 1920 року майже всі будівлі на Шведській Могилі, були передані губернському управлінню ЧК для організації концентраційного табору («до кінця громадянської війни»), який відкрили 25 травня 1920 року*. Станом на 06.07.1920 року в концтаборі утримували 327 в'язнів (у т.ч. 158 «контрреволюціонерів», 18 спекулянтів, 98 полонених, до яких відносили і діячів українського національно-визвольного руху, і взятих у полон білогвардійців, 53 заручники – члени родин українських діячів і білогвардійських офіцерів). У таборі планували розмістити до 1000 в'язнів (по 30...90 в кожній камері).

Станом на 1.11. 1920 р. утримували 424 в'язні (387 чоловіків і 37 жінок). На 1.12.1920 було 384 в'язні, у т.ч. 143 військовополонених.

**Матеріали про роботу табору примусових робіт у м. Полтаві:*

ЦДАВО, ф. 5, оп. 1. Справа 370. <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/files/49462/>

Концтабір підпорядковувався Губернському виправно-трудоному відділу. До цієї установи перейшли бараки, створені в 1914-1919 роках, а від колишньої учительської семінарії й церковнопарафіяльної школи – будинки, сад, город, пасіка. Тут відкрили нові майстерні – кравецьку, шевську, кузню, чоботарню, які виконували замовлення різних радянських установ. Для самих же в'язнів не вистачало одягу і взуття. Були тут баня і пральня.

Табір діяв за розкладом: підйом в'язнів о 7:00, початок роботи о 8:00, закінчення о 18:00, з двогодинною перервою на обід; повірка о 21:00.

В 1921 році при таборі створено заклад закритого типу (реформаторіум) для безпритульних та малолітніх злочинців.

У 1922 р., через брак коштів на його утримання, концтабір ліквідований, а на його місці створений так званий БУПР – будинок примусових робіт (рос. "ДОПР" – "дом общественных принудительных работ").

У лютому 1923 р. Полтавський губвиконкомом прийняв рішення про переміщення БУПРУ № 2 зі Шведської могили в інше місце та про організацію там **дитячої колонії** на 300 дітей. Цього року в місті проводилася реорганізація дитячих закладів. Замість багатьох дитячих будинків було створено два великих – так звані **«Дитячі містечка»** – 1-е (на Шведській могилі) і 2-е (у приміщенні та на території колишнього інституту шляхетних дівчат), в яких і сконцентрували основну масу безпритульних дітей. Це були установи закритого типу, де виховувалися т. зв. "дефективні діти", в т. ч. й з інших регіонів, що потрапили до Полтави в роки війни та голоду. За кілька місяців ремонтні роботи були завершені і вже 10 серпня 1923 р. дитячий санаторій та дитяче містечко були урочисто відкриті. За постановою Губвиконкому цей заклад передавався від Червоного Хреста до відділу Народної освіти. Завідуючим дитмістечка призначили Юхима Костьовича Дашкевича. Інші відомі завідувачі – Мильгевський і Долинський. У перші роки тут виховувалося понад 500 дітей. Після налагодження економічного життя в країні з'явилася можливість реєвакуації частини дітей на місця їх постійного проживання. Тож, поступово зменшувалася їх кількість і в дитмістечку на Шведській могилі.

Школа № 24

У 1929 р., коли «Шведська Могила» була приєднана до Полтави, цей заклад був реорганізований у дитячий будинок, а в 1930-х роках – у 4-річну початкову школу. З 1937 р. школа № 24 стала семирічкою і розмістилася у двоповерховому приміщенні, в якому з 1930-го знаходився гуртожиток для працівників науково-дослідного інституту свинарства (тепер це один із корпусів 24-ї середньої школи). Школу очолювала Є.В. Дашкова.

Під час німецької окупації міста 1941 – 1943 рр. у цьому приміщенні містилася казарма військової частини (а в одноповерховій будівлі – конюшня). Школа в цей час діяла в одному з колишніх церковних будинків. За новою нумерацією вона отримала № 12 і мала 4-річний термін навчання. Відомо, що у 1942 – 1943 навчальному році, в умовах окупації, до школи ходило 27 учнів – 15 дівчат та 12 хлопчиків віком від 7 до 14 років.

Завідуючими школою були: спочатку В. Лабунець, а потім Марія Йосипівна Рибчинська. В цей період у школі відновилося вивчення Закону Божого. Тож законовчителями там працювали настоятелі Сампсонівського храму.

Після вигнання з Полтави німецьких загарбників у двоповерховому приміщенні школи був госпіталь для поранених воїнів. У скрутних умовах школа приймала на навчання дітей не тільки із Шведської Могили, але й із території Психлікарні, Малобудищанського цегельного заводу, кутків Полтави: Ляхівка, Яківці, Зіньківський переїзд, сіл Сем'янівки й Патлаївки. Вже в жовтні 1943 р. відновила діяльність як неповна середня (7-класна) школа, в якій навчалось 157 учнів; на 1.09.1945 – 224 учні. У 1946/47 н.р. = 334 учні. З 1947 р. школа № 24 стала середньою (директор Матвійченко Я.Т.). У 1950-х роках (директор Янбих Г.М.) в школі вже навчалось до 520 учнів. Гордістю були пришкільні ділянки, теплиці, радіовузол, географічний майданчик.

1960-ті, будівля школи 1899 р. побудови.

Спурда школи 1889 р. (знесена в 1988 р.).
Директор школи В.О. Цехановський, 1970 р.

За директора В.О. Цехановського (1965-1975) у 1972 р. до старого корпусу школи добудовується новий навчальний триповерховий корпус ↓
З 1976 по 1993 р. директоркою школи була Т.І. Кузьменко. З 1993 по 2000 р. її очолював В.Д. Дроцький, з 2001 по 2010 рік – С.Г. Дудко (с.86).

Корпус школи 1899 року побудови.

Корпус школи 1972 року побудови.

Різні за часом побудови корпуси школи

Див. також фотоплан на с. 70

Під час, коли школою №24 керував ← Сергій Григорович Дудко, до неї зробили сучасну добудову: спортивний зал, тренажерний відділ, бібліотеку з читальним залом, їдальню з переобладнанням під актову залу, майстерні для дівчаток та хлопців.

Директорка з 2010 р. – Дудко Людмила Миколаївна.

На початок 2024 р. – Комунальний заклад «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №24 Полтавської міської ради», вул. Шведська Могила, 12. У школі налічувалося 35 педпрацівників і 563 учні.

Інститут свинарства і агропромислового виробництва Національної академії аграрних наук України — головна українська наукова установа, що визначає та розробляє перспективні напрями розвитку, координує та здійснює методичне керівництво науково-дослідними роботами з свинарства. Розташування: *вулиця Шведська Могила, 1*:

Інститут розташовується в будівлі 1904 року, спорудженій для церковно-учительської семінарії на Шведській Могилі. Переданий новоствореному інституту в 1930 р. від репресивно-виховних закладів, що діяли тут у 1920-х.

До інституту належав і триповерховий житловий будинок №25 (1935 р.), зведений так для того, щоб від дороги не було видно Сампсонівської церкви.

Всесоюзний н.-д. інститут свинарства був заснований 1 серпня 1930 року на базі зоотехнічного факультету і факультету індустріалізації сільського господарства Полтавського сільськогосподарського інституту, Полтавської зоотехнічної дослідної станції, яку в 1928 р. відділили від Полтавської дослідної станції тощо. Розміщення в Полтаві Інституту не випадкове, оскільки в 1926 р. неподалік була відкрита велика беконна фабрика. Керівником нової установи був фактично професор О.П. Бондаренко. Для покращення місцевих свиней професором Бондаренком створено цілу мережу парувальних пунктів, де використовувались великі білі англійські свині, вирощені в племінному розпліднику «Яківці» (колишній економії Скліфосовських). Селекційна робота завершилася реєстрацією у 1940 році окремої Миргородської породи свиней, яка стала однією з районованих в Україні. Крім того, в інституті на чолі з академіком О. В. Квасницьким здійснені фундаментальні дослідження з фізіології травлення у свиней, результати яких стали теоретичною основою для подальшої розробки оптимальних норм годівлі.

У вересні 1943 р. будинок дуже пошкодили німецькі окупанти (відбудований).

Після повернення з евакуації (м. Курган) в 1944 році Всесоюзний НДІ було перейменовано на Полтавський науково-дослідний інститут свинарства з виконанням функцій головного координатора наукових досліджень у цій галузі в СРСР.

Науковцями інституту разом із науковцями інших наукових та вищих навчальних закладів, а також селекціонерами племінних господарств у 1970-х роках створено та апробовано полтавський заводський тип м'ясних свиней, який став основою багатьох нових українських порід свиней. З 1991 року інститут набув статусу Українського науково-дослідного інституту свинарства. У 1993 році підпорядкований Національній академії аграрних наук України. В 2011 році Інститут свинарства імені О. В. Квасницького перейменовано на Інститут свинарства і агропромислового виробництва НААН. До інституту приєднана й Полтавська дослідна станція імені М.І. Вавилова (як база кормовиробництва); при ньому діють дослідні господарства (полігони лабораторії селекції), зокрема, в с. Степне.

Сампсонівська церква впродовж 1920-х років існувала в умовах наростаючого пресингу з боку радянської влади. Відразу ж після встановлення «третьої» радянської влади культові споруди разом із церковним майном були націоналізовані. Вже з 1920 року розпочалася перереєстрація релігійних громад, в ході якої місцеві органи влади укладали з ними договори на право користування спорудами (за певним шаблоном, і з додаванням переліку церковного майна та списку членів релігійної громади, яка мала сплатити гербовий збір. На початок 1922 р. у списку вказано понад 700 членів православної громади Сампсонівської церкви – не тільки мешканців Шведської Могили, але й Дальніх Павленків, селищ Ельяшевичі та за Зіньківським переїздом. У тому ж 1922 році владою із церкви було вилучено понад 13 кг срібних речей.

На початку 1920-х рр. організаційно оформилася і за короткий час набула значного поширення Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Саме УАПЦ і було передано Сампсонівський храм. Зокрема настоятелем у 1925-1927 роках був Микола Петрович Слухаєвський (1902-1937).

З 1928 р. в храмі не було священника, різко зменшилася чисельність громади, і навпаки – зріс тиск влади з метою його закриття. 03 березня 1930 р. за рішенням Полтавського окружного виконкому, церква була закрита; того ж року зруйнували її дзвіницю, вилучили дзвони, частково знищили іконостас.

Із 1930 до 1941 р. приміщення Сампсонівського храму використовувалося різними закладами та організаціями, в тому числі й новоствореним науководослідним інститутом свинарства, для різних потреб. Після закриття храму церковну будівлю деякий час було пристосовано під зерносховище. З 1934 – 1935 рр. тут містилася продуктова крамниця. Великі підвали під церквою місцеві жителі використовували для своїх потреб, як погребі.

У час німецької окупації (1941-1943) в Сампсонівській церкві була відновлена діяльність громади Української автокефальної православної церкви (священники – Віктор Мигаль, Михайло Падалка і Семен Процик). Вони ж викладали Закон Божий у початковій школі №12 на Шведській Могилі.

Після вигнання німецьких окупантів церква продовжувала діяти до 20 грудня 1949 року (її прихожани: від села Івонченці – до Червоного Шляху), коли

*Сампсонівська церква в 1948 році.
(дзвіниця була зруйнована в 1930 році)*

будівлю передали для експозиційної діяльності Музею Полтавської битви, що створювався (розміщувалася його адміністрація, майстерні художників і реставраторів, а також зберігалися експонати). Але після відкриття музею до 1990-х років будинок церкви мало використовували за призначенням. Був час, коли його хотіли знести.

В грудні 1990 року Сампсонівський храм передано Полтавській парафії УПЦ

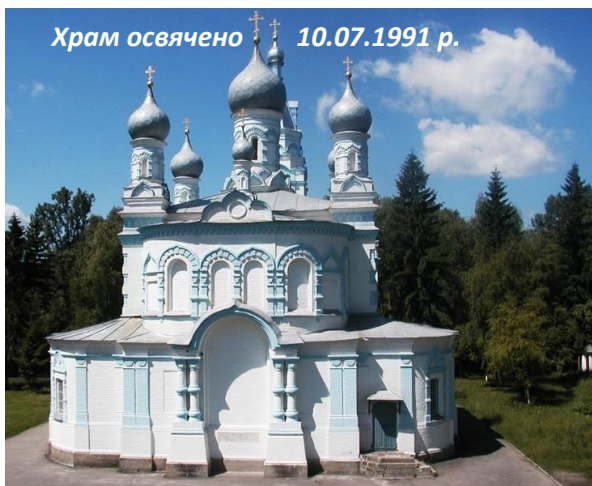
*Фото 2019 р.
Сергій Дениско*

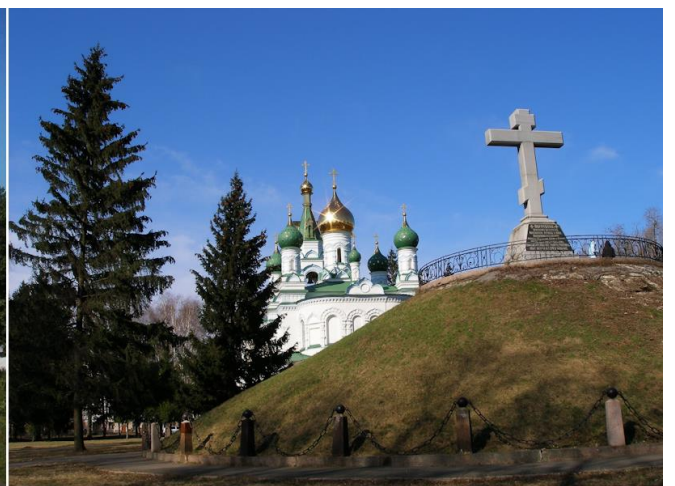
*1969 р.
храм не діючий*

*Дзвіниця відбудована
в 2002 році.*

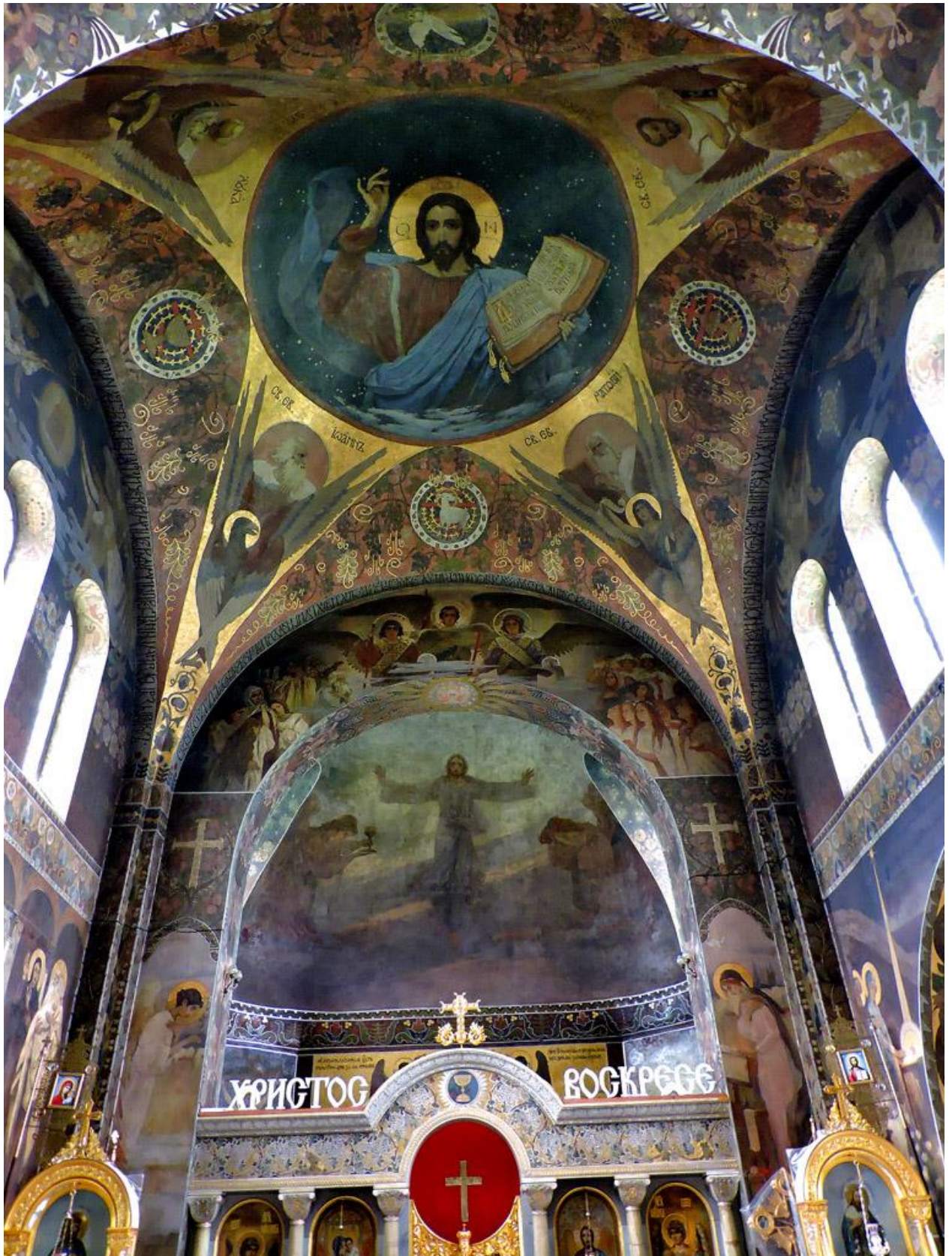

Храм освячено 10.07.1991 р.

Іконостас Сампсонівського храму, 1906 р.

Розпис купола і стін Сампсонівської церкви у наш час

Державний музей історії Полтавської битви

Місцезнаходження: 36013, м. Полтава, вул. Шведська Могила, 32.

Поле Полтавської битви – Державний історико-культурний заповідник, центральним осередком якого є Музей Полтавської битви. Офіційно статус заповідника було надано 31 березня 1981 року Постановою № 153 Ради Міністрів Української РСР «Про проголошення комплексу пам'яток історії та культури Поля Полтавської битви Державним історико-культурним заповідником». Він включає територію, де 8 липня (27 червня) 1709 року відбулася одна із ключових битв Північної війни 1700–1721 років між російською і шведською арміями.

Державний музей історії Полтавської битви, після попередньої підготовки, відкрито 23 вересня 1950 року (правильніше сказати, відновлено, бо в 1909-1918 рр. він існував, але в набагато меншому приміщенні).

Відновлений музей відкрито в приміщенні колишнього «Інвалідного будинку» на Шведській Могилі

Сюди повернули предмети зі збірки І.Ф.Павловського. Колекція також поповнилася унікальними артефактами початку XVIII століття за рахунок надходжень з інших музейних закладів колишнього СРСР. Пізніше зроблена спеціальна прибудова для розміщення діорами Полтавської битви.

← *Тривалий час ліворуч від будинку музею діяв млин.*

Крім музею, до складу заповідника входить комплекс нерухомих пам'яток і пам'ятних знаків, пов'язаних із баталією (див. с. 146).

Державний Історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» – єдиний в Україні, який входить до Міжнародної організації військово-історичних

музеїв під егідою ЮНЕСКО. Постановою Кабінету міністрів України від 27 грудня 2001 року його внесено до державного реєстру нерухомих пам'яток України як об'єкт історико-культурної спадщини національного значення.

↑ Загальний вигляд будівлі державного музею історії Полтавської битви

Експозиції державного музею історії Полтавської битви ↓

ПОЛЕ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ. ПОДІЇ 27 ЧЕРВНЯ 1709 РОКУ

Територія історичного поля Полтавської битви (Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви») визначена науково-проектною документацією «План організації території ДІКЗ «Поле Полтавської битви», розробленою НДІ пам'ятко-охоронних досліджень у 2016 році і затвердженою рішенням двадцять другої сесії сьомого скликання Полтавської міської ради від 25 квітня 2019 року.

Площа заповідника разом з охоронною зоною – ділянка площею 720 га (з яких заповідна зона \approx 400 га). Тут розміщено нерухомі об'єкти культурної спадщини, що пов'язані з історичними подіями Полтавської битви (с. 94).

Основу поля складає музейне містечко: будівля музею історії Полтавської битви, братська могила воїнів московської армії, Сампсонівська церква, монумент Петру I (с. 70-72). На відстані 800 м на північний схід від будинку музею знаходиться другий укріплений табір московської армії з пам'ятним знаком на місці командного пункту Петра I та відновлений редан. Місця колишніх редутив відмічені обелісками (10 обелісків), є два відновлені редути, пам'ятник шведам від росіян. Частина перелічених об'єктів виникли, як результат міфологізації Полтавської битви.

На території заповідника розташовано більше 30 курганів скіфської доби.

Межі поля охоплюють основну центральну частину території, де відбувались події Полтавської битви.

Об'єкт розташований на північній околиці міста. Зі сходу поле обмежене схилами берегів Ворскли, з півночі – болотистою Тахтаулівською балкою зі струмками. З боку Малобудищанського лісу на полі розташована Івончанська балка з Малобудищанським болотом, а у північно-західній частково знаходиться Малий яр (Мале болото).

Рельєф поля Полтавської битви відносно спокійний, має невеликий ухил з півночі на південь, і є типовим для лісостепової місцевості. Історичне поле міститься на правому березі Ворскли, на хвилястій рівнині, у межах вододільного плато (без назви).

Через поле проходить автомобільний шлях Н12 Суми-Полтава (вулиця Зіньківська), залізнична колія, асфальтовані автомобільні шляхи із зупинками міського транспорту та ґрунтові дороги.

Територія центральної частини заповідника «Поле Полтавської битви» навколо музею, Сампсонівської церкви, братської могили воїнів московської армії впорядкована – асфальтовані дороги, заощені тротуари, зелені насадження (дерева, газони).

До більш віддалених об'єктів ведуть здебільш ґрунтові шляхи.

На території поля є незначні ділянки вторинної лучно-степової рослинності, які наближені до автентичного стану ландшафту території поля.

Значна територія площі поля (біля 10 га) покрита самосійною деревно-чагарниковою порослю із клена ясенелистого та інших малоцінних порід.

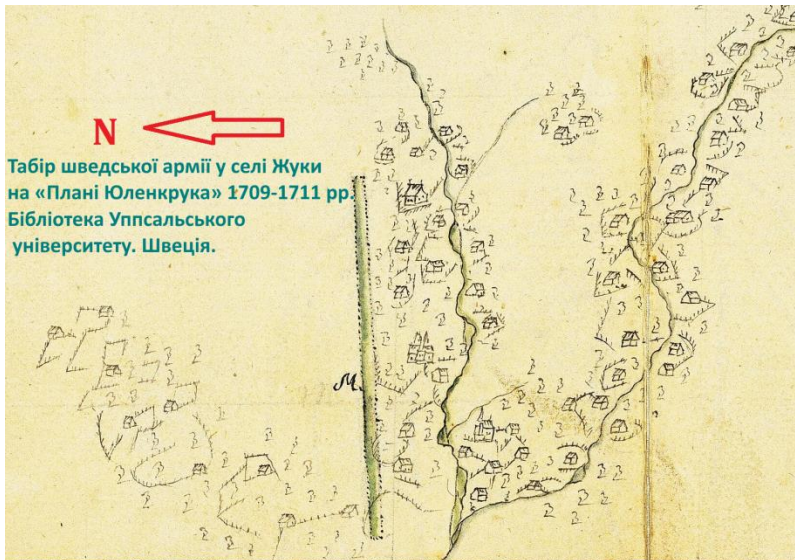
За більш, ніж 300-річну історію Полтавська битва обросла численними міфами, викривленнями, інсинуаціями. Вислів «історію пишуть переможці» у

випадку з Полтавською битвою став визначальним у її вивченні та висвітленні. У Радянському Союзі і в сучасній Росії «вікторія» над союзним шведсько-українським військом у 1709 році обернулася на потужний засіб пропаганди, де власне крім самої перемоги московитів над шведами, правди дуже мало. На жаль в Україні з таким станом речей багато хто згоден. Замість того, щоб вивчати доленосу для багатьох народів Європи подію, розвінчувати міфи про неї і доносити до суспільства правду, вони воліють не звертати на Полтавську битву увагу або використовувати її у власних пропагандистських цілях, користуючись при цьому радянськими та сучасними російськими наративами. Однак найбільшої шкоди завдають ті, хто взагалі намагаються викоринити будь-яку пам'ять про Полтавську битву. Цього ні в якому разі робити не можна.

Представлене дослідження не претендує на істину в останній інстанції – вивчення Полтавської битви продовжується. При його написанні було використано велику кількість шведських, московських на інших письмових джерел. Величезне значення також мало вивчення численних картографічних джерел, основними з яких були, раніше мало досліджені: «План облоги і битви біля Полтави» генерал-квартирмейстера шведської армії Акселя Юленкрука (1709-1711 рр.) та «План місту Полтаві і лежачим біля нього селам і всій ситуації також і наступним під час шведської війни рухам блаженної і вічно достойної пам'яті Імператора Петра Великого, створений за велінням його сіятельства пана генерал аншефа другої армії, предводителя і різних орденів кавалера князя Василя Михайловича Долгорукова. Жовтня у 18 день 1772 р.». В якості ілюстрацій широко використані фото з альбому лейтенанта Карла Бенедика, який за дорученням шведського Генштабу у 1911 році відвідав Полтаву і разом з лейтенантом Фреєм Рюдебергом зробив унікальні світлини. Вперше зроблена спроба розглядати окремі епізоди Полтавської битви з прив'язкою до сучасної місцевості, чим особливо цікавим дослідження повинно стати для полтавців.

У середині червня 1709 р. основні сили московської армії на чолі з царем Петром I зосередились на лівому березі річки Ворскли навпроти Полтави. Частина військ на чолі з князем Григорієм Долгоруким та гетьманом Іваном Скоропадським перебувала за річкою Пслом. Залога Полтавської фортеці напередодні битви складалася з 3,5 - 4 тис. солдатів (8 піхотних батальйонів).

Основні сили шведської армії під командуванням короля Карла XII та частина запорожців кошового отамана Костя Гордієнка базувалися безпосередньо біля Полтавської фортеці. Далекарлійський піхотний полк отаборився між трьох гір – Інститутської, Кобищанської та Очеретянської (назви гір сучасні) вздовж річечки Чорної там, де сьогодні знаходиться вулиця Південна. Саме там, разом з улюбленим полком проживав і сам шведський король. Колонна (дивізія) генерал-майора Акселя Спарре отаборилась на Кобищанській горі вздовж сучасної вулиці Патріарха Мстислава. Чотири батальйони пішої королівської гвардії розмістились неподалік Хрестовоздвиженського монастиря.

Вісім полків шведської армії та королівські драбанти на чолі з фельдмаршалом Карлом Густафом Реншельдом перебували у таборі, що знаходився на ← північ від села Жуки. Біля Жуків дислокувались і основні сили запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком та козаки гетьмана Івана Мазепи разом з самим «ясновельможним» та його

урядом. Невеликі шведські залоги перебували також у Хведірках (Мачухах), Нових Санжарах, Біликах та Кобеляках, а також там, де зараз розташовані села Щербані та Супрунівка.

Спроби московської армії зняти облогу Полтави шляхом переправи царських військ через Ворсклу навпроти міста, зазнали невдачі.

Вранці 16 червня 1709 року біля с. Нижні Млини Карл XII був поранений у ліву ступню.

Напередодні вночі три московські піхотні полки та загін драгунів генерал-

лейтенанта Карла Евальда Рене захопив на правому березі Ворскли навпроти села Петрівки невеликий плацдарм.

Північніше Харченкового яру московити збудували захисну лінію з семи укріплень.

На відстані 1 км на південний захід від плацдарму московитів знаходився курган під назвою

← *Петрова Могила* (Никонівська, Висока)
До нашого часу курган не зберігся.

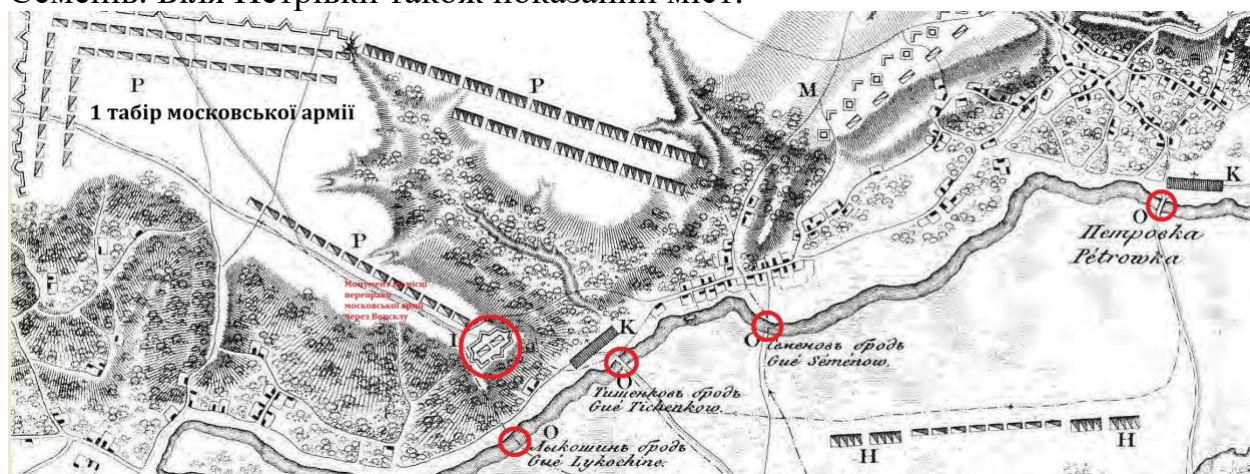

За переказами, Рене облаштував *на кургані* ↑ спостережний пункт. На полі, де колись був московський плацдарм ще можна помітити кілька невисоких пагорбів. Дехто вважає, що це і є залишки укріплень генерала Рене.

Головна задача, яка покладалась на залогу села Жуків контроль над переправами через Ворсклу, що знаходились на схід від села – між Петрівкою та Сем'янівкою. Очоловані фельдмаршалом Реншельдом та гетьманом Мазепою, союзники наблизились до Петрівки, з метою скинути загін Рене вниз до Ворскли, але бою не відбулося. Отримавши від короля вказівку діяти на власний розсуд, Реншельд відвів війська назад до Жуків. Таким чином московити закріпилися на правому березі Ворскли західніше Петрівки. Залишки їхніх укріплень можна побачити на плані князя Долгорукова 1772 р.

18-20 червня 1709 року більшість підрозділів союзних військ підійшли впритул до Полтави.

19 червня вже вся московська армія лівим берегом рушила вгору по течії Ворскли. 20 червня московити переправились на правий берег річки. Вірогідно, переправа здійснювалася бродами та мостом між селами Сем'янівка і Петрівка. На плані генерал-майора Олександра Хатова 1819 року у цьому місці можна побачити три броди – Ликошин, Тищенків та Семенів. Біля Петрівки також показаний міст:

Існує думка, що важка артилерія переправлялася мостом біля села Гавронці. Там на правому березі Ворскли дорога була більш пологою, ніж у Петрівці, а значить придатною для перевезення важких гармат. У місцевих жителів вона отримала назву "Московська дорога".

У середині XIX ст., тобто майже через сто п'ятдесят років після Полтавської битви, Петрівського мосту вже не було. Однак на дні річки від нього ще залишались палі, а ось броди між Сем'янівкою та Петрівкою

існували і в середині ХІХ ст. Сучасники згадували, що дно річки там було піщаним, а вода у кінці червня сягала рівня 15-20 см.

У подальшому будівництво гребель та водяних млинів дуже змінили русло Ворскли. На початку ХХ ст. усі три броди зникли, а вода у тих місцях піднялась до рівня 1 м (на 05.1909 р.). Між Сем'янівкою і Петрівкою на той час був тільки один пішохідний міст через Ворсклу – у Сем'янівці.

Напередодні 200-річчя Полтавської битви численні дослідники намагалися дізнатися від місцевого населення якусь додаткову інформацію про броди, але нічого нового тоді виявити не вдалося.

У 1984 р. без посилянь на джерела з'явилася інформація про те, що місце переправи московській армії нібито показав житель Сем'янівки, якийсь Залізняк (Железняк). Очевидно, цей факт слід віднести до списку міфів, пов'язаних із Полтавською битвою, бо в жодних відомих джерелах ніякий Залізняк не згадується.

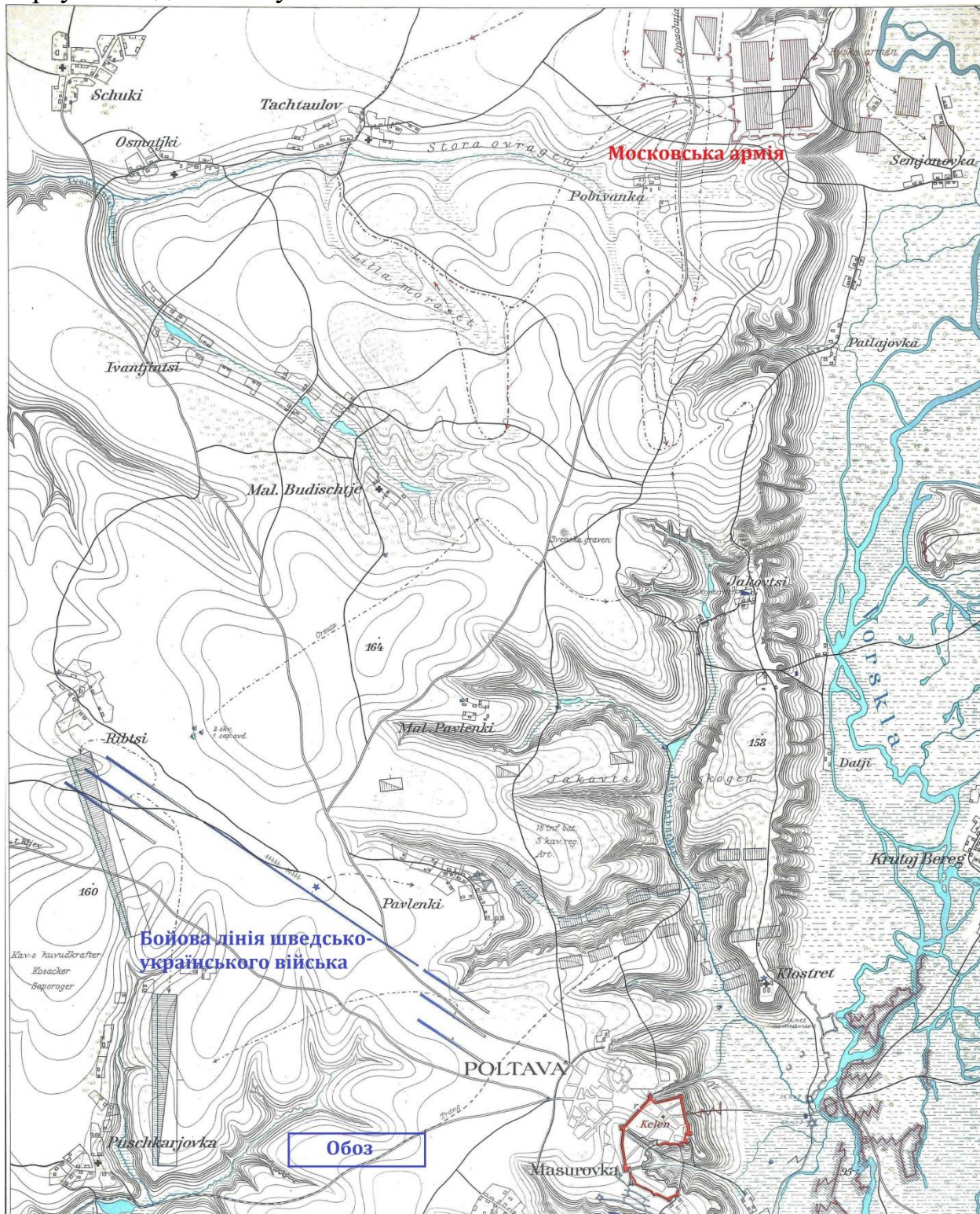

*Перший обеліск на місці переправи московської армії через р. Ворсклу.
Фото з альбому Карла Бенедика. 1911 рік.*

У 1909 році на прузі плато правого берегу Ворскли біля Сем'янівки неподалік колишнього Ликошиного броду було встановлено обеліск ↑ із написом: **«МЪСТО ПЕРЕПРАВЫ его царскаго величества ПЕТРА АЛЕКСІЕВИЧА на правый берег Ворсклы по тремъ бродамъ 20 іюня 1709-1909».**

Він був виготовлений з бетону і оброблений мармуровою крихтою. Увінчував обеліск двоголовий чавунний орел. У 1959 році напівзруйнований бетонний обеліск було замінено на гранітний. На бронзовий картуш нанесли новий напис: **«МЕСТО ПЕРЕПРАВЫ РУССКОЙ АРМИИ НА ПРАВЫЙ БЕРЕГ ВОРСКЛЫ ПО ТРЕМ БРОДАМ 20 ИЮНЯ 1709 ГОДА»** (архітектори Віталій Пасічний та Ісроель Шмольсон), *див. фото на с. 146.*

У 1990-ті роки бронзовий картуш було вкрадено і у 2009 році його замінено на пластиковий. На момент написання цієї праці і пластиковий картуш невідомими був знятий.

21 червня 1709 року. Бойова лінія шведсько-українського війська.

Перший табір московської армії. Карта шведського Генштабу 1918 року.

24 червня до Петра I прибув Іван Скоропадський з підлеглими йому підрозділами легкої кінноти. Вони стали біля Жуків там, де раніше знаходились союзники. На калмиків та козаків Скоропадського була

покладена задача несення патрульної служби та ведення розвідки в районі Малобудищанського лісу і Яківців.

Карл XII чомусь був впевнений, що після переправи через Ворсклу московити відразу ж підуть по дорозі між Яківчанським та Малобудищанським лісами на південь до Полтави, щоб там дати союзникам генеральну баталію. Шведський король з ранку 21 червня вишикував союзну армію в одну довгу лінію. Правий фланг цієї лінії знаходився в районі сучасного Корпусного саду, а лівий доходив до військового аеродрому (с. 100). Обоз, скоріше за все, був поставлений між сучасними полтавськими вулицями Симона Петлюри та Сінною там, де не так давно знаходились «артсклади».

Попри очікування шведів, московити в бій не пішли. Неподалік місця переправи на відстані 8,5 км від Полтавської фортеці, біля села Сем'янівки московське командування почало облаштовувати для піхоти укріплений табір (ретраншемент). Зі сходу табір захищав високий берег Ворскли, з півночі глибокий яр. Московити збудували тільки два фаси - західний довжиною 1,4-1,5 км та південний довжиною 0,95-1 км. Вони сходились під прямим кутом у точці, що знаходилася приблизно за 300 м на схід від сучасного пам'ятника "Полеглим шведським воїнам від шведів". Вірогідно, що до території табору була включена і територія, на якій зараз стоїть обеліск поблизу місця переправи московської армії через р. Ворсклу. Відповідно, площа ретраншементу могла бути 1,2-1,4 км². Його укріплення склалися з 13 реданів, 1 бастіону та 2 напів-бастіонів:

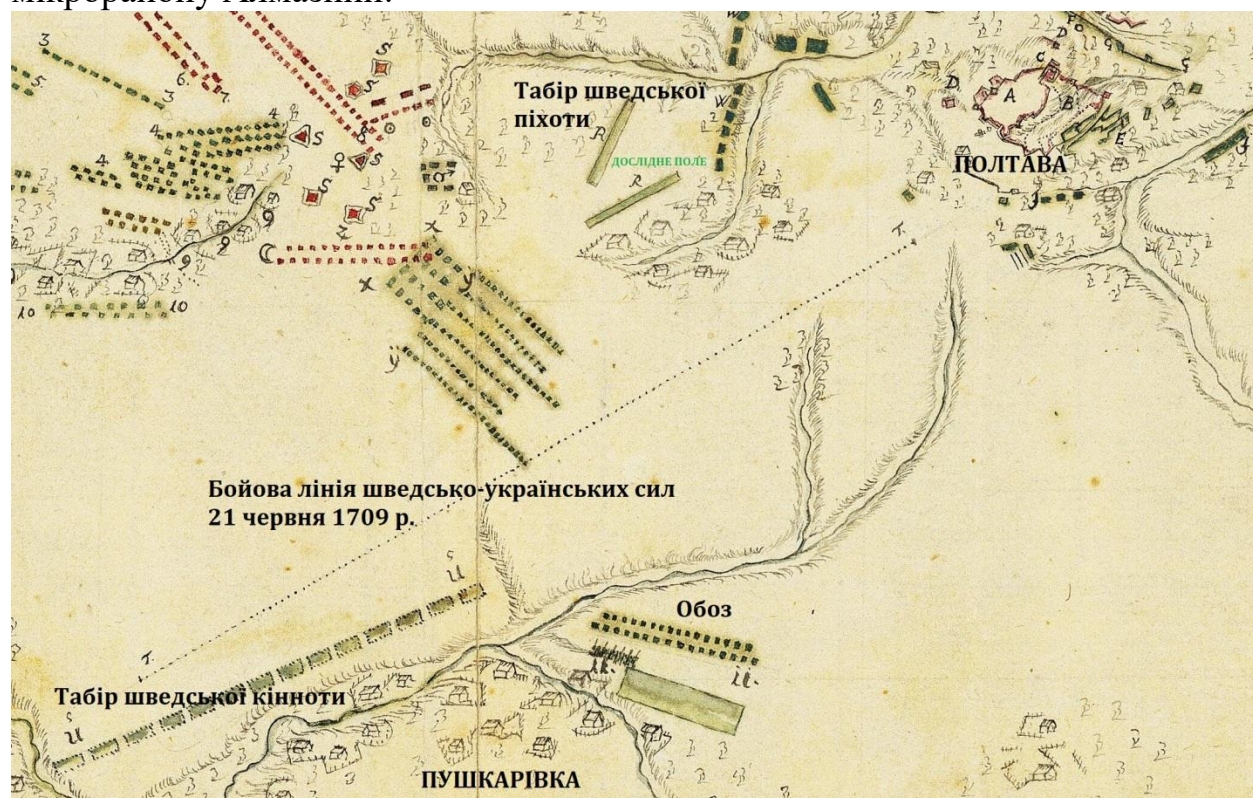
Залишки укріплень першого та другого таборів московської армії через 63 роки після Полтавської битви на «Плані Долгорукова» 1772 р.

Московська регулярна кіннота вірогідно стала на полі між ретраншементом і Тахтауловим. Будувати земляні укріплення для її захисту московити не стали. З фронту полки кінноти були прикриті Великим ярмом (Тахтаулівською

балкою в районі сучасного готельно-ресторанного комплексу «Провінція»), з правого флангу їх прикривали іррегулярні підрозділи Скоропадського, а з лівого московські піхотинці в укріпленому таборі.

21 червня о 15.45 не дочекавшись московитів, союзники розійшлися по своїх нових таборах. 14 полків шведської кінноти стали між Пушкарівкою та Рибцями. У наш час це поле з городами між Половками та Юрівкою, мікрорайон «Лазурний» та Авіамістечко з частиною території військового аеродрому. Протягом 2021-2022 рр. Полтавською археологічною експедицією Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України на чолі з Юрієм Пуголовком була досліджена територія на місці будівництва мікрорайону Лазурний. Знайдено багато цікавих предметів, які свідчать про перебування там шведських кіннотників і можливо українських козаків: кулі, кремені, підкови, ухналі, дрімби, сокира, люлька, казан, монети, тощо. Знахідки було передано до фондів музею історії Полтавської битви

Піхота отаборилась на сучасному Дослідному полі. Обоз був переведений на те місце, де зараз знаходяться мікрорайон Сади-1 та західна частина мікрорайону Алмазний:

Обоз, табори шведської піхоти та кінноти, бойова лінія шведсько-українського війська 21 червня 1709 р. на «Плані Юленкрука» 1709-1711 рр.

В обозі перебували:

- 2250 пораних, покалічених та хворих шведських солдатів та офіцерів;
- 1100 інтендантів та канцеляристів;
- Близько 4 тис. конюхів, візників, челядників та інших працівників з обслуговуючого персоналу;

- 1700 шведських жінок та дітей.

Всього в обозі перебувало від 16 до 18 тис. людей та більше трьох тисяч возів. Охорону обозу забезпечували 640 рейтарів, 1424 драгуни, до 300 артилеристів із 31 гарматою, та від 2 до 3 тис. запорожців.

Король Карл XII переніс свою штаб-квартиру до Хрестовоздвиженського монастиря.

Сем'янівський табір не влаштував Петра I значною віддаленістю від Полтави. Тому ввечері 25 червня (за іншими даними 24 червня) московська армія передислокувалася за 5,5 км від фортеці: на північ від села Яківці (Дальні Яківці) московитами був збудований другий укріплений табір.

Його оборонні споруди охоплювали найвище місце на полі майбутньої битви. Під час будівництва, як і під час спорудження першого табору, були використані фашини – в'язанки хворосту. Відомо, наприклад, що кожен солдат лейб-гвардії Семенівського полку мав принести на місце нового табору одну фашину. Теоретично уся московська армія могла принести їх з собою кілька десятків тисяч. Фашини клали на землю та присипали землею, взятою із ровів. Застосування фашин давало можливість значно пришвидшити процес будівництва та зробити його менш трудомістким. Скоріше за все, у плані табір мав трапецієподібну (близьку до прямокутної) форму. Зі сходу він був захищений високим берегом Ворскли, тому ровів та валів там не було. Найбільш укріпленою частиною табору був південний фас довжиною близько 950-1000 м. Він складався з кількох реданів (земляних валів та ровів перед ними у вигляді вихідного кута) і проходив паралельно сучасній вулиці Нагірній, на відстані 200-300 м на північ від неї. На жаль точний профіль укріплень невідомий. Висота валів та глибина ровів могла бути від 2-х до 3-х метрів. Між реданами залишили проходи для швидкого виходу військ із табору. Площа "ретраншементу" складала до 1 км².

На плані Долгорукова 1772 року зображені рештки московських інженерних укріплень, що і через 63 роки ще залишались на полі Полтавської битви (див. с. 101). На той час, від першого московського табору збереглися обидва фази, а ось від другого залишився тільки південний фас, що складався з семи реданів. Із західного боку показаний тільки один редан. У південно-західному куті є бастион. Ймовірно, через брак часу західний та північний фази табору залишилися недобудованими, і захист з цих напрямків здійснювався в основному за допомогою «іспанських рогаток». Про те, що другий московський табір залишився недобудованим свідчать і спогади виконувача обов'язків головного інженера московської армії генерала від інфантерії Людвіга-Ніколая Аларта: "...у тому місці неможливо було повного зробити ретраншементу, але тільки реганси, а інфантерія рогатками була заметана. Ті реганси достатньо були гарматами забезпечені, частково великими та й 3, 6, 8 і 12 фунтові у тому числі були..."

Приблизно від середини південного фасу у напрямку Яківцівського яру показана земляна оборонна лінія, що складається з двох реданів. Її довжина 300-350 м. Очевидно вона мала захищати з заходу невелике плато, на якому

знаходились передові московські укріплення з військами, що контролювали дорогу від Хрестовоздвиженського монастиря до московського табору. Це наводить на думку, що Петро I очікував напад шведів на московський табір саме з цього напрямку. Сьогодні це вулиці Лисенка та Нагірна.

За підрахунками Павла Кротова, у другому таборі Петро I розмістив 58 батальйонів піхоти (близько 23,5 тис. вояків) та більшу частину артилерії.

Солдати в таборі жили у полотняних наметах по 4-6 чоловік. Намети ставили в лінії вздовж фасів. Це давало змогу швидко зайняти оборону або вийти з табору і вишикуватись у лінію. Солдатів наметами забезпечувала держава, унтер-, обер-, та штаб-офіцери мусили купувати їх власним коштом.

Рушниці зберігали у спеціальних полотняних пірамідах з дерев'яними підсошками.

Для богослужінь кожен полк мав церковний намет. Схожим на нього, але меншого розміру був намет для зберігання барабанів.

Для приготування їжі кожна рота мала мідний або залізний казан на ніжках, який з середини лудили оловом.

Відхожі місця, з метою запобігання виникнення осередків епідемій, очевидно, викопували за межами табору. Кожні 4-5 днів їх замінювали.

Намет Петра I, вірогідно, знаходився в глибині табору, ближче до його східного фасу.

На різних планах та схемах Полтавської битви XVIII ст. другий табір московської армії має неоднаковий вигляд (майже трикутний, напівкруглий, трапецієподібний, прямокутний). Таким же різним показаний і його розмір та кількість укріплень. На знаменитій картині П'єра Дені Мартена молодшого "*Полтавська битва*" ↓ московський табір дуже великий з потужними укріпленнями західного фасу, якими насправді вони не були.

Протягом другої половини ХІХ ст. - початку ХХ ст. на місці південно-західної ділянки "ретраншементу" знаходилася частина літнього табору Петровського Полтавського кадетського корпусу.

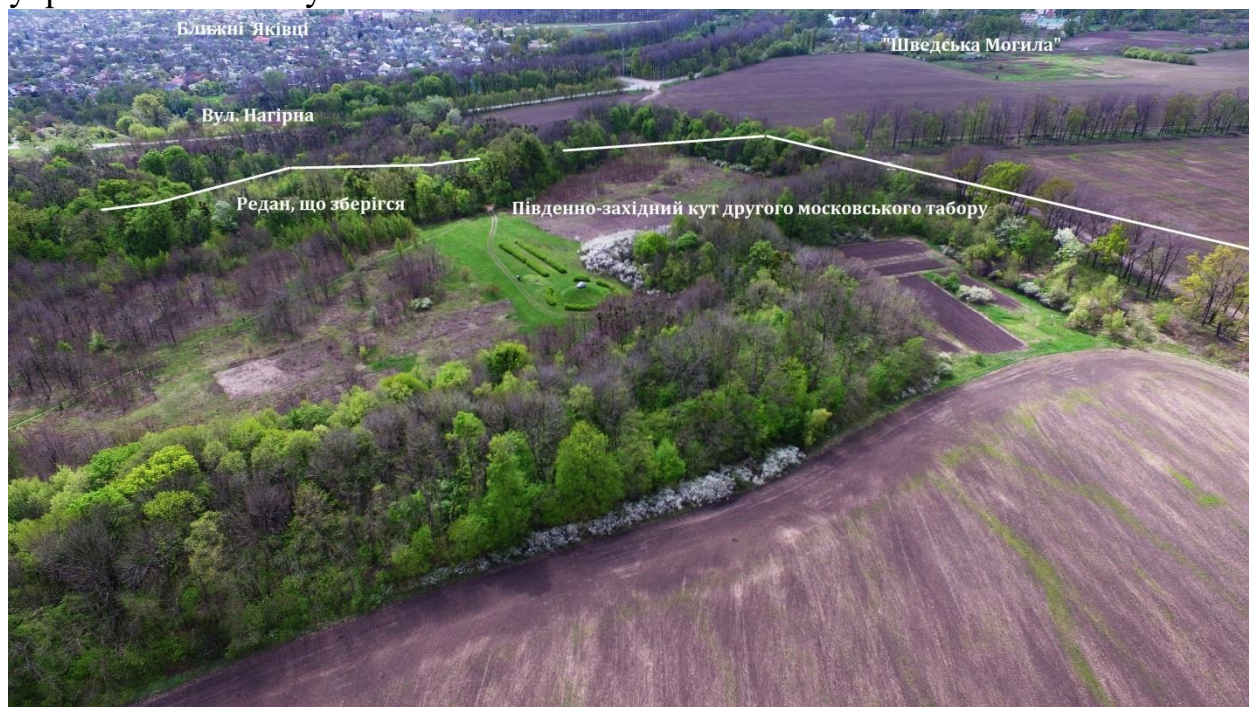
На той час від другого московського табору вцілів тільки перший із заходу редан південного фасу.

Впродовж 1853-1854 рр., за бажанням російського імператора Миколи І який тут побував, ← редан був реставрований полтавськими кадетами. Роботами керував сапер підпоручик Коллерт.

Вдруге його реставрували у 1984 році. Редан - одна з двох пам'яток (разом з братською могилою воїнів московської армії), що збереглися на історичному полі з часів Полтавської битви. У Полтаві з цією подією пов'язані Хрестовоздвиженський монастир та Спаська церква.

На сьогодні східна частина колишнього табору засаджена плодовими деревами, які належать інституту свинарства і АПВ НААН. Північно-західну частину займає рілля, південно-західну – деревні хащі, в яких наполегливий турист може знайти та оглянути залишки редану - земляного інженерного укріплення початку ХVІІІ ст.

*Південно-західна частина другого московського табору. Сучасний стан.
Фото 2016 р. Музей історії Полтавської битви.*

*Північно - західна частина другого московського табору. Сучасний стан.
Фото 2016 р. Музей історії Полтавської битви.*

*Південно-східна частина другого московського табору. Сучасний стан.
Фото 2016 р. Музей історії Полтавської битви.*

*Південний бік другого московського табору. Сучасний стан.
Фото 2016 р. Музей історії Полтавської битви.*

Неподалік редану знаходиться пагорб, на якому під час битви начебто був командний пункт Петра I. У 1973 році він був означений каменем із написом українською мовою:

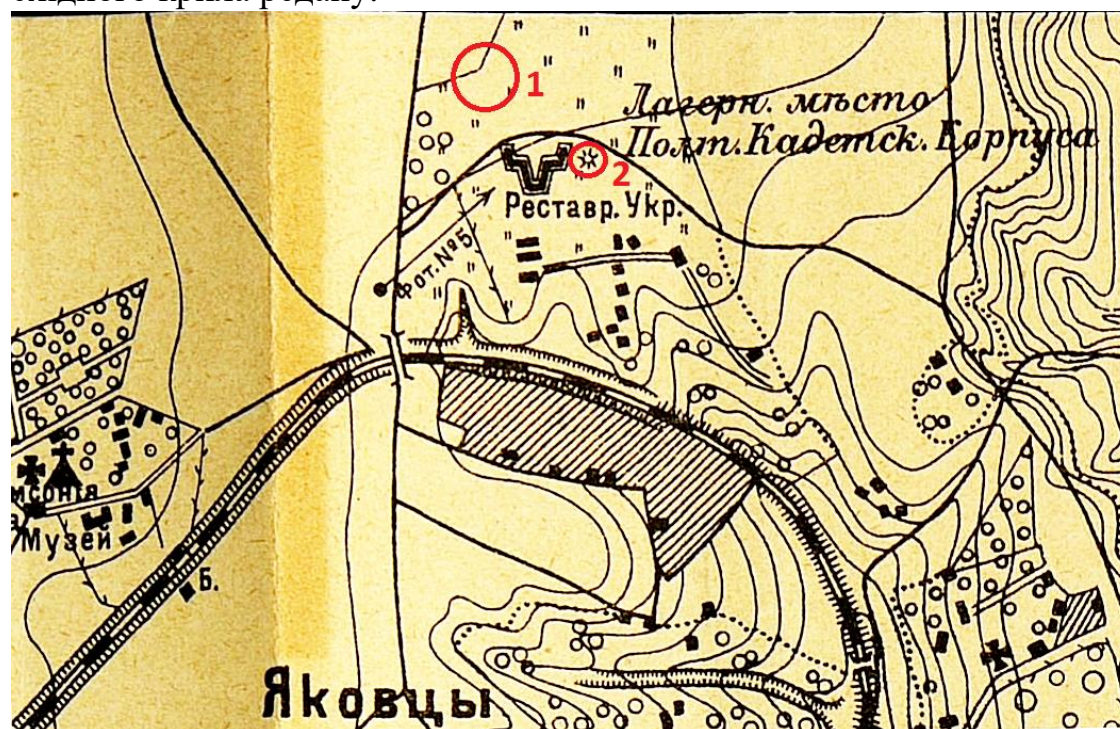
«ЗВІДСИ 27. VI. 1709 ЗДІЙСНЮВАЛОСЬ КЕРІВНИЦТВО РОСІЙСЬКОЮ АРМІЄЮ В ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ ЯКА ВИРІШИЛА ДОЛЮ РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ І ДЕРЖАВИ.»

Підтвердженнь історичними джерелами того факту, що командний пункт Петра I був саме там, немає. Не існує взагалі ніяких згадок про командний пункт московського царя у Полтавській битві. За російськими джерелами (часом сумнівного походження) на початку першого етапу битви Петро I перебував в укріпленому таборі. Отримавши інформацію про наступ шведів, він почав молитися, а потім на коні виїхав з табору. З початком другого етапу бою цар нібито йшов попереду бойових порядків своїх військ, після чого звернув на правий фланг до гвардії і нарешті особисто повів у бій другий батальйон Новгородського піхотного полку, який знаходився у центрі бойового порядку московської піхоти. Саме центром він ніби і командував, бо загальне командування військом ним було передане генерал-фельдмаршалу Борису Шереметьєву. На картині Дені Мартена-Молодшого "Полтавська битва", яку художнику Петро I замовляв особисто, цар взагалі зображений на чолі правого крила московської кінноти. У жодних історичних джерелах згадки про командний пункт Петра I немає. З тактичної точки зору створювати його на пагорбі у кутку укріпленого табору було б нерозумно. Набагато зручніше і безпечніше вести спостереження за супротивником з розташованого поруч бастіону.

Земляного пагорбу, з якого цар міг командувати своїм військом під час Полтавської битви, немає на жодній карті чи плані XVIII ... початку XX ст.

У 1846 р. Микола Арндаренко, описуючи місцевість де знаходився московський табір, згадує лише залишки одного з реданів, підвищення під намети та місце, де могла бути кухня. За 10 років після Арндаренка, вже Григорій Данилевський повідомляє про відновлений кадетами редан та місця, де могли бути намети.

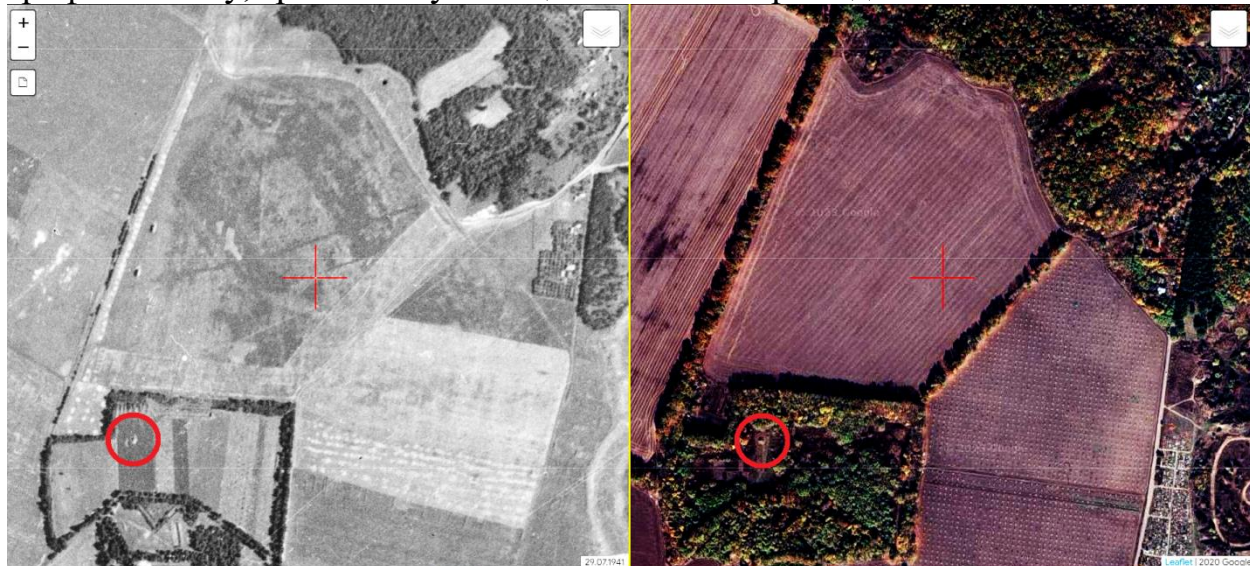
У травні 1909 року підполковник Олександр Носков, крім редану, побачив ще якийсь «курганчик», але той знаходився зовсім в іншому місці – біля східного крила редану:

1. Місце, де в наш час знаходиться пагорб з пам'ятним знаком.
2. "Курганчик".

Останнє картографічне джерело, на якому пагорб ще не було позначено, це складений у 1909 році: «План сучасних околиць м. Полтави, що містить місце переправи армії Імператора Петра I через р. Ворсклу і поле бойовища 27 червня 1709 р.» Кусова та Міхельсона.

За вивченими нами джерелами, вперше пагорб можна побачити на аерофотознімку, зробленому німецьким літаком-розвідником 29 липня 1941:

Із цього можна зробити висновок, що курган був насипаний між 1909-им та 1941-им роками. Хто це зробив і навіщо - невідомо. Пагорб був позначений і на топографічній карті масштабу 1: 25000, знятій у 1954 році (лист Х-41-65-А-в). Його відносна висота = 2,5 м.

У 1950 р. було відкрито "Музей історії Полтавської битви". Через чотири роки видано, підготовлений його науковими співробітниками "Путівник по експозиції музею, історичним місцям та пам'ятникам Полтавської битви". У ньому вперше пагорб на місці другого московського табору ідентифікується, як місце командного пункту Петра I: "На цей час збереглися сліди земляних валів та земляний пагорб, на якому знаходився командний пункт Петра I". У всіх подальших виданнях музейних путівників той пагорб ототожнювався не інакше, як з командним пунктом московського царя.

У 1970 році почалася підготовка до робіт по благоустрою та реставрації пам'ятника "Командний пункт Петра I у Полтавській битві 1709 року". Передбачалось: підсипати земляний курган, виготовити та встановити на нього камінь з відповідним написом, здійснити благоустрій території. Проектом займався Полтавський відділ інституту Укржитлрем-проект. Автором проекту був архітектор Петро Гумич. У 1973 р. усі роботи було завершено.

Незважаючи на значну перевагу в особовому складі та озброєнні, командування московської армії у червні 1709 року під Полтавою готувалося до ведення оборонних дій. Про це свідчить будівництво величезної кількості земляних інженерних укріплень. Тільки за півтори доби до Полтавської битви, з вечора 25 і до ранку 27 червня, московські солдати за приблизними розрахунками викопали на полі майбутнього бойовища не менше трьох погонних кілометрів ровів! Об'єм, покладеної на вали землі, перевищив 18 тисяч кубічних метрів! Земля була сухою, і вдень копачі працювали під палючим сонцем! Якщо взяти до уваги, що й до цього московити не сиділи склавши руки, все сказане наводить на думку, що можливо союзникам і не треба було нападати на ворога, а просто його оточити, і чекати, доки він сам капітулює! Передумови для цього були – до 80 тис. людей, більшість з яких були виснажені багатоденною важкою працею, і кілька десятків тисяч коней, без обозів (їх відправили до Рублівки) опинилися на території з обмеженими водними ресурсами. Мабуть довго б не витримали...

Переддень битви 26 червня 1709 року пройшов у приготуваннях сторін до вирішального зіткнення.

Московські війська нараховували близько 32,6 тис. піхоти, 24,5 тис. кавалерії, 328 артилеристів польової артилерії з 282 артилерійськими засобами різних калібрів (усього близько 57,5 тис. регулярних військ).

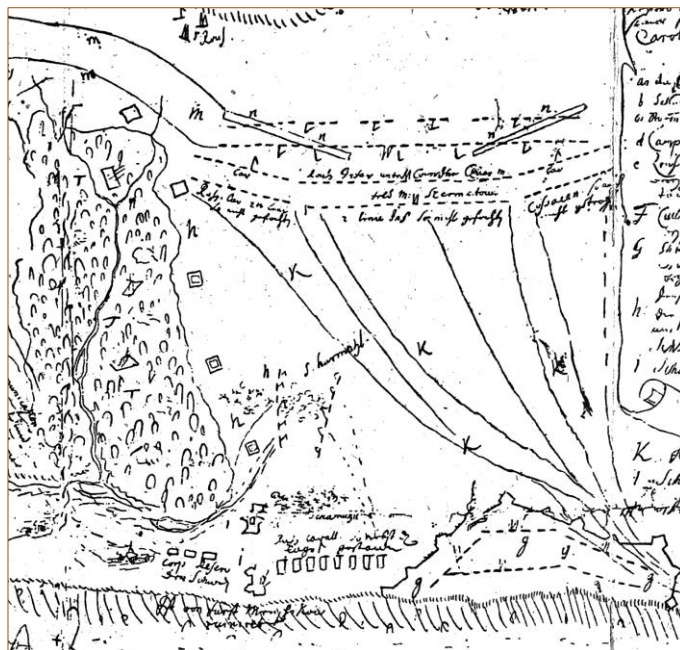
Питому вагу у московській армії мали і нерегулярні військові формування – українські, донські, терські, уральські козаки, калмики, татари та волохи. На думку сучасних істориків П. Кротова та В. Молтусова, їх могло бути від 21,5 тис до 23 тис. З них українських козаків – 16 тис. (9 реєстрових козацьких полків). Однак, якщо взяти до уваги втрати, понесені цими полками у ході Великої Північної війни та під час оборони Батурина (Миргородський, Лубенський, Прилуцький полки), то реальна кількість українських козаків на боці московитів повинна бути значно меншою. Не слід також забувати, що частина козаків Гетьманщини залишилася вірною своєму гетьману І. Мазепі. На думку сучасного українського історика О. Сокирка загальна кількість українських козаків на боці Петра I не перевищувала 8 тис. чоловік (5 реєстрових та до 3-х компанійських полків).

Регулярна кіннота московської армії у день битви складалася з 28 драгунських та кінно-гренадерських полків, а також так званих «шквадронів» загальною чисельністю 24,5 тис. вершників. Переважна більшість з них (понад 21 тис.) була поставлена на рівному полі, обмеженому з заходу Малобудищанським лісом, з півночі Великим ярмом (Тахтаулівською балкою), зі сходу укріпленим табором. З півдня лівий фланг кінноти прикривався лісом (який пізніше назвуть Шведським), а правий - вкритим чагарниками, відвершком Івончанської балки. Центр фронту залишався відкритим. У найбільш вузькому місці відстань між Шведським лісом та південним відвершком Івончанської балки складала близько 500 м. Разом з дорогою, що вела до московського табору від Хрестовоздвиженського монастиря, це був ще один відкритий прохід до московського війська. Вздовж північно-західної межі Шведського лісу, оминаючи відвершки Павленківського яру, проходила

дорога з Полтави до Зінькова. Вона частково зберіглася і до нашого часу. Це відрізок сучасної вулиці Яківчанської довжиною близько 1,1 км.

З історичних джерел відомо, що 25-27 червня 1709 р. для захисту московської кінноти, яка стояла у полі праворуч від укріпленого табору, Петро I наказав спорудити редути – замкнені земляні укріплення, призначені для кругової оборони. Їхню кількість, форму, розміщення один відносно одного жодне російське писемне джерело не називає. Схоже, що цар Петро I перед генеральною баталією та в перші тижні після неї не надавав редутам великого значення. Очевидно він не знав навіть їхньої точної кількості. У складеній через дванадцять днів після битви «Обстоятельной реляции» о Полтавской битве», вказано, що редутів було кілька і, що незважаючи на втрати, шведи все ж їх пройшли. Перші зображення редутів з'явилися на рукописному плані Полтавської битви, складеному невідомим автором відразу після баталії. Авторство цього плану іноді приписують генералу від інфантерії московської армії барону Людвігу Ніколаю Аларту. На ньому зображено п'ять редутів. Усі вони мають у плані квадратну форму і розміщені в одну лінію вздовж північної околиці Шведського лісу.

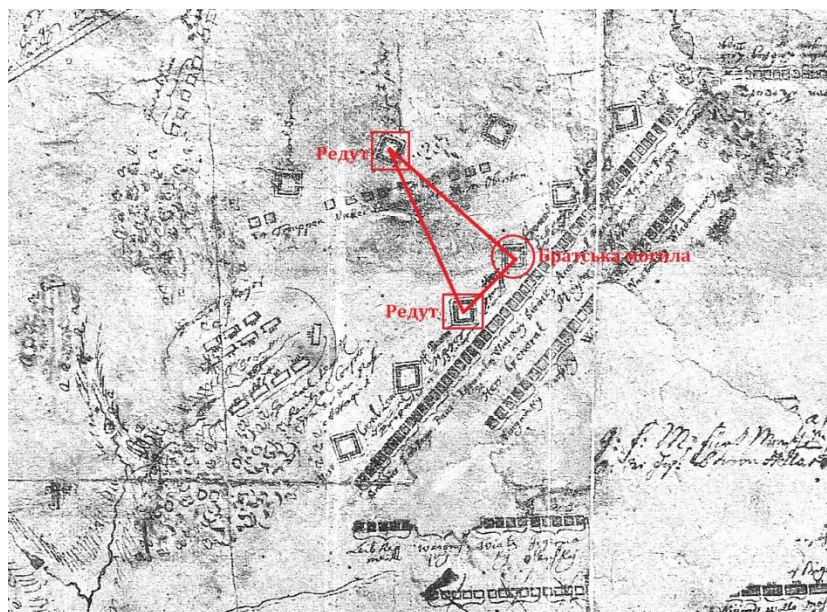
Ще два великі, неправильної форми редути розміщені трохи на схід від цієї лінії – біля Яківців, між Хрестовоздвиженським монастирем та московським укріпленням табором →

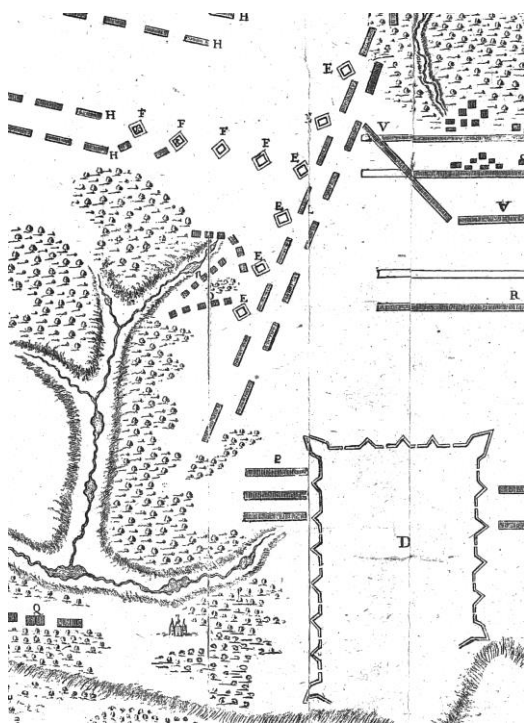

На початку липня 1709 р. за більш ймовірного авторства того ж таки Аларта з'явився так званий план «Бойові порядки», на якому розміщення редутів кардинально змінилося.

Дев'ять квадратних в плані редутів складають дві поперечні лінії, що замикають прохід між Шведським та Малобудищанським лісами. У задній лінії шість, у передній три редути. Праві фланги обох ліній сходяться в одну точку, тому разом вони нагадують латинську літеру «V» →

Нарешті у другій

половині липня цього ж року з'явився третій варіант плану розміщення редутів. Як і раніше, вони квадратні в плані, але тепер їх вже десять. Передню лінію складають чотири редуги, і розміщена вона перпендикулярно до задньої у вигляді літери «Т». Таким чином, у новому варіанті плану передня лінія з поперечної стає повздовжньою. Оскільки третій план Полтавської битви редагував особисто московський цар Петро I, його ще ← називають «Планом Петра Великого». Розташування чотирьох редутів у повздовжню лінію дало підставу військовим теоретикам говорити про розділення нею бойових порядків шведів на дві частини і подальший розгром

правофлангових шведських підрозділів. Це ставило московського царя в ряд визначних полководців свого часу. Зрозуміло, що після двох трансформацій, саме така схема розташування московських редутів на полі Полтавської битви стала класичною, якою вона на жаль є і на сьогоднішній день. При цьому до уваги зовсім не брався шведський погляд на проблему.

Близько 1711 року, перебуваючи у полоні, генерал-квартирмейстер каролінської армії Аксель Юленкрук склав «План облоги та битви біля Полтави». Як безпосередній учасник Полтавської битви та людина, яка добре розумілася на фортифікації, Юленкрук показав на своєму плані і московські редуги. У нього їх шість. Попередньо може здатися, що розміщені вони дещо хаотично, однак при ретельному огляді видно дві поперечні лінії. Задню лінію складають чотири редуги різної форми: два правофлангові трикутної форми, причому другий дещо висунутий вперед, третій – шестикутний, а лівофланговий – квадратний. На південь від цієї лінії розміщені ще два квадратні

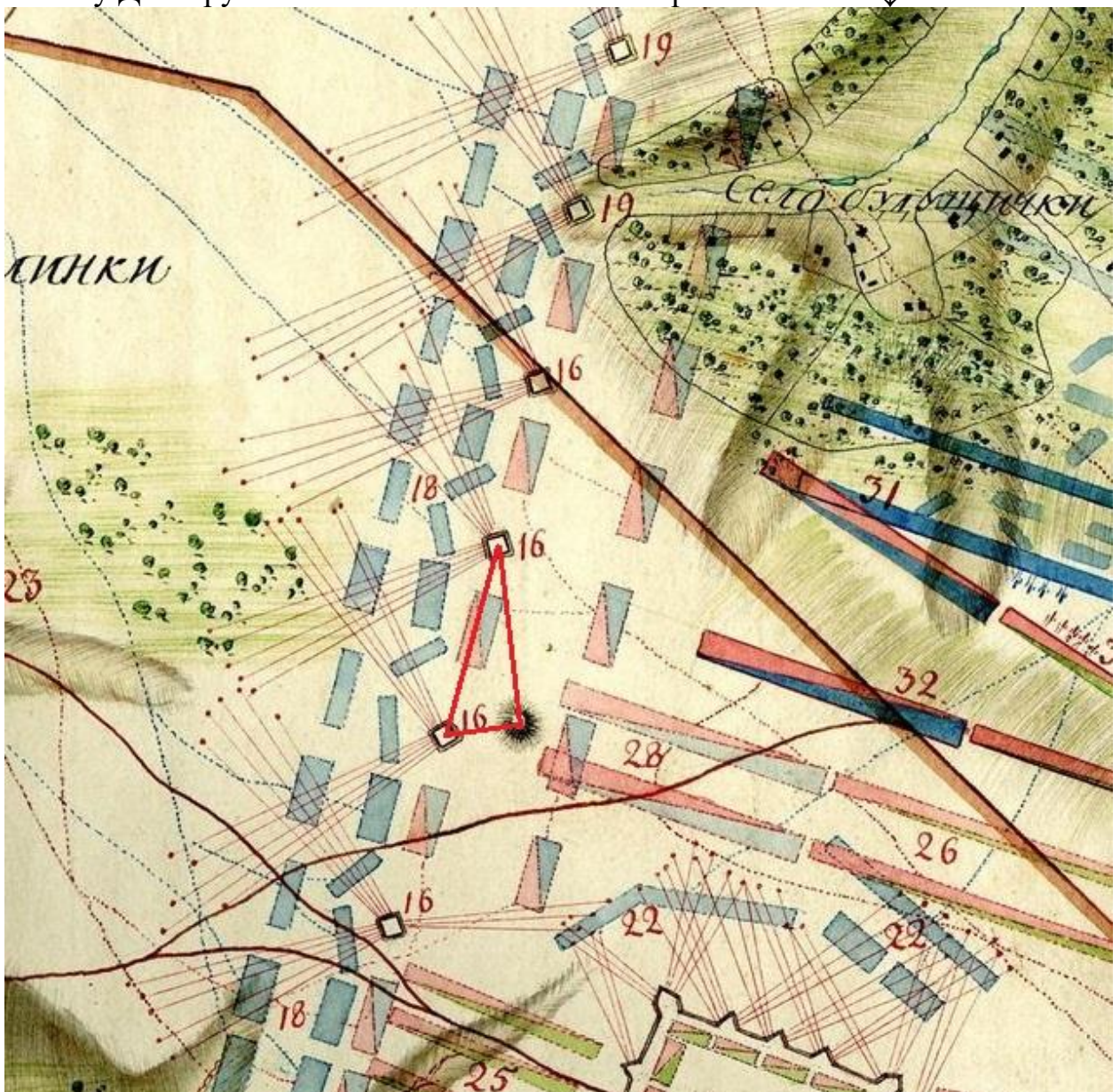
редуги. Вони складають передню лінію. Можливо, що задню лінію збудували раніше передньої і її призначенням було прикрити московську регулярну кінноту, яка за нею стояла. Передня лінія очевидно перекривала прохід між Шведським та Мало-будищанським лісами →

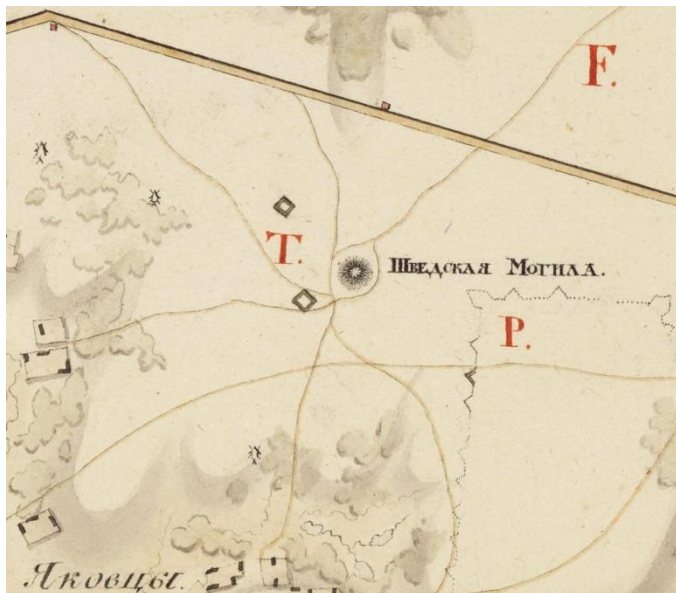

На плані Долгорукова 1772 року вирізняються два квадратні у плані редутути, що на той час ще збереглися. Разом з братською могилою московських воїнів ці редутути ← утворюють прямокутний трикутник вершину прямого кута, якого утворює саме братська могила.

Трикутник з двох редутів та братської могили спостерігається і на карті Андрія Тьомкіна, створеній вірогідно у 1787 році. За Тьомкіним, систему складала шість орієнтованих в одну поперечну лінію редутів. Її довжина 2,2-2,3 км. Якщо редутути рахувати з півночі на південь, то два редутути з плану Долгорукого на плані Тьомкіна є четвертим і п'ятим :↓

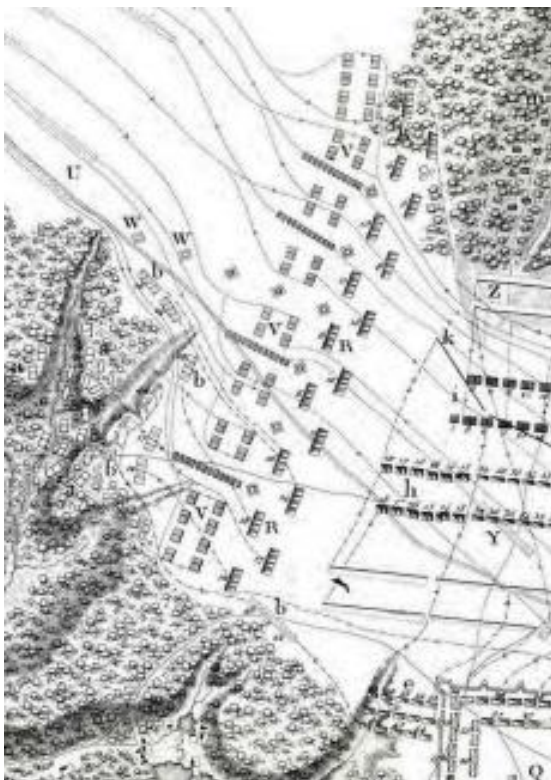
← У 1816 році підпоручник квартирмейстерської частини Терлецький інструментально склав «План Бойовища, під Полтавою». Його мали використати для планування маневрів 3-го армійського корпусу на полі Полтавської битви. На плані Терлецького теж зображені ті ж самі два редути, що є на планах Долгорукова та Тьомкіна. Армійські маневри, за присутності імператора Олександра I, відбулися у вересні 1817 року.

За переказами, полтавський генерал-губернатор Микола Репнін-Волконський напередодні маневрів наказав зруйнувати ті два останні редути (їхнє колишнє розташування – на с.147), які залишилися з 1709 року.

Таке ж розміщення двох редутів та братської могили можна побачити на «Плані місцевості з залишками батарей знаменитої Полтавської баталії», знайденому у Відні шведськими дослідниками Бенгтом Нільссоном та Бертілом Веннергольмом у 2021 році. План датований 06.10.1816 року (ліворуч). Вимірювання відстаней між редутами, братською могилою та дорогою з Полтави на Диканьку дає змогу локалізувати редути на сучасній мапі ↓.

Через два роки після знищення останніх редутів з'явився, так званий, «План бойовищу при Полтаві. між Російською Армією на чолі з Його Величністю Царем Петром I, та Шведською Армією на чолі з Королем Карлом XII 27 червня 1709 року» автором якого був квартирмейстерської частини генерал-майор Олександр Хатов. Система редутів у Хатова набула такого ж вигляду, як на плані Петра I, але тепер вона мала чітку прив'язку до місцевості. Втім у Хатова усі десять редутів знаходились зовсім в інших місцях, ніж редути на планах Долгорукова, Тьомкіна, Терлецького та на «віденському» плані. Виникає думка про умисну фальсифікацію Хатовим

місця знаходження московських редутів на полі Полтавської битви. Адже він не міг не знати, що всього два роки тому два вцілілі редуту знаходились значно північніше від тих, які він показав на своєму плані. Коли у 1909 році постало питання про встановлення обелісків на місцях колишніх редутів, то спеціально створена комісія на превеликий жаль керувалася саме планом Хатова.

На сьогоднішній день 10 обелісків, які ознаковують московські редуту, розміщені у місцях, де насправді редутів ← ніколи не було.

На 9 травня 1909 року на місцях обелісків ще знаходились кілки, що позначали місця майбутніх пам'ятників.

Вже за півтора місяці під час святкування 200-річчя Полтавської битви там стояли, облицьовані мармуром, бетонні обеліски. Кожен редут з південного боку мав унікальний напис, а їхні вершини увінчували металеві двоголові імперські орли. На побудову обелісків пішло 20 днів. Будівельними роботами керував військовий інженер підполковник *Георгій Лагоріо* →

Обеліск, що ніби відповідав бму редуту поперечної лінії.
Фото з альбому Карла Бенедика, 1911 р.

У радянський період до 1939 року бетонні обеліски знаходились у напівзруйнованому стані, але двоголові орли на них (можливо частково) збереглися. До 230-ї річниці Полтавської битви їх замінили на гранітні. Автором проєкту став архітектор Михайло Євтушевський. Написи на обеліски нанесли з північного боку за правилами нової орфографії. Середня відстань між двома сусідніми обелісками поперечної лінії складає 245 м, повздовжньої – 203 м.

У науковій літературі редуту та обеліски, що нібито їх ознаковують прийнято нумерувати наступним чином: поперечна лінія із заходу на схід – від першого до шостого, повздовжня лінія з півночі на південь – від сьомого до десятого. Іноді повздовжню лінію нумерують окремо, з півдня на північ – від першого до четвертого (*Див. фото на с. 116*).

↑ Місця розташування сімох із десяти обелісків, що ніби ознаковують московські редуту. Фото 2016 р. Музей історії Полтавської битви.

У 1943 році на полі Полтавської битви було розміщено військову частину ВПС ЗС СРСР – 3096 склад пального та тари (в/ч 21659). З одного боку, дислокація військових на території поля дала змогу врятувати його від подальшої забудови, з іншого – третій, четвертий та сьомий обеліски опинились на території військового складу і були недоступними для широкого загалу. Існує версія, що ініціатива розміщення військової частини на полі Полтавської битви належала тодішньому головному архітектору Полтави Леву Вайнгорту.

У 1950 році було відкрито музей історії Полтавської битви. На полі неподалік від музею планувалось реставрувати та наново збудувати ряд інженерних укріплень московської армії, в тому числі і редут.

Протягом 1952-1953 років на місці, де встановлений обеліск що нібито позначав другий редут правого крила поперечної лінії було збудовано нове інженерне укріплення. Роботи проводила Полтавська міжобласна науково-реставраційна виробнича майстерня республіканських науково-реставраційних виробничих майстерень управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР за участю комсомольців Полтави. Редут був квадратним у плані з фасадами довжиною 53 м. Згідно з проектом, він мав усі основні елементи, характерні для подібних інженерних споруд XVIII століття – гласис, рів, берму, вал з бруствером. Вхід в інженерну споруду було обладнано у південно-східному фасі. На цей час на редуті візуально спостерігається тільки рів та вал. Місце для нібито відтвореного, а насправді новозбудованого редуту обиралося з міркувань розташування його на відстані всього 60 м від шосе Полтава – Суми (вул. Зіньківська). Візуально він добре помітний. Основні роботи були виконані ще у 1952 році. Навесні 1953 року підрівняли вал, ескарп та контрескарп. Крім того, вали редуту обклали деревом та здійснили благоустрій прилеглої території.

Коли у 2007 – 2008 роках на території поля Полтавської битви працювала шведсько-американсько-українська археологічна експедиція, одним із завдань, поставлених перед науковцями, був пошук місць знаходження редутів московської армії. За допомогою георадара були досліджені всі місця (крім тих, які знаходились на території військової частини), де встановлені обеліски. Жодних залишків чи слідів редутів археологи там не виявили. Лише із західного боку пам'ятника полеглим шведським воїнам від росіян був виявлений контур розміром 30 x 30 м. На нашу думку це могли бути залишки фундаменту будівлі корчми, що позначена на плані Полтави Кобелькова 1857 року. Корчма була збудована біля дороги з Полтави до Зінькова (тепер – вул. Зіньківська). На час Полтавської битви дорога на Зіньків проходила в іншому місці. Сьогодні це відрізок вулиці Яківчанської до початку Полтавського міського парку, далі дорога перетинала залізницю, територію музею історії Полтавської битви і Тахтаулівську балку.

На 2009 рік військові склади на землях заповідника (у ЗСУ це вже в/ч А3677) було ліквідовано. До 300-річчя Полтавської битви на місці обеліску, який раніше знаходився на території військових складів, було збудовано третій редут поперечної лінії. Таким чином творення міфу про «військовий геній» Петра I продовжувалось. ДКЗ «Поле Полтавської битви» прийняв на свій баланс новий редут від управління капітального будівництва Полтавського міськвиконкому:

Новозбудований редут був схожим на редут збудований у 1952-1953 роках, але його фази майже на 10 м були довшими від попереднього. Вхід у редут обладнали у північно-східному фасі. У середині редути на його північно-західному фасі встановили металеві сідці. Із незрозумілих причин увесь внутрішній бік валу було облицьовано дерев'яними колодами, які у 2018 році внаслідок руйнування прибрати. 27 червня 2009 року біля цього редути відбулося «Театралізоване дійство «Полтава-2009», присвячене 300-річчю Полтавської битви.

Написи на обелісках:

- **«РЕДУТ правого крыла поперечной линии который вместе с траншементом отделан 27 июня 1709 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;**
- **«РЕДУТ второй от правого крыла поперечной линии 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;**

- «РЕДУТ третий от правого крыла поперечной линии 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;
- РЕДУТ четвертый от правого крыла поперечной линии 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;
- РЕДУТ пятый от правого крыла поперечной линии 27-июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;
- РЕДУТ левого крыла поперечной линии который вместе с траншеями сделан 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939»;
- РЕДУТ который в ночь перед батальей зачат и не успели отделать 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;
- РЕДУТ третий который в ночь перед батальей зачат и не успели отделать 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;
- РЕДУТ второй который в ночь перед батальей зачат и не успели отделать занят неприятелем 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.»;
- РЕДУТ который в ночь перед батальей зачат и не успели отделать взят неприятелем 27 июня 1709-1909 г.г. Восстановлен 8 июля 1939 г.».

Станом на 2024 рік визначенням справжнього місця розташування редутив московської армії, їхньої кількості, форми, а відтак їхнім значенням для перемоги московитів у Полтавській битві продовжують займатися науковці Швеції та ДІКЗ «Поле Полтавської битви». В основу досліджень покладене розташування двох квадратних у плані редутив на планах Долгорукова, Тьомкіна, Терлецького та на «Віденському плані». Названі редути співставляються з системою редутив, показаною на плані «Бойові порядки» та на плані Юленкрука. У якості гіпотези також береться до уваги думка, що одним з редутив могла бути і «Шведська Могила».

Для підтвердження чи спростування результатів теоретичних досліджень необхідно провести археологічні дослідження на місці редути, який знаходився на відстані 300 м на південний захід від «Шведської Могили».

Місце розташування редути, який знаходився між автомобільною стоянкою та залізницею, поруч з музеєм історії Полтавської битви, досліджувати недоцільно, бо внаслідок багатократних земляних робіт, структура ґрунту тут була суттєво порушена.

Залога одного редути складалася з піхотинців кількістю до батальйону (від 300 до 600 чоловік). Всього у редутах могло знаходитись 4730 московських солдатів. Однак за іншими джерелами їх могло бути і менше – 2406.

У 1909 році до приїзду в Полтаву російського імператора Миколи II на полі Полтавської битви, паралельно нинішній залізниці, була збудована спе-

ціальна гілка для імператорського потягу. Починалася вона перед обеліском, що ніби позначав місце першого редуту повздожньої лінії і закінчувалася платформою з "Царською Ставкою" навпроти третього обеліску:

Далі до "Шведської Могили" імператор рухався вже по ґрунтовій дорозі. Там, де колись пролягала ця гілка, сьогодні знаходиться лісосмуга. У наш час жодних слідів залізничної колії та "Царської Ставки" не лишилося.

У неділю 26 червня 1709 року у Хрестовоздвиженському монастирі відбулася військова рада, на якій були присутні тільки чотири особи: сам шведський король, перший радник короля (фактично прем'єр-міністр Швеції) Карл Піпер, фельдмаршал Карл Густаф Реншельд та командир Далекарлійського полку полковник Густаф Генрік Сігрот. Карл XII прийняв рішення в ніч з 26 на 27 червня 1709 року атакувати московський табір. Для атаки було виділено 8170 піхотинців та 7800 кіннотників. Шведська кіннота о 2 годині ночі мала пройти дві лінії редутів між Малобудищанським та «Шведським» лісами відтіснити московську кінноту за Великий яр (Тахтаулівську балку), розсіяти її бойові порядки, а потім взяти під свій контроль переправи через Ворсклу біля Сем'янівки та Петрівки.

Каролінська піхота вслід за кіннотою теж мала пройти редуту, розвернутися на схід і двома лініями атакувати московський табір з західного, менш укріпленого фасу.

Оскільки все мало відбуватися у темряві, і артилерія при цьому діяла б неефективно, у бій вирішено було взяти тільки 4 трифунтові гармати. Вони призначалися для подачі сигналів.

Разом зі шведською піхотою в бій мала піти невідома кількість запорожців.

Для введення московитів в оману волоський кінний полк мав атакувати московські позиції біля села Яківці (у наш час - Дальні Яківці).

Колона шведської піхоти, яка вночі висувалася на вихідні позиції, складалася з 18 батальйонів. 6 перших стояли на дорозі вздовж північного схилу Чамариного яру неподалік від сучасного "Єврейського" кладовища. Інші 12 знаходились в районі 7-ї лінії сучасного селища Червоний Шлях. До

колони на ношах, прикріплених до двох коней, прибув і Карл XII. Переднього коня вів гвардієць Нільс Фріск. Короля охороняло 24 піших гвардійців та 15 драбантів під командуванням лейтенанта Югана Єрти.

Приблизно о 1-й годині ночі колона шведської піхоти рушила на вихідну позицію, яка знаходилась навпроти входу до Полтавського міського парку з боку вулиці Яківчанської. З прив'язкою до сучасних полтавських вулиць спочатку рухалися вздовж схилу Чамариного яру, потім перетнули сучасну вулицю Шведську, по вулиці Дослідній вийшли на Зіньківську і далі по Яківчанській вийшли на вихідну позицію. Суть цього маневру полягала в обході Яківчанського лісу з його важко прохідним Павленківським ярмом. Третину шведської піхоти складала пікінери, озброєні п'ятиметровими піками. З такою зброєю пройти вночі лісисту балку вони звісно б не змогли. Таким чином, шведська піхота з півдня переміщувалася на північ лісового масиву, звідки могла атакувати табір московської піхоти.

Поки колона шведської піхоти рухалася до редутив, найманий легкокінний Волоський полк (близько 1 тис. вершників) по Монастирській горі рушив до Дальніх Яківців. Командиру цього полку полковникові Сандулу Кольцу була поставлена задача напасти на передові московські сили, чим дезорієнтувати супротивника, примусити його думати, що шведська атака буде саме з боку монастиря і Яківців. П. Кротов вважає, що між "ретраншементом" і Яківцями у московитів було зосереджено 10 піхотних батальйонів чисельністю 2600 чоловік. Серед них було два батальйони Пермського полку (третій перебував у полтавській фортеці). Пермський полк поніс дуже великі втрати - 204 чоловіки вбитими та померлими від ран. П. Кротов припускає, що "пермяки" на своїх постах просто поснули (можливо дали знати про себе безперервні фізичні роботи та накопичена після них втома). Волохи вирізали їх сонними.

Перед третім з південної сторони відвершком Павленківської балки колона зупинилась. Для її голови загальна довжина маршруту склала близько 3,5 км. Після прибуття на вихідну позицію колона розділилась на 4 колони, які стали паралельно одна одній. Перша з них знаходилась в районі вулиці Зіньківської, а остання - по вулиці Яківчанській. Склад та командування колон були наступними:

1 колона: Вестманландський полк (2 батальйони), Нерке-Вермландський полк (2 батальйони), Єнчепінзький полк (1 батальйон). Командир генерал-майор Аксель Спарре;

2 колона: Вестерботтенський полк (2 батальйони), Естерйотландський полк (1 батальйон), Упландський полк (2 батальйони). Командир генерал-майор Берндт Отто Штакельберг;

3 колона: Далекарлійський полк (2 батальйони), Лейб-гвардії піший полк (2 батальйони). Командир генерал-майор Карл Густаф Рос;

4 колона: Лейб-гвардії піший полк (2 батальйони), Кальмарський полк (1 батальйон), Скараборзький полк (1 батальйон). Командир генерал-майор Андерс Лагеркруна.

Відстань до найближчого московського редуту становила приблизно 600-700 м. Московити його поспіхом добудовували. Починати прохід через редуту шведська піхота не могла, бо неочікувано затримувалася кіннота.

За задумом командування, шведська кіннота чисельністю 109 рот, шістьма колонами мала стати позаду чотирьох колон піхоти. Три з них (53 роти) під командуванням генерал-майора Карла Густафа Крейца шикувалися у полі між Пушкарівкою та сучасною Юрівкою. Ці три колони склали праве крило шведської кінноти. Три колони лівого крила (56 рот) під командуванням генерал-майора Гуго Югана Гамілтона формувалися на території авіамістечка та військового аеродрому. Склад та командування колон кінноти був наступним:

Праве крило.

1 колона: Лейб-драгунський полк (4 роти), Лейб-драбанти (1 рота), Лейб-регімент (12 рот). Командир генерал-майор Карл Густаф Крейц;

2 колона: Смоленський рейтарський полк (8 рот), Північно-Сконський рейтарський полк (8 рот). Командир полковник Густаф Горн;

3 колона: Південно-Сконський рейтарський полк (4 роти), драгунський полк Таубе (8 рот), драгунський полк Єльма (8 рот). Командир полковник Густаф Адам Таубе.

Ліве крило.

4 колона: драгунський полк Дюкера (8 рот), драгунський полк Юленшерни (8 рот). Командир полковник Карл Густаф Дюкер;

5 колона: рейтарський полк Крузе (8 рот), Нюландський рейтарський полк (8 рот). Командир полковник Андерс Торстенсон;

6 колона: Естерйотландський рейтарський полк (8 рот), Аболандський рейтарський полк (8 рот), Сконський драгунський полк (8 рот). Командир генерал-майор Гуго Юган Гамільтон.

Обидва крила шведської кінноти мали рухатися двома окремими колонами, які після прибуття до місця призначення розділялися на шість. Колона Крейца мала йти через сучасну Юрівку у напрямі Тарновщини, вийти в район сучасного Зіньківського переїзду і розділившись на три колони стати ліворуч сучасної вулиці Яківчанської позаду своєї піхоти.

Колона Гамілтона повинна була рухатися територією сучасного військового аеродрому теж у напрямку Зіньківського переїзду. Після поділу на три частини, кіннотники Гамілтона мали стати ліворуч колон Крейца.

Під час руху Крейц розгубив частину своїх полків, а Гамільтон сильно відхилився ліворуч. Він вийшов на околицю Малобудищанського лісу неподалік Івонченців. Доки командири шведської кінноти усували наслідки своїх помилок, настав світанок. Розрахований на темну частину доби, королівський план зламався. Шведська кіннота приєдналася до своєї піхоти тільки близько 4-ї години ранку.

Тим часом шведське командування вирішило провести розвідку. Генерал-майор Антон Вольмар Шліпенбах на чолі 50 вершників був висланий наперед. У розвідку разом з двома офіцерами фортифікації поїхав і генерал-квартирмейстер шведської армії полковник Аксель Юленкрук. Він побачив два редуту, які московити добудовували. Між цими редутами ходили солдати. Вірогідно, перший з них, знаходився на відстані 150 м північніше

сучасного обеліску на місці п'ятого редуту поперечної лінії. Другий редут - північніше першого теж на відстані 150 м. Це були два редуты недобудованої передової лінії.

Постало питання – починати бій у світлу частину доби, чи повернутися до таборів?! Шведське командування вирішило йти вперед.

Атаку на перші два редуты здійснили Далекарлійський та Вестерботтенський полки (4 батальйони) під загальним командуванням генерал-майора Карла Густафа Роса. Якщо перший редут шведи взяли без особливих проблем, то під час бою за другий, втрати були більш значними. Отримав поранення і був відправлений до обозу командир вестерботтенців полковник Гедеон Фок.

У цей час решта шведської армії продовжувала рух до вже збудованої лінії. З метою атаки на каролінів московська кіннота пройшла крізь редуты. Шведська піхота зупинилась і пропустила власну кінноту вперед. Розгортання кавалерійських та драгунських підрозділів з похідних колон у бойові порядки відбувалося на рівній відкритій місцевості по обидва боки сучасної вулиці Яківчанської та залізниці, де вже в наш час знаходилась військова частина. При підтримці піхоти, шведська кіннота поступово почала тиснути московську, загнавши її спочатку за лінію редутів, а потім і за Великий яр (Тахтаулівську балку). Щоб виправдати цю ганебну поразку (7800 шведських кінотників прогнали майже 21 тис. московських) Петро I заднім числом вигадав історію про організований відступ кінноти за його власним наказом. Мовляв шведів у тому бою підтримувала піхота, а московитів – ні. При цьому навмисно, чи не навмисно московський цар чомусь «забув», що його кінноту на відміну від шведської підтримували редуты з потужною артилерією та кількома тисячами піхотинців. Чи може просто роль редутів не була такою вже значною, як дехто вважає?

Під час успішних дій своєї кінноти піхота шведів розділилася на три частини. Вестманландський полк пішов в обхід редутів із заходу. Умовно можна вважати, що цей рух відбувався по сучасній вулиці Зіньківській на відрізьку від новозбудованих двох редутів до повороту в бік «психлікарні»:

Разом з вестманландцями перебував і якийсь загін запорожців. Під час руху колони союзників з Малобудищанського лісу на конях з диким галасом вискочила юрба калмиків, примусивши шведів і запорожців тікати. Цей епізод бою дав привід російським історикам говорити про низьку боєздатність українського козацького війська. При цьому до уваги зовсім не брався той факт, що калмики це, хоча і легка, але все ж кіннота, а запорожці – піхота. Піхота, що має у своєму складі крім мушкетерів ще й пікінерів з гренадерами та артилерію, ставши в каре деякий час може відбиватись від кінноти, але не більше. У згаданому вище епізоді на допомогу союзній піхоті прийшли кіннотники генерала Гамілтона. Вони прогнали калмиків через, порослий рідкими деревами північний відвершок Івончанської балки, чим відновили рух союзників. Цей відвершок (правда без дерев) і сьогодні добре спостерігається. Він перетинає вулицю Зіньківську приблизно за 300 м на південь від повороту до «психлікарні».

Шведський історик Петер Енглунд у своїй книзі «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» повідомляє, що у цей момент бою на лівому фланзі лейтенант Сконського драгунського полку Йоаким Лют отримав записку від «командира великого козацького загону». У ній було сказано, що 2 тис. козаків готові перейти на бік шведів. Лют віддав записку командирові полку принцу Максиміліану Емануелеві Вюртемберзькому. Через те, що король Карл XII у той час знаходився занадто далеко, принц не ризикнув взяти відповідальність на себе і прийняти козаків. Козацький посланець пішов ні з чим.

Треба сказати, що нащадок Йоакима Люта бригадний генерал (полковник першого ступеня) Ейнар Лют – відома і шанована людина серед любителів військової історії Швеції. Пан Лют також є другом і меценатом музею історії Полтавської битви (фото з автором статті) →

← Неподалік того місця, де за участю запорожців відбувся згаданий вище інцидент, вже у наш час були встановлені два пам'ятні хрести:

- 1) металевий - з написом: "Українським козакам загиблим на цьому полі за долю Батьківщини у 1709 році" ;
- 2) дерев'яний – з написом «Козакам-мазепинцям полеглим за волю України під Полтавою 1709 році».

Та тільки, хто скаже скільки ж їх

загинуло, наших козаків? Шведський лейтенант Вейе саркастично пише: "З козаків гетьмана Мазепи — як думаю — в цілій битві не впало ані 3 людей". А що скажуть на це наші поважні історики? В Україні сила силенна "козакознавців" і "мазепознавців", тож питання участі українців у Полтавській битві вже давно мало б бути дослідженим і закритим. Мовчать "козакознавці", мовчать і "мазепознавці", а росіяни тим часом зловтішаються. Питання участі українських козаків у Полтавській битві на сьогоднішній день зовсім не досліджене і, що найгірше, дуже часто переноситься у політичну площину.

Більшість шведських підрозділів піхоти продовжили рух в обхід редутів з боку Шведського лісу. З ними рухався і Карл XII. Спочатку це була одна правофлангова колона, що складалася з чотирьох батальйонів. Її рух відбувався вздовж північно-західної та північно-східної межі Шведського лісу. По мірі пересування до колони почали приєднуватися і інші батальйони. Вони повернули в бік сучасних Ближніх Яківців до Яківцівського яру і опинились навпроти південного фасу московського табору. Яр закінчувався у тому місці, де сьогодні знаходиться автомобільний міст через залізницю (с.67). Під час будівництва залізниці на самому початку ХХ століть, на захід від мосту була прокопана штучна заглибина глибиною 10-11 м. У 1709 році на тому місці була рівнина. Впершись у яр, шведи вирішили обійти його із заходу (між музеєм та мостом). Левенгаупт пізніше писав, що глибиною той яр був у дві піки, а шириною в одну піку – тобто порівняно вузький, але дуже глибокий. Якщо взяти до уваги, що довжина шведської піки = 5,2 – 5,8 м, то глибина яру у тому місці була приблизно такою, як і зараз – близько 11 м. В цьому яру знаходиться один з витоків струмка Тарапуньки.

Обійшовши яр, шведи опинились перед західним недобудованим фасом табору. Московити почали несамовито обстрілювати шведів із своїх численних гармат. Ядром було пошкоджено ноші Карла XII. Доки їх ремонтували, десять шведських батальйонів стояли в лінії довжиною приблизно 1 км і чекали команди до атаки. Левенгаупту здалося, що московити готуються відступити. Письмові історичні джерела нічого не повідомляють про те, чи була атака каролінів на табір, чи ні, але міжнародною археологічною експедицією у 2008 на території табору, за його західним фасом та перед ним було виявлено археологічні знахідки, які дають підстави говорити, що там був справжній бій. Археологи зробили висновок, що саме на тому місці і відбулася «генеральна баталія», а сам табір насправді був маленький і трикутної форми, його західний край знаходився на 350-400 метрів далі від того фасу, який показаний на плані Долгорукова (с.97). Ми вважаємо ці висновки невірними тому, що у таборі такого розміру численна московська піхота з артилерією просто не помістилася б. План Долгорукова із зображеними на ньому укріпленнями московського табору є надійним історичним джерелом, тому у визначенні розмірів і форми «ретраншементу» треба керуватись саме ним.

Якщо атака на московський табір на першому етапі битви і була, то вона швидко захлинулася - не вистачило сил. Десять батальйонів для такої атаки, це дуже мало. І ось тут шведське командування згадало ще про шість батальйонів, які у кульмінаційний момент битви кудись зникли. Мова йде про Далекарлійський (2 батальйони), Вестерботтенський (2 батальйони), Єнчепінзький (1 батальйон) та Нерке-Вермландський (1 батальйон) полки, і у кінцевому висновку про найбільшу і в решті решт фатальну помилку шведського командування.

Поки більшість шведських підрозділів проходили або обходили редути, «зниклі» шість батальйонів продовжували їх штурмувати. Після порівняно легкого взяття двох недобудованих редутів першої поперечної лінії, генералу Росу потрібно було приєднати Далекарлійський та Вестерботтенський полки у хвіст королівської колони та йти з ними до московського табору. Однак Рос помітив, як два шведські батальйони, одягнені в однострій, що відрізнявся від інших кольором панчох, підкладки та комірців каптанів (червоні а не жовті), безуспішно намагалися взяти редут другої, повністю збудованої лінії. У шведській піхоті синьо-червоне поєднання кольорів мундирів мали тільки два полки – Єнчепінзький та Нерке-Вермландський. Мало того, шефом останнього з цих полків був сам Рос. Очевидно бажання допомогти власному полку переважило здоровий глузд. Рос повів далекарлійців та вестерботтенців на допомогу невдахам у синьо-червоних одностроях.

Щоб штурмувати такі земляні укріплення, якими були редути, потрібно було мати спецзасоби – артилерію, гранати, штурмові драбини, канати. Шведський план битви не передбачав штурмів інженерних укріплень. Їх потрібно було обходити. Розрахунок робився на темряву, тому Карл XII з Реншельдом і не взяли з собою і артилерію, яка б тільки заважала стрімкому рухові вперед. Без бою, у темряві планувалось обминати редути; піхота повинна була атакувати московський табір з того боку, де він був недобудованим. Московитів потрібно було скинути вниз до сучасної Патлаївки, а потім притиснувши до Ворскли, примусити їх капітулювати. Попередньо шведська кіннота повинна була звільнити поле перед табором від московської, роз'єднати її з піхотою, взяти під контроль переправи між Петрівкою та Сем'янівкою. Геніально простий і надзвичайно ризикований план! На жаль ризик себе не виправдав. Спізнення кінноти до початку битви призвело до того, що бойові дії прийшлося вести у світлий час. Це була перша помилка шведів. Однак головною помилкою все ж був безглуздий та кровопролитний штурм третього редуту. Він призвів до катастрофічного послаблення шведських сил у два вирішальні моменти бою, а відтак і до повної поразки.

Перед початком цих штурмів Рос мав під рукою близько 2,6 тис. піхотинців. Коли бійців залишилось тільки 1,5 тис. на вимогу своїх офіцерів він відступив від редуту. За час бою Рос повністю втратив зв'язок з основними силами, і тепер не знав куди йому йти. Замість того, щоб іти на північ, де перебувала армія, він пішов у протилежний бік – до виступу Шведського лісу,

куди до цього відповзали його поранені бійці. Нині це північна частина цього лісу біля обеліску на місці «шостого редуту» поперечної лінії.

Можемо впевнено сказати, де був один з атакваних і взятих каролінами редутів. Він позначений на кількох планах місцевості датованих 1711 ... 1816 роками, і знаходився на доріжці, що сьогодні веде від ротонди вшанування пам'яті полеглих у Полтавській битві до редуту, збудованого у 2009 році:

З третім редутом ситуація складніша. У нас існує дві версії. Перша – третій редут - це братська могила воїнів московської армії. Тут був епіцентр усіх бойових дій, і по завершенні битви рови редуту використали для поховання московських вояків. За іншою версією він міг знаходитись на території, де розташована загальноосвітня школа №24 (с. 70). На цей час дослідження місць розташування московських редутів продовжуються.

Тим часом, виявивши, що шість батальйонів кудись зникли, шведське командування відвело піхоту на захід, де вона стала на полі між Івончанською і Тахтаулівською балками. Сюди ж була відведена і каролінська кіннота. Треба було терміново знайти зниклі батальйони і відновити атаку на московитів. На пошуки загону Роса відправили Вестманландський піхотний полк, який не брав участі у подіях біля московського табору та драгунський полк Нільса Єльма. З ними перебувало кілька драбантів та генерал-ад'ютантів Карла XII. Командував цим зведеним загonom командир вестманландців генерал-майор Аксель Спарре.

Несподівана пауза у бойових діях дала змогу московському командуванню оговтатись. Більша частина їхньої кінноти стала вздовж північного боку Тахтаулівської балки (Великого яру) – від правого крутосхилу долини річки Ворскли до села Жуки. Між Жуками і Тахтауловим під командуванням генерал-майора Григорія Волконського розгорнулись шість драгунських полків кінного резерву московитів. За ними стала легка кіннота Івана

Скоропадського. Волконський мав наглядати за новоспеченим гетьманом, щоб той не перейшов на бік союзного війська. На схід від них стали 8 драгунських і 3 кінно-гренадерські полки, а також генеральний шквдрон загальною чисельністю до 10 тис. кіннотників. Таким чином відносно ретраншементу, у якому перебувала піхота і артилерія визначився правий фланг московської кінноти ↓. Ним командував у минулому саксонський шпигун і перебіжчик зі шведської армії до московської – Родіон Бауер.

Лівий фланг московської кінноти був менш потужний, ніж правий – шість драгунських полків чисельністю понад 5 тис. вершників. Полки стали на південний захід від табору на рівнині, де зараз проходить залізниця. Командував ними улюбленець Петра I і кат українського народу Меншиков.

Відступ загону Роса до Шведського лісу не залишився непоміченим. На його ліквідацію московити відправили 5 драгунських полків (3,5 тис. вершників, командував генерал-лейтенант Йоган Християн Гейнске) та 5 батальйонів піхоти (2,5 тис. піхотинців, командував генерал-лейтенант Самуїл Ренцель). Кіннота Гейнске обігнула редуту із заходу і стала на рівному полі, де сьогодні проходить вже згадана доріжка від ротонди вшанування пам'яті полеглих у Полтавській битві до редуту, збудованого у 2009 році. Піхота через територію сучасних Ближніх Яківців рушила до Яківчанського лісу. П'ять батальйонів стали в лінію довжиною приблизно 500 м і почали рухатися у бік загону Роса. Лівифланговий батальйон йшов лісом, а правий фланг доходив до нинішньої вулиці Війська Запорозького. В цей час кароліни перебували на західному схилі Північної балки, де зараз знаходяться дачі. Під час штурму третього редуту вони понесли катастрофічні втрати. Далекарлійський полк втратив усіх своїх старших офіцерів, а смертельно поранений командир далекарлійців, улюбленець Карла XII полковник Сігрот помирав на очах своїх солдатів.

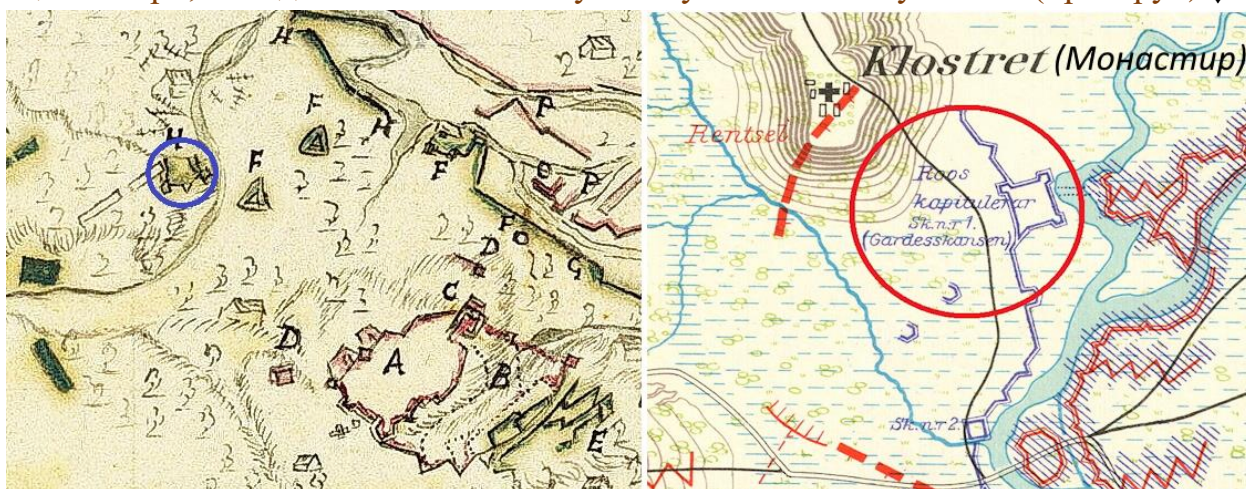
До Роса пристав генерал-майор Шліпенбах, який зі своєю півсотнею кіннотників «загубився» ще з початком битви. Через деякий час «палкий» Шліпенбах покинув Роса, наскочив на московитів і здався їм в полон. Він увійшов в історію, як перший шведський генерал, що здався в полон під час Полтавської битви. Одночасно з цим Шліпенбах став єдиним генералом, який зрадив короля і перейшов на службу до Петра I. Цей перехід мав і позитивний момент – далекий нащадок Шліпенбаха полтавець Олександр Шаргей (Юрій Кондратюк) прославив наше місто, ставши одним із засновників світової космонавтики.

Зважаючи на втрати, Рос переформував свої шість батальйонів у чотири і поставив їх у бойовий порядок у формі літери П. Батальйон Нерке-Вермландського полку став на західному схилі Північної балки фронтом до московського батальйону, який йшов лісом. Єнчепінзький та Вестерботтенський полки розгорнулись навпроти нинішньої Шведської Могили, а далекарлійці стали навпроти кінноти Гейнске. Перед шиккуванням до Роса прибув королівський генерал-ад'ютант Нільс Бунде. Він запропонував Росу провести його загін до короля, але було вже пізно. Без бою зробити це було неможливо. Переважаючі сили московської піхоти атакували шведів і завдали їм величезних втрат. Загинуло близько 400 каролінів, а решта почала відступати. Очевидно відступ відбувався низом Північної балки. Шведів переслідувала кіннота Гейнске. Одиночними пострілами їх вдалося тримати на відстані, але з лівого флангу дошкуляв московський батальйон, який перед цим ішов лісом. Кароліни вийшли на сучасне Дослідне поле, а звідти побігли до Хрестовоздвиженського монастиря. Переслідуючи шведів, московити наносили їм страшних втрат.

У Хрестовоздвиженському монастирі генерал Рос чомусь сподівався зустріти короля і решту армії, але наблизившись до церкви, побачив, що її вікна і двері закладені цеглою, а всередині сховалась якась кількість шведських вояків. Генерал запропонував їм приєднатися до нього і разом пробиватися на південь – до облогових траншей, де знаходились Седерманландський та Крунуберзький полки з запорожцями. Зараз це територія Полтавської обласної клінічної інфекційної лікарні та парку Перемога.

Приєднатись до Роса вояки відмовились. Пізніше московити їх полонили і обібрали до нитки.

Пробитись до облогових траншей воякам Роса не вдалося. Коли вони зійшли з Монастирської гори, то помітили, що з фортечних Курилівських воріт (перехрестя сучасних вулиць Спаської та Художньої) виходить московська піхота та кіннота. Ставши внизу у лінію (приблизно там, де проходить вул. Панянка), московити перегородили шведам шлях до облогових траншей. Загін Роса опинився у «лещатах»: попереду вояки коменданта Полтавської фортеці Олексія Келіна, а позаду піхота Ренцеля та козаки. Рос вирішив сховатися у Гвардійському шанці – великому редуті, збудованому шведами неподалік монастиря. На плані Юленкрука (1709-1711 років) він показаний на мисі Монастирської гори (ліворуч↓), а на плані шведського Генштабу (1918 р.) – біля підніжжя цієї ж гори, неподалік нинішнього тунелю у залізничному насипі (праворуч) ↓

Становище у шведів було гірше нікуди – їх залишилось всього 400 чоловік і чекати підмоги було марно. Щоб хоч якось захиститись, за наказом Роса з зовнішнього боку укріплень редуту були підпалені тури та фашини. На перемовини до каролінів прибув московський підполковник з дивним прізвиськом Кієв. Він запропонував Росу капітуляцію на почесних умовах. Шведський генерал попросив дати йому час до вечора. Парламентар пішов, а московити тим часом притягли з Полтави кілька гармат і навели цю батарею на каролінів. Положення шведів стало ще гіршим. Московський перемовник повернувся і повідомив, що Ренцель дає Росу на роздуми тільки дві години. Годинники шведського генерала та московського підполковника показували початок десятої... А на полі біля московського табору саме почалася "генеральна баталія". Приблизно через пів години все було закінчено, і Рос з залишками свого загону здався московитам.

У той час, коли біля монастиря вирішувалася доля загону Роса, московські вояки, які вийшли з полтавської фортеці, напали на «Штерншанець» - редут у формі зірки. Він знаходився біля тодішньої переправи через Ворсклу (будинки №№ 6-8 по вулиці Зелений Острів). У «Штерншанці» несли службу 40 шведських вояків на чолі з секунд-капітаном Єстером Гордом. Горд бою не прийняв і відразу ж здався.

Тим часом у московському таборі розвідка донесла Петру I, що шведів після першого етапу бою залишилось дуже мало. У першу чергу це стосувалось піхоти. На полі південніше Жуків і Тахтаулового разом з Карлом XII перебувало всього 10 піхотних батальйонів загальною чисельністю до 4,5 тис. вояків. Маючи шалену перевагу у піхоті, кінноті, а найбільше в артилерії, московський цар нарешті вирішив сам атакувати шведів. Офіційно вважається, що проти десяти піхотних батальйонів каролінів з табору він вивів 42 власні батальйони загальною чисельністю близько 18 тис. вояків. У першу лінію Петро I поставив 24 батальйони, у другу 18. Проміжки між батальйонами склали 10 м. У ці проміжки були поставлені мідні трифунтові полкові гармати, які надавалися кожному піхотному батальйонові. З відстані від 500 м до 200 м така гармата вела по супротивнику ефективний вогонь чавунними ядрами вагою 1,5 кг. Діаметр такого ядра складав 76 мм. З 200 м і ближче гармати стріляли картечами (шротом) - невеликими металевими кульками, які розлітались у різні боки. Довжина двох піхотних ліній московитів була понад 2 км, і стояли вони тилом до західного фасу "ретраншементу". На нашу думку, для формування цих ліній могла бути використана тодішня дорога з Полтави до Зінькова. У таборі з кількох батальйонів була сформована третя - резервна лінія. Редуту на той час московські війська вірогідно покинули, а деякі батальйони, які перед цим знаходились у редутах, тепер могли стояти у лініях.

Більшість московських піхотних полків склалися з двох батальйонів. Кілька полків були трибатальйонного складу, а лейб-гвардії Преображенський полк у своєму складі мав аж чотири батальйони. Під час шикуння бойового порядку перший батальйон кожного полку ставав у

першу лінію, а другий за ним - у другу. У трибатальйонних полках у другу лінію ставав третій батальйон, а перший та другий були у першій лінії. У лейб-гвардії Преображенському полку у першу лінію було поставлено перший та другий батальйони, а в другу - третій та четвертий. Бойовий порядок московської піхоти (ордер де баталії) з правого флангу до лівого виглядав наступним чином: гренадерський полк Більса, Преображенський та Семенівський лейб-гвардійські, Інгерманландський та Астраханський піхотні, гренадерський полк Рєпніна, Київський Шлісельбурзький, Нарвський, Новгородський, Бутирський, Московський, Сибірський, Псковський, Казанський, Вологодський, Нижньгородський піхотні та гренадерський полк Буша.

На плані Аларта «Бойові порядки» московські полки розміщені по-іншому. Для прикладу: у другій лінії показаний Белгородський піхотний полк, який на першому етапі битви був у редуках. Петро I за це піддав Аларта критиці, але мабуть московський цар все ж помилявся. По-перше, на схемі Аларта одним з командувачів центром піхотних ліній показаний шеф Белгородського полку бригадир Сава Айгустов, який до цього командував гарнізонами редутів. Сам Аларт очолював ліве сусіднє крило піхоти, а значить міг бачити і знати свого сусіда. По-друге, в «сказке» (автобіографії) підпоручика Белгородського полку Івана Домогацького записано, що у редуках він був за капітана, а потім його полк був у генеральній баталії. Отже реальний бойовий порядок московської піхоти міг значно відрізнятись від офіційно прийнятого.

На думку А. Кротова піхотні лінії московитів склалися з п'яти шеренг, на нашу думку – з шести.

Чекаючи на загін Роса, шведське командування вирішувало: кого їм треба атакувати у першу чергу - кінноту Бауера чи піхоту, яка шикувалася перед табором. Перше рішення запропонував Карл XII, друге - Реншельд. Король з фельдмаршалом домовилися, що атакувати будуть московську піхоту.

На нашу думку для шиккування шведської піхотної лінії була використана дорога, яка біля нинішнього музею історії Полтавської битви відгалужувалася від тракту Полтава – Зіньків і далі вела до Тахтулового. Фланг цієї лінії починався біля порослого деревами північного відвершку Івончанської балки і завершувався за краєм Малого болота (Малого яру), де зараз знаходиться кладовище.

У 1909 році було відкрито ряд пам'ятників на Полі Полтавської битви:

Неподалік того місця, де у шведської піхоти був правий фланг і де пізніше збудували корчму, у 1909 році російський уряд спорудив пам'ятник. Автором проєкту був генерал від кавалерії Олександр Більдерлінг. Пам'ятник має написи російською та шведською мовами (див. фото на с. 131, угорі):

«Вечная память храбрымъ шведскимъ воинамъ, павшимъ въ бою подъ Полтавой 27 июня 1709 г.»

«Till evig åminnelse af de tappre svenske krigarne, som fallit i slaget vid Poltava den 27 juni 1709».

*Пам'ятник полеглим шведським воїнам від росіян.
Фото з альбому Карла Бенедика. 1911 р.*

Довжина шведської піхотної лінії була всього 1450 м, і це при тому, що відстань між батальйонами сягала 50 м. Солдати у кожному батальйоні стояли або у шість шеренг, або у чотири. Все залежало від укомплектованості підрозділу.

Для правого флангу кінноти генерал-майора Крейца місця вже не було, тому його вершників поставили позаду піхотної лінії.

Лівий фланг шведської кінноти генерал-майора Гамілтона залишився на тому полі, де до цього стояла вся шведська армія. Існувала небезпека того, що драгуни Волконського та козаки Скоропадського, перейшовши Тахтаулівську балку вдарять у фланг і в тил шведській армії. Кілька дрібних сутичок там дійсно було зафіксовано, а в кінці бою виникла загроза оточення кількох шведських полків кінноти. У 2007 році міжнародна археологічна експедиція на південному схилі Тахтаулівської балки навпроти Жуків знайшла дві кулі XVIII століття (одна з яких з нарізної зброї) та шрапнель.

Ще до того, як шведська піхота завершила шикування у лінію, московити рушили на них:

Через те, що між московськими батальйонами стояли гармати, рух їхніх ліній був уповільнений – треба було періодично зупинятись і стріляти ядрами. Намагалися вести рикошетний вогонь. При його веденні гарматне ядро стрибало по землі і вражало все, що йому зустрічалося на шляху. Чи була у каролінів своя артилерія – питання відкрите. План шведського командування був розрахований на темряву, тому використання артилерії не передбачав. Було взято всього чотири трифунтові гармати, але вони призначались для подачі сигналів. Командував цією батареєю капітан Ганс Клекберг. За однією з версій, після того, як гармати подали сигнал до бою, їх відправили до обозу. За іншою версією – шведи не змогли перевезти гармати за лінію редутив, і вони, як трофеї дісталися московитам. І нарешті за третьою версією під час «генеральної баталії» чотири шведські гармати були поставлені у бойовий порядок каролінської піхоти і вели вогонь по московитах.

У результаті шикування ліній супротивників вийшло так, що між правим флангом шведської та лівим флангом московської піхоти відстань була близько 700 м. При цьому відстань між лівим флангом шведської та правим флангом московської – понад 1000 м.

Бойовий порядок (ордер де баталії) шведської піхоти був наступним (з правого флангу до лівого): 1-й батальйон (лейб-батальйон) пішої лейб-гвардії (командир капітан Густаф Гаде), 4-й батальйон (гренадерський) пішої лейб-гвардії (командир капітан Ліберт Русеншерна), Скараборзький полк (полковник Карл Густаф Ульфспарре), Кальмарський полк (командир полковник Густаф Ранк), 2-й батальйон пішої лейб-гвардії (командир капітан Ганс Манерсверд), 3-й батальйон пішої лейб-гвардії (командир майор Ерік Юленшерна), 1-й батальйон (лейб-батальйон) Уппландського полку (командир полковник Густаф Шернгек), 2-й батальйон Уппландського полку (командир підполковник Арендт Фредрик фон Пост), Естерйотландський полк (командир полковник Андерс Апельгрєн), 2-й батальйон Нерке-Вермландського полку (командир полковник Георг Юган Врангель).

За правим флангом цієї лінії на ношах, в оточенні драбантів, гвардійців та челяді перебував шведський король Карл XII.

Рух піхотних ліній одна на зустріч одній почався о 9 годині ранку. Шведи йшли значно швидше московитів. Робити це їх примушували ядра московських гармат, які пробивали криваві борозни в рядах каролінів. Через те, що довжина московських ліній була значно більшою шведської і це загрожувало оточенням, лівий та правий фланг каролінів інстинктивно потяглися у різні боки, що призвело до розриву центру бойового порядку.

Ще більше цьому сприяло те, що правий фланг шведів випереджав лівий, бо був ближче до московитів, тому і в бій він вступив раніше.

Коли відстань між супротивниками склала 200 м московські гармати почали стріляти картечами. З 50 м московити вистрілили з рушниць, шведи підійшли ближче і теж вистрілили. При застосуванні якісного пороху мушкетна куля летить на 300 кроків (приблизно 225 м). Порох у шведів був поганий, тому у деяких бійців кулі вилетівши із стволів попадали перед ними. Рушниця, як каролінів, так і московитів були гладкоствольними і стріляли дуже неточно. Щоб з такого мушкету влучити одиночним пострілом, до цілі треба було підійти впритул. Цікаво, що навіть рушничний залп не давав значного ефекту. В якості прикладу привожу епізод бою 13 лютого 1706 року під Фрауштадтом між 2 тис. московитів та шведським Нерке-Вермландським полком (більше 1 тис. чоловік). Коли відстань між супротивниками скоротилась до 20 кроків, московити вистрілили у шведів з рушниць. В результаті цього залпу було поранено двох офіцерів і понад 20 унтер-офіцерів та рядових, вбито не більше 6 чи 8 піхотинців. Вражаюче малоефективний результат! Стріляло дві тисячі, а загинуло не більше восьми бійців. У таких дуелях бойових ліній перевагу мав той, хто витримував перший залп супротивника, підходив до нього ближче а потім стріляв практично впритул.

Після обміну залпами розпочався рукопашний бій. Основною зброєю мушкетерів тут був не багнет, як це показують у фільмах, а шпага. Її мав кожен піхотинець. Рушницю з примкнутим до неї багнетом мушкетери тримали у лівій руці. Пікінери, виставленими вперед піками, намагались відтіснити ворога назад.

В бою солдатам заборонялось кричати, бо своїм криком вони глушили голосові команди офіцерів. Галасливого солдата можна було безкарно вбити. Ні в якому разі - навіть для надання медичної допомоги пораненим - не можна було покидати стрій.

Шведська гвардія на правому фланзі потіснила московитів. Є дані, що лейб-гвардійський полк навіть захопив більше десятка московських гармат, а батальйон капітана Гаде взяв у бою чотири ворожі прапори.

Через те, що московська лінія була довшою від шведської, гренадерський полк Буша та Нижньогородський піхотний полк, обійшовши правий фланг каролінів, почали заходити їм в тил. Щоб уникнути оточення, на допомогу піхоті прийшла шведська кіннота правого флангу, очолювана генералом Крейцем. Чотири московські батальйони швидко перешикувались у каре і досить непогано тримали оборону. Поки Крейц безуспішно намагався пробити каре, його з тилу атакувала кіннота Меншикова. Шведи обернулись, і московська кіннота почала відступати.

У той час, коли на правому фланзі каролінів намітився успіх, їхній лівий фланг не витримав удару московської гвардії. Без підтримки кінноти два лівофлангові батальйони почали тікати. Відступ першого батальйону Нерке-Вермландського полку та одnobатальйонного Естерйотландського оголив лівий фланг Уппландського полку. Московити негайно оточили цей полк і перебили майже всіх його бійців. Паніка охопила шведські підрозділи.

Інстинктивно вони кинулись бігти до Малобудищанського лісу. Для того, щоб туди потрапити солдатам Нерке-Вермландського, Естерйотландського та Вестманландського полків треба було перейти або обійти Мале болото. Вестманландський полк, хоча і знаходився на лівому фланзі, однак після пошуків загону Роса не встиг стати у бойовий порядок каролінської піхоти.

Окремі підрозділи шведської кінноти намагалися затримати наступ московитів. Справжній подвиг вчинили рейтари Нюландського полку. В останній бій (біля сучасної птахофабрики) нюландців повів їхній командир полковник Андерс Торстенсон. Він та більшість його кавалеристів полягли у нерівному бою, але московити на деякий час були затримані.

В оточення потрапили лівофлангові Сконський драгунський та Естерйотландський кавалерійський полки. З тилу їх атакували кіннотники Волконського та Скоропадського, які перейшли Великий яр (Тахтаулівську балку). Ціною величезних втрат каролінам все ж вдалося вийти з оточення.

Останнім почав відступати правий фланг шведської армії, за яким під час бою на ношах знаходився Карл XII. Маршрут руху шведського короля пролягав у напрямку сучасної «психлікарні». Саме там тоді проходила східна межа Малобудищанського лісу. Від того старого лісу на території лікарні ще залишилось 10 дубів. Їм вже понад 300 років, і вони є німими свідками відступу шведів. Загалом сьогодні тут росте 50 дубів, і разом вони складають ботанічну пам'ятку природи місцевого значення «Дубовий гай».

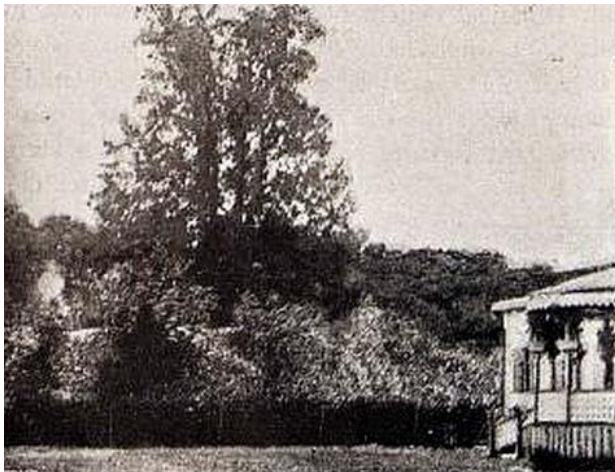
Коли король зі своїм супроводом наблизився до лісу, праворуч від них раптом з'явився батальйон московської піхоти. Шведи, після деякого вагання та невдалої спроби атакувати московитів кавалерією, все ж рушили далі. Ще до того, як сховатися серед дерев, королівська валка була обстріляна мушкетним та артилерійським вогнем. Незважаючи на втрати, колона заглибилась у ліс. Там шведи взяли ліворуч - у напрямку болота - туди, де мав бути вузький перехід через нього. Сьогодні на місці переходу знаходиться дамба довжиною приблизно 100 м. Понад 300 років тому дамби не було і для багатьох шведів перехід став смертельною пасткою. Це місце полтавцям відоме, як "пральня" ("прачка" – споруда початку ХХ ст.):

Почалося з того, що королівські ноші застрягли у болоті. Всі зупинились, і цим відразу скористались московити. З кількох десятків метрів вони розстрілювали шведів гарматним та мушкетним вогнем. У тому жахитті загинуло багато людей, в тому числі і камергер та історіограф Карла XII Густаф Адлерфельт. Були вбиті обидва коня, які перевозили ноші. Король вцілів тільки тому, що його живим щитом оточили драбанти та гвардійці. Вони приймали на себе кулі, які призначалися для Карла XII. Королю знайшли коня, але через кілька секунд коню ядром відірвало ногу. Тоді король забрав коня у драбанта Югана Єрти, виїхав на ньому з болота і за хвилину зник серед дерев Малобудищанського лісу.

На пошуки короля помчали генерал Адам Людвіг Левенгаупт та лейтенант драбантів Карл Густаф Горд. Невдовзі вони його знайшли. Карл XII сидів на коні, поклавши тому на шию забинтовану ногу.

Де саме Левенгаупт та Горд зустріли короля, точно невідомо, але з великою вірогідністю це могло бути місце неподалік дуба, який ріс на відстані 250-300 м від місця переходу через болото. Цікаво, що дерево, назване іменем шведського монарха, дійсно росло майже в центрі Малобудищанського лісу. Ще у 1897 році його бачив майор шведської армії Клаус Гріль. Він був палким шанувальником військової історії і, коли по обміну потрапив на стажування до російської армії, то не оминув нагоди побувати на полі Полтавської битви. До Полтави Гріль прибув у супроводі данського лейтенанта Реннінга, який добре володів російською мовою і був майору за перекладача. По полю офіцерів водив майбутній засновник музею Полтавської битви – Іван Павловський. Свої враження від екскурсії Гріль виклав у статті «Записи із щоденника відрядження до Полтави у 1897 році». Спочатку Павловський повів своїх гостей до Малих Будищ. Там вони, за словами Гріля, побачили красиву, маленьку садибу, з усіх боків оточену мальовничим лісом. Павловський знав господиню маєтку Віру Ельяшевич,

але через те, що її вдома не було, гідом гостей стала донька господині - Софія. Гріль записав: «Поблизу будинку, у садку росте надзвичайно великий дуб, вищий за всі дерева навколо... Його і досі називають дубом Карла XII. Ми заміряли обхват цього велетенського дуба на відстані 1 метра від землі. Він становив 6,72 метри». Гріль зробив фото дуба, яке ← розмістив у своїй статті.

У червні 1909 р. у Російській імперії гучно відзначали 200-річчя Полтавської битви. Основні святкові заходи відбувалися у Полтаві. Їх широко висвітлювали центральні та місцеві періодичні видання. У часописі «Нива» № 31 за 1909 р. було розміщене і фото «дуба Карла XII». Світлина мала підпис: «Цьому дубу більш, ніж 500 років. Живий свідок славної

перемоги Петра Великого над шведами. За переказами, під цей дуб був принесений поранений король Швеції Карл XII. Його обхват 11 аршин (7,82 м). Знаходиться у маєтку В.С. Ельяшевич». Як бачимо розбіжність у розмірах обхвату складає 1 м 10 см. Пояснити її можна тим, що у 1897 р. Клаус Гріль обміряв дуб на висоті 1 м від землі, а у 1909 р. його очевидно обміряли уже в іншому місці. Діаметр стовбура за обмірами 1897 р. мав би бути 2 м 14 см, а за інформацією часопису «Нива» - 2 м 49 см. А ось вік дуба свідчив про те, що почав рости він був десь на межі XIV – XV століть, тобто ще за доби

Великого князівства Литовського у часи правління в ньому князя Вітовта.

← «Дуб Карла XII» позначений на «Плані сучасних околиць м. Полтави, що містить місце переправи армії Імператора Петра I через річку Ворсклу і поле бойовища 27 червня 1709 р.». Його у червні 1909 р. склали офіцери Корпусу Військових Топографів капітан Кусов та штабс-

капітан Міхельсон. Це єдина карта, на якій місце цього дуба позначене.

Тепер на цьому місці знаходиться поле. Ні ліс, ні маєток Ельяшевичів, ні дуб біля нього не збереглися.

Ще до того, як король рушив у напрямку пушкарівського обозу, навколо нього почали зосереджуватись залишки розбитої шведської армії. Від Малих Будищ у напрямку сучасної вулиці Яківчанської вела дорога. Ділянка цієї дороги, що проходила вздовж західної межі Малобудищанського лісу, збереглася і до нашого часу. Саме тут, очевидно, і збиралися шведи після поразки. Приблизно об 11.00 вони рушили по дорозі у напрямку сучасного Тарновщинського кладовища. У той час, доки збиралися залишки шведського війська, Карл XII цілком міг сидіти під дубом, названим пізніше на його честь. Звідси до місця зосередження армії було всього 150 – 200 м. Під дубом йому могли надавати медичну допомогу.

З одним із дубів Малобудищанського лісу (можливо навіть із «дубом Карла XII») пов'язана ще одна легенда. За переказами, пастор Вестманландського полку Георг Нотман під час відступу шведської армії, боячись, що полкове срібло може дістатися московитам, закопав його у лісі під одним із дубів. Сам Нотман разом із залишками полку потрапив у полон, але повернувшись звідти після підписання Ніштадтського миру, відкопав срібло та повернув його на батьківщину. Тепер ці речі - посудина для вина, чаша для причастя, дискос та дарохранительниця - зберігаються у Стокгольмському музеї армії.

У наш час місцевість, на якій ріс дуб шведського короля, включена до складу охоронної зони ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Було б правильним на місці, де колись ріс величний «дуб Карла XII», посадити молодий дубок і дати йому ім'я шведського короля. Але серед голого поля, навряд чи це деревце зможе вижити. На жаль і місцевість тут не є привабливою для туристів. Між сучасними полями та городами височіють купи побутового та

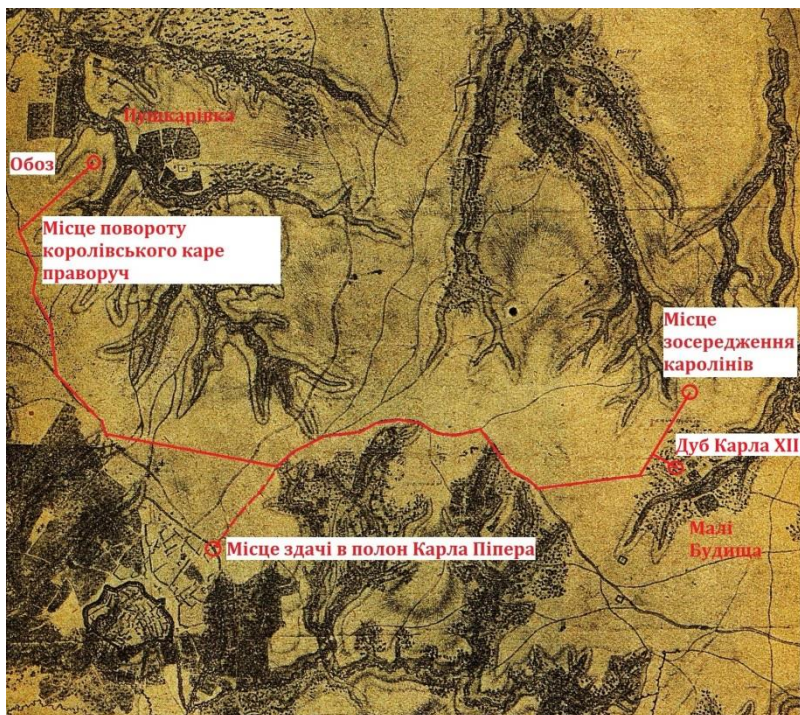
будівельного сміття, ґрунтові дороги в дощ стають непрохідними. Втім, все могло бути інакше ще у 2009 році. «Концепцією формування Національного заповідника «Поле Полтавської битви», автором, якої є В. О. Трегубов, місцевість, про яку йде мова, планувалось суттєво змінити. Так, біля місця переходу Карла XII через болото передбачалось створити музей – комплекс «Старовинне козацьке село». Його пропонувалось розмістити навколо існуючого там ставка. До складу музейного комплексу мали увійти архітектурні об'єкти, характерні для народної сільської архітектури XVIII століття з діючими промислами, корчмою, шинком, млинами та вітряками, житловими та господарськими садибними спорудами. Дуб за південно - західною околицею села міг би прикрасити краєвид та приваблювати до себе туристів. На жаль, проєкт залишився нереалізованим.

5 березня 2024 року дуб, названий іменем шведського короля Карла XII, був висаджений навпроти будівлі музею історії Полтавської битви, неподалік того місця, де шведський монарх перебував у кульмінаційний момент «генеральної баталії».

На підставі, оприлюднених останнім часом джерел, спробуємо відслідкувати маршрут руху шведського короля Карла XII з поля Полтавської битви до обозу біля Пушкарівки. Відомо, що близько 11 години дня залишки розбитої шведської армії зосередились на південь від Малобудищанського лісу. Звідси пряма відстань до місця розташування обозу близько 7 км. По хорошій дорозі, щоб пройти таку відстань, пішоходу потрібно до 1,5 години. Зважаючи на рельєф місцевості, рослинність, наявність та стан доріг, постійну необхідність захищатися від переслідувань московської іррегулярної кінноти, шведам для переходу потрібно було б 2-2,5 години. Не варто також забувати, що останні 400-500 м маршруту – це Пушкарівська балка (за Юленкруком «недоступна і глибока»), яка розділяла Пушкарівку і обоз. До того ж дном балки протікала річечка Вільшана. Король рухався у середині великого каре, утвореного двома тисячами піхотинців. Не могло бути й мови, щоб таким бойовим порядком переходити «недоступну і глибоку» балку. З іншого боку, в умовах переслідування шведів ворожою кавалерією, розпустити каре означало б підписати собі смертний вирок. Крім того відомо, що назустріч королю з обозу відіслали карету, і останній відрізок шляху він їхав вже у ній. Цілком зрозуміло, що карета також не змогла б їхати по крутим стежкам Пушкарівської балки. Постає питання, яким же маршрутом рухався король Карл XII до обозу? Для того, щоб визначити справжній маршрут руху шведського короля, в першу чергу, увагу слід звернути на час його перебування у дорозі. Свій рух він почав приблизно об 11 годині, а до обозу прибув о 14 годині дня. Отже в дорозі король перебував близько трьох годин. Важливі спогади залишив королівський лакей Юган Гюльтман. Майбутній тафельдекер (накривач столу) писав, що після того, як Карл XII нарешті побачив власну артилерію біля обозу, він здійснив поворот праворуч і почав рухатись у напрямку до неї, доки не пересів у карету. «Оскільки, як вже сказано, Його Величність

побачив нашу артилерію з названими полками, віддав Його Величність наказ тим хто зібрався навколо і драбантам, щоб з мушкетами в руках свій тил від калмиків вільним тримали і при тому далі вперед йшли під Його Величності артилерію, і дав своєму коню, якого звали Брандкліпар, праву шпору, і поскакав щосили під артилерію». У цій фразі ключовими є слова «дав коню праву шпору». Дати коню праву шпору означає наказати йому повернути праворуч. Отже в той момент, коли король помітив обоз з артилерією, вони були від нього праворуч і, щоб дістатися них, йому потрібно було змінити напрям руху. Можливо виникне питання, що Карл XII був поранений у ліву ногу, тому управляти конем нею не міг, тож він просто здоровою правою ногою дав Брандкліпару команду продовжувати рухатися вперед. Але кінь розуміє команди так, як його навчили, і права шпора це саме наказ повернути праворуч. Де ж знаходився шведський король у той момент, коли помітив обоз і повернув до нього? Очевидно це десь неподалік перехрестя сучасних вулиць Михайла Грушевського, Івана Мазепи та Олександра Оксанченка. А опинився він там, обходячи зі сходу Пушкарівську балку. Ця балка простягалася від обозу у північно-східному напрямку на 3 км до сучасних полтавських вулиць Чумацький Шлях, Капітана Володимира Кисельова та Коцюбинського. «Королівське каре» вів до обозу капітан фортифікаційного загону Карл Бальтазар фон Дальгайм. Рухаючись вперед він мав би дотримуватись двох принципів: 1) обходити великі перешкоди (яри, ліси); 2) не віддалятися від доріг. Найдавніша найбільш достовірна карта місцевості навколо Полтави, це «План Долгорукова» 1772 р. На ньому нанесена сітка, існуючих тоді доріг. Можна припустити, що і через 63 роки після Полтавської битви місцевість біля Полтави змінилася мало. На «План Долгорукова» можна нанести і ймовірний маршрут «королівського каре».

На карті сучасної Полтави маршрут руху Карла XII до обозу виглядав би

приблизно так: південна околиця Малобудищанського лісу – район вулиці Яківчанської біля Тарновщинського кладовища – вулиця Яківчанська – вулиця Зінківська – Київська площа – вулиця Соборності до перехрестя вулиць Соборності та Сінної - вулиця Сінна – відрізок вулиці Європейської між вулицями Героїв АТО та вулицею Олександра Оксанченка – вулиця Івана Мазепи –

мікрорайон «Сади-1». Довжина такого маршруту близько 9 км. За 3 години пройти цю відстань для «королівського каре» було цілком реально.

Можливо цим же маршрутом спочатку рухався до обозу і королівський радник граф Карл Піпер. Невелику групу вів майор Бер. У дорозі виникла загроза нападу на групу іррегулярної кінноти Петра І. До того ж Бер мабуть заблудився (не повернув вчасно на південь з умовної вул. Соборності на умовну Сінну) і продовжував рухатись на схід. Щоб не випробувати долю, шведи вирішили за краще піти до фортеці і там здатися в полон. Цей факт свідчить про те, що в момент прийняття рішення про здачу в полон Піпер та його супутники знаходились неподалік Полтавської фортеці, можливо в районі сучасного Корпусного саду.

Окремі невеликі групи втікачів могли рухатись до обозу прямим, коротким шляхом – територією сучасного авіамістечка а далі полем між Юрівкою та Половками. Такі розрізнені групи шведів могли супроводжувати українські козаки. Вони добре знали місцевість біля Полтави. Перебратися через «недоступну й глибоку» балку в кінці маршруту невеликим пішим групам було не занадто важко.

Завдяки спогадам Югана Гюльтмана, стало можливим доволі точно визначити, де в обозі стояло шатро шведського монарха. У цьому шатрі король знаходився в останні години свого перебування під Полтавою: «...сказав мені Його Величність роздобути йому їжі, і я відразу кинувся її шукати і після довгих пошуків знайшов польову кухню Його Величності, де в кінці кінців взяв дві тарілки з холодними закусками, і з цим негайно побіг та поклав перед Його Величністю на крісло, а також *приніс води з джерела, що приблизно на мушкетний постріл звідти у срібному кубку, з якого Його Величність тоді відпив*». У районі перебування шведського обозу на сьогодні відоме тільки одне джерело води, яке знаходиться в балці на північ від сучасного мікрорайону Сади-1. Тепер воно в занедбаному стані.

Гюльтман пише про те, що король перебував від джерела приблизно на відстані мушкетного пострілу. Якщо врахувати, що мушкет в ті часи стріляв на відстань близько 225 м, то король Карл XII міг перебувати або на території сучасної котельні, або поруч з нею. Увечері колона розбитої союзної армії через Нові Санжари, Білики та Кобеляки відбула до Переволочної.

У той час, коли залишки шведської армії відступали з поля бою до обозу, генерала Роса та його останніх чотириста вояків привели до московського табору. Їх переписали, після чого Рос був відправлений до царського намету. Там він побачив фельдмаршала Реншельда, генералів Шліпенбаха, Штакельберга, Гамілтона та принца Вюртемберзького. Вони сиділи за столом і обідали. Рос теж до них приєднався. До намету зайшов московський цар і обід серед тіл загиблих та поранених продовжився.

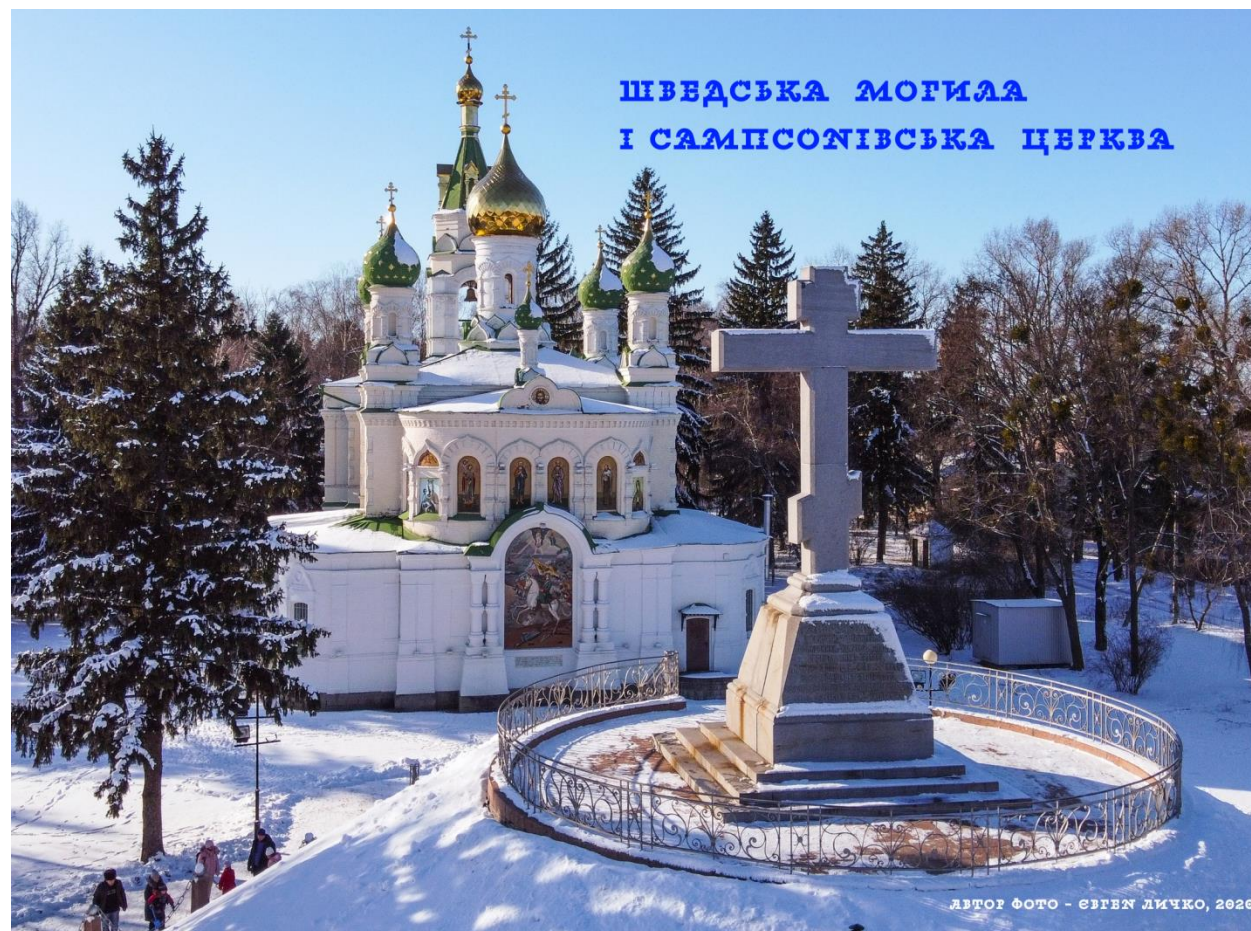
Московське військо перебувало в таборі до середини липня 1709 р., а потім через сильний трупний запах, що йшов з неглибоких поховань шведів, рушило у Решетилівку. Петро І ці півмісяця теж проживав разом зі своїми вояками у таборі, а не у Полтаві, як дехто вважає. Про це свідчать його листи,

написані ним у цей період. Московський цар у кінці кожного листа зазначав, що він написаний - або "из лагору от Полтавы", або "в обозе при Полтаве".

За деякими даними, загиблих московських вояків ховали зранку 28 червня 1709 року, і ніби цар Петро I особисто встановлював хрест на їхній могилі. На нашу думку для поховання був використаний один з редутив. Перед похованням тіла роздягали, а потім клали у могилу в два шари. У 1894 році під наглядом архітектора Миколи Ніконова замість дерев'яного був встановлений гранітний хрест, виготовлений у майстерні Андрія Барінова, Протягом 1906-1907 років замість земляного кургану збудували купол, під яким відкрили каплицю (склепну церкву) святих Петра і Павла. Під час будівельних робіт могила була частково розкрита і в ній крім людських останків (с.76) знайшли кістяки коней та верблюда. Зовні могила має кілька написів, один з яких такий:

"Погребены: бригадиръ Феленгеймъ, полковники: Нечаевъ и Ловъ, подполковникъ Козловъ, майоры: Кропотовъ, Эрстъ и Гельтъ, оберъ-офицеровъ сорокъ пять, капраловъ и рядовыхъ тысяча двести девяносто три, всего погребено 1345 человекъ".

У написі є помилка. "Ерст і Гельтъ" насправді були однією людиною - майором Ерстгельдом. Отже у могилі поховали 1344 загиблих↓. Насправді загиблих було значно більше. Когось на полі не знайшли, хтось пізніше помер від ран, і його поховали в іншому місці, а ще хтось, користуючись можливістю дезертирував із армії.

Число загиблих вояків шведської армії була значно більшим. За підрахунками московитів втрати каролінів склали 8619 (кількість похованих тіл). За шведськими даними їхніх співвітчизників загинуло близько 6900.

Шведська армія була багатонаціональною. Крім етнічних шведів у ній служили німці, фіни, естонці, латиші, французи та інші. 27 червня 1709 року під Полтавою вони билися не тільки за збереження територіальної цілісності Швеції, а й за свободу та незалежність тодішньої української держави.

Шведських воїнів, під наглядом московських офіцерів, ховали їхні полонені побратими. Стояли жаркі червневі дні, тіла швидко розкладалися, тому поховання здійснювалось досить поспішно. Загиблих шведів не збирали в одне місце – для цього знадобилось би занадто багато возів та коней – їх закопували у місцях найбільшої концентрації тіл. Біля боліт мертвих просто кидали у твань. Місцевих жителів московити задіяли до поховання кінських трупів, яких було дуже багато.

Станом на початок ХХ століття жодних слідів могил загиблих шведських воїнів не залишилось. Серед місцевого населення ходили чутки про те, що три кургани біля села Побиванки і були похованнями шведів. Коли у 1897 році Полтаву відвідав вже згадуваний Клаус Гріль, то саме ці три пагорби йому були представлені, як поховання загиблих каролінів. За його ініціативи та за підтримки короля Оскара II шведи збирались встановити тут пам'ятник. На думку Гріля це мав бути простий гранітний хрест. За деякими даними у 1901 році Полтаву навіть відвідали кілька шведських офіцерів. Метою їхнього приїзду був пошук місця для майбутнього пам'ятника.

Гріль писав, що три кургани, які вважалися братськими могилами загиблих шведів, знаходяться на північній межі поля битви приблизно за три кілометри на північний схід від Сампсонівської церкви. Вони були переорані і там була посіяна пшениця. Шведський офіцер зробив фото одного з курганів. На нашу думку, мова йде про три кургани, які знаходяться на південний схід від пам'ятника «Шведам від співвітчизників» на відстані 770 м від нього (найближчий курган). Вони показані на «Плані Кусова - Міхельсона» 1909 р. Хоча висота курганів тут не вказана, один з них більший від двох інших:

Влітку 1904 року дослідник-аматор Олександр Ліперовський за допомогою кадетів Петровського Полтавського кадетського корпусу провів археологічні дослідження курганів. У найбільшому з них він виявив лише залишки керамічного посуду, в іншому рештки дубової колоди, вугілля та попіл. Ніяких ознак людських поховань Ліперовським у курганах виявлено не було.

Офіційно, перше поховання шведських воїнів було знайдене 10 квітня 1903 року під час проведення земляних робіт у районі, так званого Малевого болота (Lilla moraset), - заболоченої балки на північ від колонії для душевнохворих. У той день робітники копали межову канаву між володіннями колонії та землями села Тахтаулове. На рівній ділянці вони виявили могильник у якому знаходилось 85 людських черепів та велика кількість кісток. Рештки людей знаходились на глибині від 0,35 м до 1,2 м. Довжина могильника складала близько 3 м. На багатьох черепах та кістках спостерігалися пошкодження від вогнепальної та холодної зброї.

Ліперовський пише про чотири такі поховання, але розкопали тільки одне з них. Так, як частину могильника перетинала канава, то кістки з неї були перенесені за вал. Робітники насипали нову могилу та обклали її дереном.

У червні 1909 року, вшановуючи пам'ять загиблих у Полтавській битві співвітчизників, на північно-східній околиці села Побиванки шведи нарешті спорудили свій пам'ятник. Місцем для його встановлення було обрано курган, у якому, як вважалося і були поховані шведські воїни. Цей земляний пагорб знаходився за 200 м на схід від дороги на Зіньків і був одним з найвищих курганів, що знаходились у цьому районі (с.143). Кожен, хто їхав цим шляхом міг добре його бачити. Автором проєкту став відомий шведський скульптор Теодор Лундберг. На гранітній плиті, привезеній із Смоланда шведською та російською мовами він викарбував написи:

"AT MINNET AF SVENSKAR FALLNE HAR 1709 RESTE LANDSMANN DENNA STEN 1909" / "ВЪ ПАМ'ЯТЬ ШВЕДАМЪ ПАВШИМ ЗДЪСЬ ВЪ 1709 Г ВОЗДВИГНУТЬ СООТЕЧЕСТВЕННИКАМИ ВЪ 1909 Г". (с. 143)

Пам'ятний знак на місці алеї пам'яті, закладеної на честь шведських вояків, полеглих у Полтавській битві. Фото С. Макаренка

Делегація шведського військово-історичного товариства "Перо і Меч" біля пам'ятника полеглим шведським воїнам від шведів. 2017 рік. Музей історії полтавської битви.

Коли ДКЗ "Поле Полтавської битви" відвідують шведські делегації, вони неодмінно кладуть квіти до підніжжя цього монументу. На жаль якісь негідники поцупили масивні ланцюги з огорожі пам'ятника і перед гостями дуже соромно за таких наших "землячків».

Існує повір'я, що у місячну ніч на монументі з'являється зображення Божої Матері і шведського солдата. Полтавському художникові Євгену Путрі зображення ←вдалося замалювати.

З невідомих причин ті, хто встановлював пам'ятник, проігнорували місцем, де у 1903 році було знайдене одне із справжніх поховань шведських воїнів.

15 жовтня 2005 року біля пам'ятника полеглим шведським воїнам від шведів було закладено алею пам'яті. Та встановлено відповідний пам'ятний знак.

Влітку 1911 року до Полтави прибули офіцери-стажери Генерального штабу шведської армії лейтенанти Карл Бенедик та Фрей Рюдеберг. Від начальника Генштабу Кнута Більдта вони отримали наказ докласти усіх зусиль для пошуку дійсних місць поховань шведських вояків.

Прибувши до Полтави, шведські офіцери дослідили місцевість, де стояв пам'ятник полеглим шведським воїнам від шведів. Там вони дійсно знайшли старе поховання, але після відповідного дослідження, знайдених останків, зробили висновок, що похованню не менше ніж 500 років.

Бенедік та Рюдеберг вважали, що на полі Полтавської битви повинно існувати три райони, де шведи понесли найбільші втрати, а значить саме там повинна бути найбільша концентрація поховань. Перший такий район біля третього редуту, який шведи не змогли взяти штурмом, другий – на північ від Яківчанського лісу, де свій останній бій прийняв загін генерал-майора Карла Густафа Роса і третій район – за північною межею колонії для душевнохворих, де відбувався відступ лівого флангу шведської армії.

Через брак часу Бенедік та Рюдеберг відмовились від дослідження місця бою загону Роса.

Місцеві жителі повідомили офіцерів про те, що багато людських решток знаходили під час копання могил на кладовищі села Малі Павленки (Тарновщина). Шведи вирішили, що там знаходиться поховання шведських воїнів загону Роса. З етичної точки зору про розкопки на території кладовища не могло бути мови, тож тепер уся увага шведів була прикута до Малого болота.

На 1911 рік того болота, яке тут було в 1709 році, вже не залишилось. Його значно осушили, і Бенедік називає його не Малим болотом, а Малим ярмом. У подальшому саме цим терміном ми і будемо користуватися.

Шведів дуже цікавила відповідь на питання: чи знаходили робітники під час копання дренажних траншей якісь людські останки?

*Знайдені у Малому ярму останки загиблих шведських воїнів.
Фото з альбому Карла Бенедика. 1911 р.*

Їм відповіли, що робітники дійсно відкопували кістки, і не тільки людські, а й кінські. З почутого Бенедик та Рюдеберг зробили висновок, що уся внутрішня частина Малого яру є великою братською могилою шведів. Місце, яке особливо цікавило офіцерів знаходилось у північній частині Малого яру, за західною межею кладовища психіатричної лікарні. Саме там і були проведені розкопки. Вже на глибині менш, ніж 1,5 м було знайдено багато людських останків (див. фото *на с. 144*). Вони мали на собі пошкодження від холодної та вогнепальної зброї. Чи було це поховання тим, про яке розповідав О. Ліперовський – невідомо.

Для локалізації могильника використовуємо «Карту Полтавської битви 28 червня 1709, складену лейтенантом Карлом Бенедиком» на, якій Бенедик точками позначив райони місць поховань шведських воїнів біля Малих Павленок та Малого яру. Ще одна цікава деталь. Обидва, вказані Бенедиком поховання, знаходяться поруч або на території кладовищ. Це може свідчити про те, що кілька поколінь місцевого населення знало про ці поховання. Тож спочатку біля них почали ховати місцевих жителів, і з часом кладовища поглинули і ту місцевість, де були поховані загиблі шведи.

Офіцер 9-ї піхотної дивізії капітан Павло Вікентьєв запропонував Бенедикю та Рюдебергу свою допомогу в облаштуванні над могилою земляного пагорбу. Шведські офіцери з подякою прийняли цю пропозицію. Вони планували встановити на тому пагорбі скромний пам'ятник у вигляді залізного хреста. Чи вдалося тоді втілити цей задум в життя нам не відомо, але це повинні зробити ми.

Увіковічнивши місця поховання шведських воїнів на полі Полтавської битви, українці вшанують пам'ять тих, хто далеко від власної батьківщини віддав своє життя за свободу і незалежність нашої Батьківщини – України.

* * *

Три рази на полі Полтавської битви влаштовували військові маневри, які мали імітувати Полтавську битву. Перший раз це сталося у 1787 році, коли Полтаву відвідала російська імператриця Катерина II. Військами тоді командували Олександр Суворов та Михайло Кутузов. За розповідями ці маневри були влаштовані згідно з вказівками 98-річного учасника Полтавської битви на прізвище Галайда. Його начебто Катерина II привезла з Нових Кайдаків.

Зовсім анекдотично виглядають деякі моменти військових маневрів, влаштованих у 1817 році для імператора Олександра I. За чутками епізоди бойовища командувачу військ допомагав відтворити «один стотридцятирічний старий, котрий приплівся сюди з ближнього хутора і пам'ятав ще дуже добре шведів і сам бій». Тоді ж один з ад'ютантів головнокомандувача намагався показати на полі "могілу короля Карла XII".

Про живих «свідків» та «учасників» Полтавської битви говорили аж до середини XIX століття. Потім маневри за участю Миколи II, присвячені 200-річчю Полтавської битви, пройшли вже їхніх вказівок.

**Перелік пам'яток, що входять до складу комплексу пам'яток
«Поле Полтавської битви», 1709 рік:**

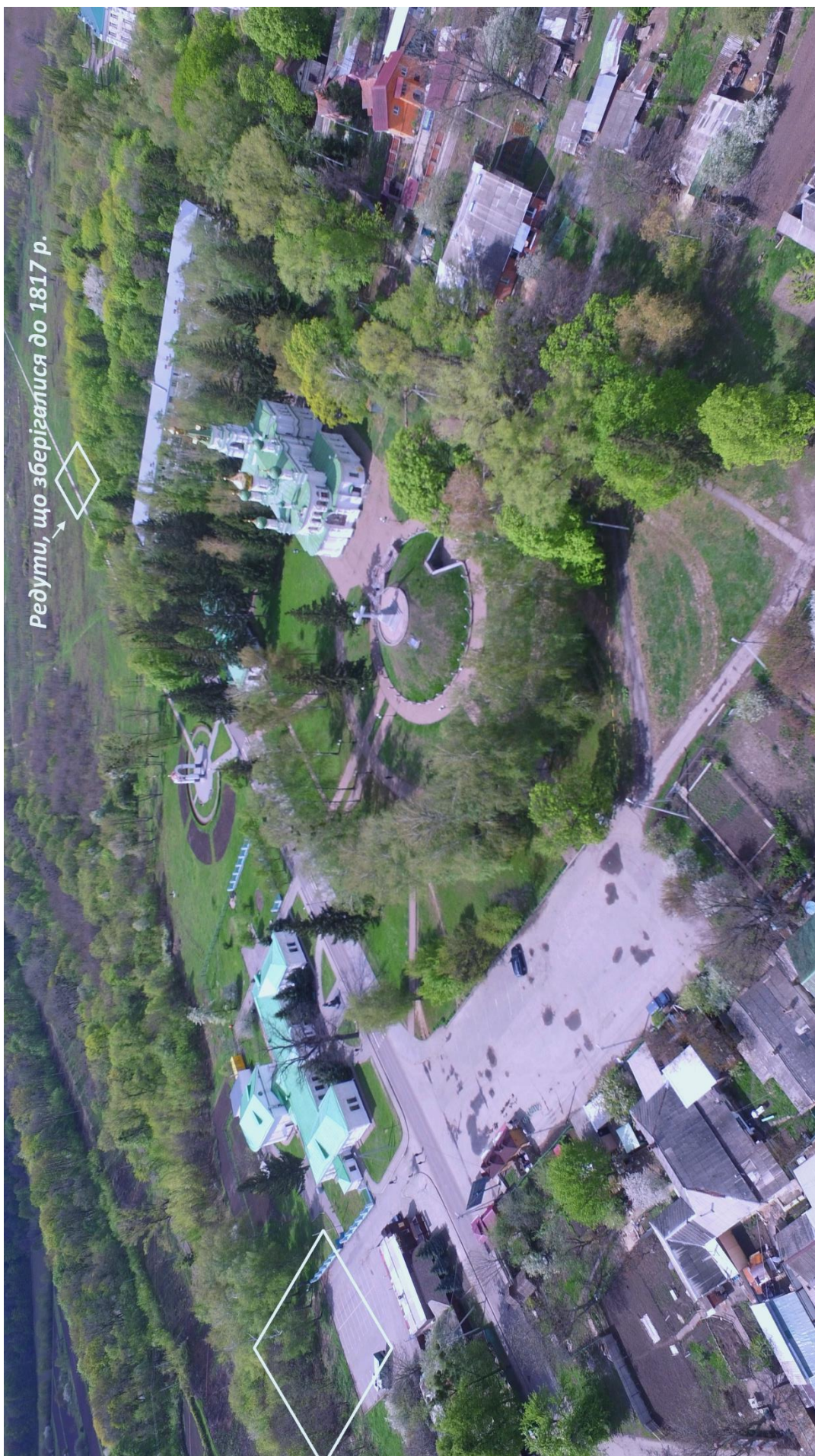
- ✓ Історичне Поле Полтавської битви (с. 94);
- ✓ Братська могила воїнів московської армії (с. 72, 77, 89, 140);
- ✓ Монумент Петру I (с. 92);
- ✓ Будинок музею історії Полтавської битви (с. 71, 92, 93, 147);
- ✓ Сампсонівська церква (с. 70, 89-91, 140, 147);
- ✓ Пам'ятник полеглим шведським воїнам від росіян (с.130-131);
- ✓ Місця розташування редутів (міф) (с. 115-117);
- ✓ Місце розташування командного пункту Петра I (міф) (с. 109);
- ✓ Місце розташування другого укріпленого табору московської армії;
- ✓ Місце масового поховання загиблих воїнів шведської армії (проект);
- ✓ Пам'ятник полеглим шведським воїнам від шведів (с.130, 143);
- ✓ Місце переправи московської армії через р. Ворсклу (с. 99, 146);
- ✓ Меморіал козацької слави, село Жуки;
- ✓ Монумент Слави;
- ✓ Пам'ятник на місці відпочинку Петра I після Полтавської битви;
- ✓ Пам'ятник захисникам фортеці Полтава та коменданту О. Келіну.

**Неофіційні пам'ятки та пам'ятки, які не входять до складу комплексу
пам'яток «Поле Полтавської битви», 1709 рік:**

- Будівля першого музею Полтавської битви (с. 78);
- Ротонда вшанування пам'яті полеглих у Полтавській битві (с.126);
- Металевий хрест вшанування пам'яті українських козаків, становлений Конгресом Українських націоналістів (с.123, ліворуч).
- Дерев'яний хрест вшанування пам'яті козаків-мазепинців, полеглих за волю України під Полтавою у 1709 році (с.123, праворуч);
- Пам'ятний знак на місці алеї пам'яті, закладеної на честь шведських вояків, полеглих у Полтавській битві (с. 142);
- «Дубовий Гай» – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення.

*Обеліск на місці переправи московської армії через річку Ворсклу.
Фото автора – Сергія Макаренка*

Територія Державного музею історії Полтавської битви. Розташування знесених у 1817 р. редутів

Список використаних джерел та літератури

до розділів про об'єкти в Яківцях і на Шведській могилі (укладач Л. Булава)

Безверхній Олег. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Держ. ком. арх. України. – Київ: [б.в.], 2008. С. 378-396.

Борисов В.Е., Балтийский А.А., Носков А.А. Полтавская битва 1709-27 июня-1909. - Санкт-Петербург: Издание Общества ревнителей военных знаний по случаю 200-летия "Преславной баталии", 1909. – 283 с.

Ващенко Г.Г. Історія однієї школи (спогади) // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. Лондон. 1957-1958.

http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=12077

Гужва Ю. М. Полтавська Свято-Сампсонівська церква на Шведській могилі (рукопис, не опубліковано).

Гужва Юрій. Госпіталь та інвалідний будинок на Шведській Могилі // Збірник наукових статей за матеріалами круглих столів, присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника І.Ф. Павловського. – Полтава, 2014. С.212- <https://kultura-poltava.gov.ua/novyny/muzejnikivdyachnimedikam/>

Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії / П. Енглунд. – Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський інститут, 2009. – 348 с.

Носов Сергей Васильевич. Могила павших воинов на поле Полтавской битвы 1709-1909 годов. - Полтава : типо-лит. губ. правления, 1909. 15 с.

Окара Ольга. Із Полтавою Миколу Скліфосовського пов'язував його маєток у Яківцях // Вечірня Полтава. Опубліковано: 18.06.2020. <http://vechirka.pl.ua/istoriya/1592473341>

Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники / Иллюстрированное издание. 2-е изд., испр. и дополн. — Полтава: Электрич. Типо-литогр. «И. А. Дохман», 1909.

Перепис жителів підварку в с. Яківці Полтавської сотні та полку та опис земельних володінь полтавського протопопа Іоакима Яновського; документи (копії судових рішень, дарчих, купчих тощо) на підтвердження права власності (1766) // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років. ЦДІАК, Ф.57, Опис 2 . Справа 204. – 13 аркушів.

Петров Ростислав Эдуардович: Дочь профессора Склифосовского. Санкт-Петербург: Издательство Росток 2020. 125 с. [*Про Ольгу Скліфосовську-Яковлеву - дочку Миколи Скліфосовського, та родину Скліфосовських*].

План с окружными местами города Полтавы и со всеми движениями войск от 14 мая до окончания Полтавской баталии 1709 году [ретроспективная]. Сочинил инженер подполковник Андрей Темкин*. М:200 саженой в дюйме [93 × 150] // Российская национальная библиотека, отдел рукописей, ф. 342, д. 897. [кінець 1780-х років].

*Тьомкін Андрій Олексійович – військовий інженер, підполковник, керівник інженерної команди Кременчуцького повіту Катеринославського намісництва в 1787-1789 рр.

План современных окрестностей г. Полтавы. По съемке в июне 1909 года / Снимали и чертили офицеры корпуса военных топографов капитан С.Г. Кусов и штабс-капитан К.А. Михельсон (опубліковано додатком №16 в книзі 2.)

План сражения при Полтаве между российской армией под предводительством Петра I и шведской под начальством Карла XII 27 июня 1709 года с описанием. Составил Хатов. М:250 саж. в дм (Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1496, тоже в М:1 верста в дм – ф. 846, оп. 16, д. 1493)* *Виконаний у 1819 році*.

*Автор – генерал-лейтенант, військовий топограф Хатов Олександр Ілліч (1780-1846).

Подвірний перепис козаків с. Яківці Полтавської сотні та полку (1767) // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років. Опис 2. Справа 229. – 27 аркушів.

Подвірний та похатній переписи мешканців частини с. Яківці Полтавської сотні та полку і двора у ньому володіння відставного сотника Тимофія Якубинського і його братів Петра і Андріана та священника церкви Собору Пресвятої Богородиці Олексія Яковлева (1767-1768). // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років. ЦДІАК, Ф.57, опис 2. Справа 232. – 36 арк. <https://archium.cdiak.archives.gov.ua/file-viewer/71885#file-1396040>

Подвірні та інші переписи мешканців с. Яківці Полтавської сотні та полку володіння військового товариша Василя Тернавського, відставного сотника Тимофія Якубинського з братами, полтавського протопопа Якіма Яновського та ін. // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років. ЦДІАК, Ф.57, опис 2. Справа 231. – 25 арк. <https://archium.cdiak.archives.gov.ua/files/71884/>

Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники : Изд. ко дню открытия памятника на могиле рус. воинов, павших в битве со шведами в 1709 г., преп. Полт. духов. семинарии В. Ф. Щегловым и Д. С. Дмитриевским. - Москва : Типо-лит. И. Ефимова, 1895. - 66 с.

Полтавська битва // http://www.battle.poltava.ua/russian/gallery_stsampsoniy.htm
<http://www.battle.poltava.ua/russian/foto-gallery.htm>

Похатні переписи мешканців двора у с. Яківці і хутора поблизу р. Боршна та описи лісів у полковій і Першій полковій сотнях Полтавського полку священника церкви Собору Пресвятої Богородиці с. Яківці Іоанна Яковлева (1767) // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років. ЦДІАК, Ф.57. Опис 2. Справа 412. – 12 арк.

Сальников Віталій. Школа на Шведській Могилі // Полтава: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали третьої наукової конференції "Вайнгортівські читання", грудень 2009 р. / За ред. В. Трегубова. – Полтава, 2009. – С.213-217.

Скліфосовський Микола Васильович (1836-1904) // Державний архів Полтавської області. Фонд 1058. Описи 1,2. [Документи 1886-1965 років].

Яківці, село — ЦДІАК, Ф.57, оп. 2, кн. 9, арк. 9— 10, 21; кн. 11, арк. 2; кн. 23, арк. '2—3; кн. 66, арк. 5, 8 ; кн. 204, арк. 1, 6, 12; кн. 229, арк. 1—26; кн. 231, арк. 1—22; кн. 232, арк. 1—35; кн. 251, арк. 1—26; кн. 292, арк. 42—46, 102; кн. 394, арк. 2, 27, 60, 78, 82; кн. 396, арк. 1—8 ; кн. 412, арк. 1—6, 9— 10; кн. 454, арк. 19 зв.—20, 55 зв.—56, 60 зв.—61, 109 з в — 111, 120 зв.— 121; кн. 525, арк. 18 з в — 19, 40 зв.—41.

Poltava. Karta 26b // "Karl XII på slagfältet", Generalstaben. Stockholm, P. A. Norstedt [1918-1919]. Karolinsk Slagledning Sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling från äldsta tider". Planscher och kartor bl.a. Lund. Tryckt hos PA Norstedt & Söner, Stockholm. Mapp i kartong med linnerygg. Mappens mått 78 x 53 cm.

https://d2mpxrrcad19ou.cloudfront.net/item_images/620168/9389770_fullsize.jpg

Церковь на Шведской могиле. – РГИА, б/д. Фонд 1293. Опись 169. Дело 1518.

У 1910 р. до будинку першого музею Полтавської битви додали ще два крила (для зберігання вінків).

Реконструкція будинку музею
← 2009 р.

Історіографія та джерела – про Полтавську битву (укладач С. Макаренко)

1. Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году в трех частях. Часть III / Н. И. Арандаренко. – Полтава: В типографии Губернского Правления, 1852. – 434 с.
2. Безверхній О.В. До питання про поховання воїнів Карла XII на полі Полтавської битви / О. Безверхній // Збірник наукових статей за матеріалами круглих столів, присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника Івана Павловського. Випуск II (2016-2020 рр.) – Полтава: ФОП Говоров С.В., 2020. – С. 161-165.
3. Безверхній О.В. Шведи загинули на полі бою. Але де ж усе-таки їх поховано? / О.В.Безверхній // Зоря Полтавщини. – 20 листопада 1999 р.
4. Бенедік К. Карта Полтавської битви 28 червня 1709 року, розроблена лейтенантом Карлом Бенедіком. – Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». – Ф. 1. – Оп.1 – Спр. 83.
5. Беннедік К., Рюдеберг Ф. Фотоальбом. Полтава, 1911 р. / Архів Карла Беннедіка. Krigsarkivet.
6. Борисов В., Носков А. Описание планов, карт и гравюр Полтавской битвы / В. Борисов, А. Носков // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. Сборник по случаю 200-летия «Преславной баталии». Спб.: Экономическая Типо-Литография, 1909. – С. 267 – 283; приложение – карты 1-15.
7. Вайнгорт Л. Генеральный план «Поле Полтавской битвы. Границы заповедника, охранных зон и зон регулирования застройки». – Полтава, 1981. – Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». – Ф. 4. – Оп.1. – Спр. 75.
8. Васильев А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении / А. Васильев // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 7. – С. 62-67.
9. Васильев А. Пехота шведской армии Карла XII под Полтавой / А. Васильев. // Орёл. – 1992. – № 1. – С. 18-27.
10. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). Ф.885 (Ермітажне зібрання) № 314. Л. 78 зв.
11. Генеральный план Поля Полтавской битвы (проектное задание) (в 2-х томах) Т. 2 / Михайловский И., Вайнгорт Л., Александрова М., Вероцкий Д., Шмульсон И., Осадчий П. – К.: Управление по делам архитектуры при Совете Министров УССР, трест «Строймонумент», архитектурно-проектная мастерская, 1949. - Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». - Ф.2. - Оп.1. - Спр.26.
12. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде её и после случилось / Пер. с нем. Я. Турунова // Военный журнал. – 1844. – № 6. – С. 1–105.
13. Данилевский Г. П. Полтавская старина, в отношении ко времени Петра Великого // Журнал Министерства Народного Просвещения, 1856, № 2.
14. Денисовец П., Лобурец В. Здесь слава русского оружия взошла: Фотоочерк. / П.Денисовец, В. Лобурец. - Х.: Прапор, 1984. - 86 с.
15. Дневник военных действий Полтавской битвы / Труды Императорского Русского Военно-исторического Общества. Том III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.). – СПб.: ТИРВио, 1909. – С. 261-315.
16. Достоверная реляция Карла Густава Рооса о том, что происходило под Полтавой при неприятельских шанцах 28 июня 1709 года / Пер. с швед. Е. Чевкиной // Совместный выпуск "Военно-исторического журнала" и журнала "Старый цейхгауз", посвящённый 300-летию юбилею Полтавского сражения. – 2009. – С. 116–120.

17. Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії / П. Енглунд. – Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський інститут, 2009. – 348 с.
18. Из заметок «О героических деяниях короля Карла XII» Юхана Хюльтмана / Пер. с швед. Е. Чевкиной // Совместный выпуск "Военно-исторического журнала" и журнала "Старый пейхгауз", посвященный 300-летию юбилею Полтавского сражения. – 2009. – С. 112–115.
19. Кнаррстрем Бо. Археологія в Полтаві. Результати дослідження поля в сезон 2007/2008 рр. / Бо Кнаррстрем // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. – С. 44-47.
20. Кобельков. План города Полтавы с окрестностями [Електронний ресурс] / Кобельков // sok.Riksarkivet.se – Режим доступу до ресурсу: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0004537_00001
21. Кордт В. Бої під Лісним і Полтавою з щоденника шведського лейтенанта Вейе / Веніамин Кордт // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської АН. Книга XXVI / Михайло Грушевський. – Київ: Всеукраїнська академія наук, 1931. – С. 213–227.
22. Крман Д. Итинерарий / Пер. с латин. Л. Поповой, М. Цетлина // Вопросы истории. – 1976. – №12. – С. 96–111.
23. Кротов П. А. Битва под Полтавой. Начало Великой России / Павел Александрович Кротов. – Санкт-Петербург: Фонд содействия реставрации памятников истории и культуры "Спас", Лики России, 2014. – 568 с.
24. Кусов, Михельсон. План современных окрестностей г. Полтавы, заключающий место переправы армии Императора Петра I через р. Ворсклу и поле сражения 27 июня 1709 г. – Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви», КН – 85 оф.
25. Липеровский А. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / И. Ф. Павловский, А.Ф. Мальцев, Л.В. Падалка, В.А. Пархоменко. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича. Панский ряд, 1907. – С. 273-278.
26. Макаренко С. «Дуб шведського короля Карла XII» на полі Полтавської битви. Міфи і реалії. / Л. Бабенко, В. Вадімов, М. Кононенко, О. Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. ст. та. Матеріалів до Четвертої наук. конф. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК; ТОВ «АСМІ», 2020. – С. 109-116.
27. Макаренко С. Шведський обоз біля Пушкарівки у день Полтавської битви. / Л. Бабенко, С. Біляєва, М. Кононенко, О. Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: збірник матеріалів Третьої наукової конференції – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, 2019. – С. 94-105.
28. Мандзій А. Дослідження полів полтавських битв на землях державно-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» / А. Мандзій. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 632. – С. 146-149.
29. Мандзій А. Звіт про археологічні дослідження поля Полтавської битви на землях Полтавського району Полтавської області; у червні 2007 року / А. Мандзій. – Полтава, 2007. – 33 с. – Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 79.
30. Носков А. Поле Полтавской битвы 200 лет спустя после нее / А. Носков // Полтавская битва 1709 – 27 – 1909. Сборник по случаю 200-летия «Преславной баталии». – Спб.: Экономическая Типо-Литография, 1909. – С. 251-258.
31. Оселиус Г. «Полтава не подействует угнетающе на человека здорового». С Карлом Беннедиком на поле битвы / Г. Оселиус // Сборник «Полтава: судьбы пленных и

взаимодействие культур» / Под ред. Т.А. Тоштендаль-Салычевой, Л. Юнсон. М.: РГГУ, 2009. – С. 377-404.

32. План местности с остатками батарей знаменитой Полтавской баталии. Сочинен 1816 года октября 6-го дня. Масштаб 250 сажен в 1-м английском дюйме (1:21 300). *Електронну копію люб'язно надав Bengt Nilsson, Linköping, Sweden (головний редактор військово-історичного сайту Карл XII). Из його слів, оригінал плану зберігається в одній із бібліотек Відня (Австрія).*
33. План організації території Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» в м. Полтава Полтавської області. В 3-х томах. – К., 2017. – Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр. 80.
34. Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Акселя Юлленкрука / Пер. с швед. Е.Чевкиной // Совместный выпуск "Военно-исторического журнала" и журнала "Старый цейхгауз", посвященный 300-летию юбилею Полтавского сражения. 2009. – С. 102–111.
35. Полтавские торжества в г. Полтаве // Нива. – 1909. - №31. – С. 551.
36. Реляция о Полтавской битве № 455. 1709 г. Июля 9. // Северная война 1700-1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов / Л. Бескровный, Г. Куманев. – М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. – С. 496-504.
37. Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. / О. Сокирко. // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 40 - 51.
38. Соколовский А. План местности Полтавского боя 27 июня 1709 г. – Изд. «Полтавского голоса», 1909. – Фонды ДІКЗ «Поле Полтавської битви», КН. – 1690 оф.
39. Старк К. Редути на полі Полтавської битви / К. Старк / Стаття, переклад зі шведської В. Мирошник. – 2017. – 24 с. – Бібліотека ДІКЗ «Поле Полтавської битви».
40. Татарников К. Русская полевая армия 1700-1730. Обмундирование и снаряжение / К. Татарников. – М.: К. В. Татарников, ИД «Любимая книга», IP Media, 2008. – 352 с.
41. Трегубов В. О. Концепція формування Національного заповідника «Поле Полтавської битви» - Полтава, 2002 – 2007. – архів Державного історико – культурного заповідника «Поле Полтавської битви». – Ф. 2. – Оп.1. – Спр.43.
42. Хатов А. И. План сражения при Полтаве между Российской Армией под предводительством Его Величества Царя Петра I и Шведской Армией под начальством Короля Карла XII 27 июня 1709 года / Бутурлин Д. П. Планы и карты к военной истории походов россиян в XVIII столетии. Часть I. Том IV.
43. Alf Åberg, Göte Göransson. Karoliner. Bok Huset, 1998. – 193.
44. Claes Grill. Dagboksanteckningar från en kommandering till Ryssland år 1897. Illustrerad Militärrevy. N:r 3. 1898, utgivare Gabriel Hedengren, Stockholm (s. 81 - 96).
45. Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher (Карты Шведського Генштабу) - Stockholm, 1918.
46. «Plan af Belägringen och Battailen wid Pultava.» Med beskrivn. Ritad av A. Gyllenkrok. Delv. Akv. Tuschritn. 145x405. (I handskr. Nordin 913 bl. 321.)
47. Rapport angående de svenska grafplatserna på slagfältet vid Poltava. Stockholm den 30. november 1911. Aspiranten vid generalstaben, Löjtnanten vid Kungl. Norra Skånska infanterieregementet C.O.F. Rydeberg och C. Bennedich.

Фасад будинку Державного музею історії Полтавської битви

Список літератури про Хрестовоздвиженський монастир

Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава: Типо-литогр. губерnsk. правления, 1902. – С.183-208.

Вечерський В. В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Велика українська енциклопедія, електронна версія http://www.history.org.ua/?termin=Poltavskyj_monastyr ; URL: [https://vue.gov.ua/Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві](https://vue.gov.ua/Хрестовоздвиженський_монастир_у_Полтаві) (дата звернення: 26.04.2024).

Вечерський В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава: Криниця, 1993. С.26-44.

Грановский А. Полтавская епархия в ея прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). – Вып. I. – Полтава: Типо-Литография М.Л. Старожицкого, 1901.

Жук В.Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. Видання друге, перероблене і доповнене. – Полтава: ТОВ „АСМІ”, 2007. – 248 с.

Коваленко О.В. Полтава XVII–XVIII століть. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. С.84-85.

Межевые планы 1789 г. владений Полтавского Крестовоздвиженского монастыря // Российская национальная библиотека, СПб, отдел рукописей, ф.342, №№ 191, 193-200, 214-216.

Мазанов Петр. Полтавский Крестовоздвиженский монастырь. - Полтава : Типография Л.Фришберга, 1891. - 60 с.

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир // Сайт Бориса Тристанова «Історія Полтави». <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/religioznye-sooruzheniya?id=283>

Ротач П. Біля гнізда соловейка: Літературно-краєзнавчі студії. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – С.15-20.

Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. – Полтава, 1919. – С. 11-14.

Хрестовоздвиженський монастир

Інформація про авторів розділів книги та інформаційних довідок

Автори й співавтори розділів книги:

Ароян Артур Саргісович (1987). Архітектор, член спілки фотохудожників України, краєзнавець, кандидат наук з архітектури (2014), дослідник творчості Івана Мясоедова. У 2010 році закінчив навчання на кафедрі дизайну архітектурного середовища й містобудування Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», та працював у цьому закладі. Доцент Інституту культури й мистецтв Луганського національного університету ім. Т.Шевченка (Полтава). Популяризатор знань про архітектуру Полтави, член ГО «Збережемо Полтаву».

Булава Леонід Миколайович (1959). Ініціатор проекту й редактор-упорядник книги. Основна сфера наукових інтересів після виходу на пенсію в 2020 р. – історична географія Полтави (підготовка публікацій про історичні райони, мікрорайони і кутки Полтави, топоніми природного походження, геоніми, а також персоналії, пов'язаних із відповідними районами Полтави). З 1981 до 2020 років працював у галузі освіти (з 1992 року – в Полтавському педуніверситеті, у т.ч. як завідувач кафедри географії та краєзнавства, професор. Кандидат географічних наук з 1989). Автор 24 підручників і посібників для учнів і вчителів з географії та природознавства, а також понад 1000 інших публікацій в друкованих та електронних засобах інформації.

Гужва Юрій Миколайович (1966) – історик, краєзнавець. У 1983 р. закінчив Полтавську середню школу № 24, 1994 р. – історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Автор монографій: Преображенська церква в с. Великий Кобелячок (2004 р., 2006 р.), Полтавська Свято-Вознесенська (Кобищанська) церква (2007 р.), Полтава в роки німецько-фашистської окупації (1941 – 1943). Підпільна молодіжна група Лімова – Баяна (2013 р.); співавтор альбомів: Полтава: історико-архітектурний нарис (2009 р.), Українська ідентичність, писана світлом. Полтавщина другої половини ХІХ – початку ХХ століття: Частина друга; (2021 р.); є автором низки статей, надрукованих в енциклопедіях і наукових збірниках, а також публікацій на історико-краєзнавчу тематику в місцевих періодичних виданнях. Лауреат премії Полтавської обласної ради ім. Лялі Убийвовк (2014 р.) та премії ім. Самійла Величка (2015 р.); нагороджений Грамотою управління культури виконавчого комітету Полтавської міської ради (2016 р.).

Макаренко Сергій Володимирович (1962) – краєзнавець, екскурсовод. Навчався у середній школі № 19 міста Полтави. Після закінчення Харківського вищого військового авіаційного училища радіоелектроніки проходив військову службу в частинах військово-повітряних сил СРСР та незалежної України. У 1998 році заочно закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І. Мечникова. Станом на 2024 рік старший науковий співробітник ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Має ряд публікацій за темою Полтавської битви в періодичних виданнях та наукових збірниках. Лауреат премії імені Самійла Величка 2021 року.

Особи, які подали інформаційні довідки та спогади до книги:

Стельмах (у дівочтві – Кучеренко) Людмила Дмитрівна (1959). Журналістка та громадська діячка. Президентка правозахисної ГО «Полтавський медіаклуб». Працювала у полтавських газетах та на обласному радіо, представницею Національної ради з питань телебачення та радіомовлення у Полтавській області. Була полтавським власкором Української служби Радіо Свобода, всеукраїнських газет «Дзеркало тижня», «Свобода», «Сільські вісті». Дипломант численних обласних та національних конкурсів на кращі журналістські розслідування та авторські публікації з протидії корупції. Лауреат всеукраїнських правозахисних журналістських премій імені Валерія Марченка та імені Василя Симоненка, а також за журналістську мужність імені Вадима Бойка. Нагороджена медаллю «Четверта влада – реальна сила».

Дудко Сергій Григорович (1968) – педагог, правник. Закінчив Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка та Вищий навчальний заклад «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (Правознавство). Працює заступником директора Полтавської педагогічної академії ім. М. В. Остроградського, кандидат педагогічних наук. Автор більше 45 наукових і навчально-методичних публікацій. Неодноразово нагороджувався відзнаками районної, міської ради, зокрема Подяками міського голови з нагрудним знаком, Відзнакою міського голови III ступеня, Почесною грамотою голови Полтавської ОДА.

Вдячності за надані фото, картографічні матеріали, поради й підказки:

В книзі для ілюстрацій розміщені фото авторів розділів. Використані також окремі фото й картографічні матеріали Музею історії Полтавської битви, із мережі Інтернет (перебувають у вільному доступі). Фото іншого авторства мають позначки про це. Окремі подяки: Олегу Лебединському, Олегу Безверхньому, Володимирі Захарову, Едуарду Петрову, Андрію Кирилову, Оксані Фастовець, Борисові Тристанову, Bengt Nilsson. С.В. Макаренко висловлює щирі подяки колективу ДІКЗ «Поле Полтавської битви» і особисто Наталії Білан за допомогу, надану йому під час написання книги.

Хрестовоздвиженський монастир. Триптих авторства Олександра Гречановського:

ЗМІСТ:

ВСТУП (Л.М. Булава).....	3
1. Монастирська гора: загальна характеристика (Л.М. Булава).....	6
2. Хрестовоздвиженський монастир (А.С. Ароян).....	12
3. Ділянка Монастирської гори Червоний Шлях (Л.М. Булава).....	20
4. Дальні («старі») Яківці (Л.М. Булава).....	30
4.1. Версія про засновника Яківців	31
4.2. Яківці у власності Герциків	32
4.3. Яківці у власності Яковлевих – Якубинських	33
4.4. Яківці у власності Чарнишів.....	34
4.5. Маєток Яківці («Відрада») у власності Скліфосовських.....	38
4.6. Лікар-хірург М.В. Скліфосовський та його родина.....	41
4.7. Дальні Яківці з 1920-х років і до нинішнього часу	51
4.8 Початкова школа №32 / філія СШ №24 (і спогади Л.Д. Стельмах).....	60
5. Ближні («нові») Яківці (Л.М. Булава).....	64
Яківцівська родина Антонєць (за матеріалами І.А. Скрипника).....	68
6. Історичний куток «Шведська Могила» (Л.М. Булава, Ю.М. Гужва).....	70
6.1. У XVIII – першій половині XIX століття.....	72
6.2. Сампсонівська церква у 1856 - 1909 роках.....	73
6.3. Петропавлівська церква	76
6.4. Перший музей Полтавської битви (1909). І.Ф. Павловський.....	77
6.5. Сампсонівська монастирська і церковно-вчительська школи.....	79
6.6. Установи для потреб військового часу і притулки (1898-1917).....	80
6.7. Селище Шведська Могила («Дитяче містечко»), 1918 – 1929 рр.:	82
Концтабір, БУПР, дитяча колонія	83
6.8. Школа №24 (у співавторстві із С.Г. Дудко).....	84
6.9. Інститут свинарства і агропромислового виробництва НААН	87
6.10. Сампсонівська церква в 1920-х ... 2020-х роках	88
6.11. Державний музей історії Полтавської битви	92
7. Поле Полтавської битви. (С.В. Макаренко).....	94
7.1. Загальна характеристика території Поля і джерела інформації.....	94
7.2. Шведська і московська армії перед початком битви (06.1709).....	96
7.3. У переддень Полтавської битви. Редути	110
7.4. Полтавська битва 27 червня 1709 року, та міфи, пов'язані з нею.....	119
7.5. Відступ шведської армії після битви.....	135
7.6. Поховання полеглих у Полтавській битві. Курган «Шведська могила»	139
7.7. Перелік із комплексу пам'яток «Поле Полтавської битви», 1709 р.	146
Список використаних джерел та літератури	148
Інформація про авторів	154

Підписано до друку 7.05.2024 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Ум.-друк. арк. 10,3
 Типографія "Швидкодрук", м. Полтава. Наклад 100 прим.